

Вісник

Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2/2009

Харків – 2009

Зміст

- [О. Г. Данильян](#) ЕЛЕКТРОННИЙ УРЯД ЯК ФОРМА АДАПТАЦІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДО УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА
- [Є. М. Мануйлов](#) КУЛЬТУРА, ДУХОВНІСТЬ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ
- [О. К. Бурова](#) ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО РЕРІХІВСЬКОЇ МИСЛЕННЕВОЇ СПАДЩИНИ
- [О. Ю. Панфілов, О. О. Савченко](#) СУЧАСНА ВІЙНА: СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ ХАРАКТЕРУ ТА ЗМІСТУ
- [М. П. Колесников](#) ВЛАДА І СВОБОДА У ФІЛОСОФІЇ ПОСТМОДЕРНІЗМУ
- В. А. Кротюк ДУХОВНИЙ ВИМІР ПАТРІОТИЗМУ
- [С. С. Семенов, О. В. Громико](#) РЕЛІГІЙНЕ СЕКТАНТСТВО ТА СВІТСЬКІ ЗМІ: ЄДНІСТЬ ЧИ БОРОТЬБА ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ?
- [С. І. Максимов](#) ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ
- [О. П. Дзьобань](#) ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ І ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ
- [С. В. Шефель](#) ЕКОСОФІЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ
- [І. І. Коваленко](#) СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ЗАСАДА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ
- [В. А. Трофименко](#) ПРАВОВА ДОКТРИНА — ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ КРАЇНИ
- [Ю. Ю. Калиновський](#) ВЗАЄМООБУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ, ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ У СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ
- [С. Б. Жданенко](#) ДІАЛЕКТИКА ПРАВА І ПАРТНЕРСТВА В КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМИ ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНОСТІ
- [Т. І. Бургарт](#) ДІАЛЕКТИКА АНТРОПОГЕННОГО І СОЦІАЛЬНОГО У ВИМІРІ ЕКОСОФІЇ ПРАВА
- [М. П. Требін](#) ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
- [В. Ф. Смоляннюк](#) МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ У РЕТРОСПЕКТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ
- [Г. Ю. Васильєв](#) ПОЛІТИКО — ПРАВОВА ОЦІНКА ТЕХНОЛОГІЇ МАНІПУЛЮВАННЯ У ВИБОРЧІЙ КАМΠΑНІЇ
- [В. Я. Зимогляд](#) ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ
- [О. М. Сахань](#) ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ В 30-ті роки ХХ століття ЯК РЕЗУЛЬТАТ ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
- [О. В. Ставицька](#) ПРО ПРИЧИНИ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

[Г. П. Клімова](#) ЗАКОН ЯК ЦІННІСТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН

[Н. П. Осипова](#) СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВИБОРУ

[О. В. Волянська](#) ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

[В. Д. Воднік](#) СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В СУСПІЛЬСТВАХ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ

[Ю. І. Золотарьова](#) СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ТЕОРІЙ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Філософія

УДК 1: (316. 3 + 342. 5)

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ЕЛЕКТРОННИЙ УРЯД ЯК ФОРМА АДАПТАЦІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДО УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто деякі напрямки оптимізації органів державної влади в умовах інформаційного суспільства. Доведено, що електронний уряд є однією з основних форм підвищення ефективності функціонування органів державної влади. Проаналізовано основні погляди на сутність електронного уряду. Визначено його основні елементи, умови, принципи, етапи формування. Зроблено висновок про те, що для формування електронного уряду потрібно створення відкритого суспільства, відкритої економіки, внесення необхідних змін до законодавства країни.

Ключові слова: електронний уряд, органи державної влади, інформаційне суспільство, інноваційні технології.

Актуальність проблеми. В умовах становлення глобального інформаційного суспільства підвищення ефективності функціонування органів державної влади неможливе без впровадження інноваційних технологій, які оптимізують взаємодію всіх елементів державної влади як між собою, так і з суспільством у цілому. Для розв'язання цього завдання чимало країн світу за останнє десятиліття розробили міжнародні і національні програми адаптації органів державної влади до умов інформаційного суспільства. Наприклад, на Всесвітньому Саміті, присвяченому питанням Інформаційного суспільства (2003 р.), лідери більшості світових країн підписали стратегічні документи («Декларацію принципів» та «План дій»), в яких визначили основні напрямки розвитку інформаційного суспільства на всіх рівнях, а також визнали необхідність розвитку та реалізації національних стратегій впровадження інформаційних технологій у сферу державного управління [1, с. 4-5].

За даними ООН, з метою реалізації цих стратегічних завдань 190 країн світу вже вжили серйозних заходів щодо впровадження інноваційних технологій з метою оптимізації функціонування органів державної влади. А найрозвинутіші країни світу планують завершити реалізацію національних програм впровадження інноваційних технологій у сферу державного управління — під умовною назвою «електронний уряд» до 2010–2015 років.

Починаючи з 1998 р., до процесу створення електронного уряду залучилася й Україна. Важливим кроком у цьому напрямку стало розроблення програми «Електронна Україна», прийнятої в 2002 р. Державним комітетом зв'язку та інформатизації. На сьогодні в Україні вже

ухвалено близько п'ятдесяти законодавчо-нормативних актів, починаючи із законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, правових актів міністерств і відомств, в яких тією чи іншою мірою розглядаються питання, пов'язані зі створенням і функціонуванням електронного уряду [2, с. 54]. Основною метою цих законів, наказів та інших правових актів є створення в Україні «електронної держави» як єдиної корпорації, зусилля якої мають бути спрямовані на досягнення балансу інтересів держави, суспільства та бізнесу.

Однак успішна реалізація цього складного завдання припускає не тільки використання внутрішніх резервів і зусиль України, а й вивчення досвіду провідних країн світу щодо створення електронного уряду та використання його кращих елементів з урахуванням специфіки та умов нашої країни.

Аналіз основних джерел і публікацій. Дана проблематика вже стала предметом дослідження в низці робіт, авторами яких є: І. Агармізян, С. Дубова, В. Дрожжінов, О. Григір, В. Коляденко, В. Лисицький, Г. Литвинов, В. Масарік, О. Миланко, В. Ніколайчук, В. Сіряченко, О. Семенов, Е. Талапіна, О. Титаренко, С. Чукут та ін. Важливе значення для аналізу політики провідних країн з впровадження інноваційних технологій у сферу державного управління мають документи міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО та ін.), а також інформаційні матеріали різноманітних Інтернет-сайтів, серед яких слід виділити сайт Інституту інформаційного суспільства та сайт «Електронна Україна» [3].

Формулювання цілей. У цій публікації ставиться завдання узагальнити погляди на сутність електронного уряду, принципів та етапів його створення.

Передусім треба визначитися з самим терміном «електронний уряд», поряд з яким як тотожні використовуються також терміни «електронне керування», «електронна держава» та ін. У сучасній літературі існує досить багато визначень терміну «електронний уряд». Однак всі їх можна з певною часткою умовності звести до двох основних підходів. У першому з них увага фіксується передусім на «новій моделі державного управління» [4]. Представники ж другого підходу «електронний уряд» розглядають перш за все як «суму інноваційних технологій» [5].

Продуктивну спробу об'єднати названі підходи здійснила українська дослідниця С. Чакут, яка розглядає електронний уряд не просто як систему надання державою та її органами послуг (у тому числі інформаційних) громадянам на основі їхньої активної взаємодії за допомогою нових інформаційних і комунікативних технологій, а й насамперед як модернізацію самого процесу державного управління відповідно до нових умов суспільного розвитку [6, с. 430].

Цього підходу до визначення сутності електронного уряду дотримується й виконавчий директор американської неурядової організації «Центр демократії та технологій» (CDT) Дж. Демпси. «Електронний уряд, – зазначає він, – являє собою використання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) для перетворення уряду з метою зробити його більш

доступним для громадян, більш ефективним і більш підзвітним. При цьому основний принцип електронного уряду полягає в тому, що він має бути доступним кожному суб'єкту суспільства у будь-який момент часу та з будь-якого місця дислокації» [7]. Більш того, останнім часом електронний уряд дедалі частіше розглядають як реальний шлях розвитку демократичних принципів у суспільстві, що відбилося в появі терміна «електронна демократія».

Такий підхід до розуміння сутності електронного уряду ґрунтується на багатому досвіді людської історії, який свідчить про те, що становлення і зміцнення демократії можливі лише за певних політичних умов. Донедавна були відомі тільки два шляхи створення таких умов: внутрішні революційні зміни та зовнішні силові впливи. Інформаційна революція, що відбувається зараз у світі, відкрила третій альтернативний шлях. Він полягає в добровільному перерозподілі владних повноважень і низки управлінських функцій від державних органів на користь суспільства, представленого громадянами, різними співтовариствами, асоціаціями, приватним сектором, бізнесом та безліччю інших структур, що входять у поняття «суспільство» та «громадськість» [8]. Цей третій шлях став можливим завдяки активному поширенню інформаційних технологій, передусім Інтернету, що надало урядам усіх рівнів широкі можливості для переходу на нові форми управління і нові принципи взаємодії зі своїми громадянами.

Однак вивчення досвіду впровадження інноваційних технологій у сферу державного управління в деяких країнах показує, що на практиці дії керівництва зі створення електронного уряду часто закінчуються тільки заявами про наміри, прийняттям декларацій, а необхідність розв'язання найскладніших соціальних, фінансових, адміністративних та правових проблем, що виникають при впровадженні нових організаційно-управлінських моделей, не враховується. Слід також взяти до уваги, що створення електронного уряду може і повинно здійснюватися в різні способи залежно від конкретно існуючих у кожній країні умов. Проте незалежно від таких умов при формуванні концепції і стратегії електронного уряду мають обов'язково враховуватися інтереси всіх взаємодіючих сторін, тобто всіх громадян та органів влади всіх рівнів, починаючи з центрального уряду і закінчуючи органами місцевого самоврядування.

Відповідно розв'язання всіх існуючих проблем щодо створення електронного уряду має ґрунтуватися на принципі: участь всіх громадян у взаємодії з електронним урядом та в його діяльності має розглядатися як ключова мета будь-якого національного уряду.

Створення електронного уряду передбачає також стратегічне планування, політичну волю та забезпечення стійкого потоку фінансових ресурсів з боку керівництва конкретної країни. Якщо обмежитися лише впровадженням інноваційних технологій, то навряд чи тільки у такий спосіб можна підвищити ефективність державного управління і рівень участі громадян у державному житті. У державах, де відкидається сервісна модель взаємодії з громадянами, технологічні інновації не здатні змінити менталітет

бюрократів, які не розглядають громадянина як споживача послуг уряду або як учасника процесу ухвалення політичних рішень.

Однак організаційні труднощі і серйозні фінансові вкладення у створення електронного уряду не повинні стати причиною відмови від планів щодо впровадження інноваційних технологій у сферу державного управління. Результати проведених досліджень підтверджують, що впровадження електронного уряду може дійсно поліпшити результативність роботи державних органів. Про неефективність їхнього функціонування при традиційній моделі свідчать, наприклад, цифри, наведені на останньому форумі The Microsoft Government Leaders Forum [9]. Виявляється, на бюрократичну тяганину в Європі витрачається щорічно приблизно 484 млрд доларів, а в США — близько 843 млрд доларів. Якби уряди європейських країн могли заощадити хоча б 15% від цих витрат, це дорівнювало б половині бюджету охорони здоров'я ЄС. У нещодавно ухваленому Європейською комісією плані розвитку європейських електронних урядів до 2010 року (European Commissions e Government Action Plan) відзначається, що ініціативи e Government у Європі вже привели до істотної економії часу та коштів у деяких державах-членах ЄС. При цьому в першу чергу мається на увазі економія від електронних державних закупівель, і як приклад наводяться Італія, де перехід на технологію e Procurement привів до щорічної економії в 3,2 млрд євро, а також Португалія, де щорічно за допомогою електронних держзакупівель заощаджується майже 30% коштів від витраченого раніше.

За прогнозами повний перехід на електронні держзакупівлі в усіх країнах ЄС допоможе скоротити державні витрати на 80 млрд євро на рік. Все це може бути досягнуте за певних умов, найбільш значущими з яких є: реорганізація внутрішніх структур і процесів у державних установах шляхом автоматизації процесів та врахуванням принципів підзвітності, прозорості та оперативності. Автоматизація забезпечить можливість миттєвого доступу до потрібних документів, підзвітність підвищить відповідальність сторін, прозорість поліпшить суспільний контроль за роботою уряду та знизить рівень корупції, а оперативність відновлення інформації дасть змогу надавати за запитами громадян достовірні (а не застарілі) дані.

Впровадження інноваційних технологій у сферу управління також дозволить забезпечити громадянам безпечний доступ до різних послуг (розгортання систем посвідчення особи, підтримка політики безпеки тощо), без чого розвиток онлайн-сервісів приречений на провал; використання широкого спектру каналів з метою ефективного надання послуг, причому інноваційні канали (комп'ютер, мобільний телефон, цифровий телевізор та ін.) повинні не виключати, а доповнювати традиційні, оскільки не всі категорії населення (наприклад, люди похилого віку) мають можливість чи бажання перейти на нові способи одержання послуг.

Важливими елементами впровадження електронного уряду також є: стандартизація послуг на підставі міжнародних зразків і підтримки багатомовності, оскільки послуги в об'єднаній Європі мають бути доступні

для всіх громадян незалежно від їхньої національної належності, мови спілкування, місця проживання; забезпечення принципу зручності для громадян та їхньої підтримки, бо одержання послуг має бути розраховане на всі категорії населення (незалежно від рівня освіти, навичок, фізичних здатностей тощо), при цьому громадяни повинні мати можливість у будь-який момент проконсультуватися щодо одержання послуги.

Одним з найважливіших питань переходу на інноваційні технології в державному управлінні є проблема етапів впровадження електронного уряду. Згідно з дослідженнями University Taubman Center for Public Policy [9] процес переходу від традиційного державного управління до електронного уряду припускає послідовне проходження п'яти основних етапів.

Перший етап (інформаційний (Information)). На цьому етапі забезпечуються 20%-ва урядова Веб-присутність і створення регулярно обновлюваних урядових веб-сайтів з публікацією на них основної урядової інформації (нормативних актів, розпоряджень, постанов та ін.), посилань на міністерства і державні департаменти (освіти, охорони здоров'я, фінансів тощо).

Другий етап — інтерактивний односторонній (One way interaction). Він припускає вже 40%-ву Веб-присутність уряду і має за мету забезпечити пасивну взаємодію громадян та уряду. В процесі його впровадження забезпечується доступ в електронній формі до різних формулярів документів, які потрібні громадянам і бізнесу для взаємодії з державою. Необхідний формуляр документа можна роздрукувати, але відправляти його доведеться традиційно, а не через Інтернет. Або, наприклад, пошук вакансій у державних організаціях на основі заданих користувачами критеріїв.

Третій етап впровадження електронного уряду одержав назву інтерактивного етапу, або двостороннього (Two way interaction). Його проходження означає вже 60%-ву урядову Веб-присутність, яка реалізується в інтерактивній двосторонній взаємодії уряду і громадян шляхом передавання і приймання інформації в комп'ютерній мережі. На цій стадії онлайн-сервіси уряду набувають інтерактивності, і в громадян з'являється можливість запитувати і одержувати інформацію з тих чи інших питань і проблем, звертатися до державних чиновників по електронній пошті, брати участь в онлайн-дискусіях або залишати свої коментарі на дошках повідомлень тощо.

Четвертий етап переходу від традиційного уряду до електронного іменується транзакційним (Transaction). Унаслідок його реалізації передбачається вже 80%-ва Веб-присутність уряду, а основним завданням є забезпечення транзакційної взаємодії уряду і громадян, завдяки чому можливе надання послуг, здійснених в онлайн-на всіх стадіях. Прикладом таких послуг може слугувати подання заявок в електронній формі на одержання ліцензій на введення професійної діяльності, подання податкових декларацій, заяв на обмін документів тощо. На даному етапі однією з серйозних проблем стає забезпечення безпеки роботи, тобто недопущення витікання конфіденційної інформації.

Останній, п'ятий етап впровадження електронного уряду — проактивний (Targetisation), що означає 100%-ву Веб-присутність уряду і припускає, що уряд не тільки надає громадянам і комерційним структурам сервісні послуги, а й залучає громадян до ухвалення рішень і двостороннього діалогу на базі інтерактивних сервісів.

У розвинених країнах, де активно реалізуються національні програми щодо впровадження інноваційних технологій у сферу державного управління, значну увагу приділяють процесу організації типів архітектури, стандартів і політики, який вони проводять у сфері інформаційних технологій. Насамперед створення електронного управління в конкретній країні припускає розроблення політичної стратегії, що передбачає прийняття відповідного законодавства і створення регулюючих структур, необхідних для формування цифрової економіки, електронного уряду та інформаційного суспільства. При цьому в рамках електронного управління виділяють три основні елементи:

- 1) розвиток і впровадження інформаційних технологій, необхідних для забезпечення безперервного функціонування уряду;
- 2) глобальне управління, що охоплює діяльність різних департаментів і міністерств, забезпечуючи їхню уніфіковану інформаційну архітектуру;
- 3) реалізація скерованої політики і регулювання в масштабах всієї країни [10].

Коли ці три елементи будуть повністю розроблені і реалізовані в рамках єдиної архітектури (яка одержала назву «кооперативна архітектура»), можна говорити про єдине й уніфіковане електронне управління. Однак відповідно до результатів дослідження навіть у країнах ЄС до 2003 р. не більше 10% міністерств і відомств, задіяних в урядових проектах або структурах, успішно розв'язують всі культурні, фінансові та політичні проблеми, пов'язані з такою трансформацією.

Необхідність переходу до кооперативної архітектури в першу чергу викликана розмаїттям структур даних, типів комп'ютерів, видів додатків та різновидів мереж.

Першим кроком на шляху створення кооперативної архітектури є визначення загальних послуг, які різні відомства і департаменти надаватимуть громадянам та юридичним особам. Прикладами цього можуть слугувати забезпечення безпеки, транскордонні комунікації, платіжні системи тощо. При цьому, зокрема на основі використання стандартів Інтернету, створюються умови для організації єдиного порталу, в якому можуть бути інтегровані будь-які види урядових послуг. Крім того, з'являються необхідні умови для того, аби всі групи даних надавати у вигляді метаданих з перспективою використання загальних словників, що дасть змогу істотно полегшити спільне використання даних різними категоріями громадян і юридичних осіб.

Електронні уряди повинні забезпечити реальну підтримку і визначити основні категорії цих послуг. Для розв'язання означеного завдання необхідні

інтеграція та уніфікація всієї наявної в базах даних інформації, що становить спільний інтерес.

У кооперативній архітектурі, як правило, виділяють три основні рівні:

- 1) персональний (або користувальницький) рівень;
- 2) рівень процесів;
- 3) рівень даних [10].

Персональний рівень охоплює різні канали доставлення даних на уніфікований інтерфейс користувачів, урядовий портал і сайти окремих міністерств, департаментів та відомств. На рівні процесів передбачається впровадження технологій, які надають населенню різні види послуг, наприклад, оплата платежів, забезпечення безпеки, передавання різних даних. Нарешті, третій рівень відбиває структуру даних та їхнє надання у вигляді метаданих, що включає джерела даних, типи даних та їхні формати.

Використання технологій електронного уряду ставить нові вимоги і до інформаційної підготовки державних службовців. До них насамперед належать такі якості, як вміння аналізувати і зберігати інформацію, здійснювати її первинну та вторинну перероблення, приймати і передавати інформацію з різних каналів, оцінювати її корисність тощо. Професійне навчання інформаційним технологіям передбачає також таке: використання ключових понять, розуміння сутності інформаційних процесів і технологій, засвоєння прийомів застосування інформаційних технологій у комп'ютерних видах діяльності, наявність стійких навичок роботи з автоматизованими системами інформації, володіння методами навчання застосування інформаційних технологій [11. с. 139-146.].

Стратегії будівництва електронного уряду в окремих регіонах відрізняються залежно від того, орієнтовані вони на внутрішню чи зовнішню модель діяльності. Стратегія визначається вищим політичним керівництвом країни та реалізується на рівнях міністерств і департаментів. На сьогодні сформувався чотири основні моделі електронного уряду, кожна з яких відіграє різну роль та в різному ступені наближається до повної реалізації електронного уряду:

1) модель «кібернетичний офіс» (Cyber Office) — початкова стадія трансформації державних структур на електронний уряд, при якому електронне управління фокусується переважно на наданні громадянам електронних послуг. Характеризується орієнтацією на внутрішню діяльність і відбиває найнижчий рівень розвитку. На сьогодні таку модель сформовано в Італії, Німеччині, Японії;

2) модель «бюрократична структура» забезпечує інтеграцію між різними міністерствами за допомогою онлайн-технологій. Як і попередня, характеризується орієнтацією уряду на внутрішню діяльність, але на відміну від неї відбиває більш високий рівень розвитку інформаційних технологій та ініціюється зверху. Її характерною рисою є поява проблем збереження конфіденційності переданої інформації і забезпечення безпеки онлайн-каналів;

3) модель «сервісне агентство» (Agency on Demand) дозволяє надати громадянам додаткові переваги і нові можливості. Орієнтується на зовнішню діяльність уряду, однак характеризується відносно низьким рівнем розвитку електронного управління. Вона має низку недоліків, пов'язаних перш за все з наданням можливостей всім категоріям громадян країни та якістю послуг, що надаються споживачам. Зараз така модель характерна для Нідерландів і США;

4) модель «повністю електронний уряд». Експерти вважають, що період її створення триватиме від двох до п'яти років. При цьому повна трансформація потребуватиме постійних зусиль стосовно розвитку електронного управління, аби забезпечити інтеграцію стратегічних планів з формування електронного уряду одночасно з переходом до цифрового суспільства. Прагнення до найвищого рівня розвитку електронного уряду нині характерно для таких країн, як Велика Британія, Австрія та Сінгапур [11].

Ефективність стратегії конкретної держави зі створення електронного уряду визначається досягненням балансу між сервісом, що надається громадянам, та економічними чинниками, зокрема, наявними ефективністю і корисністю діяльності та одержуваною політичною віддачею. Досягнення найвищого рівня балансу, коли політична віддача забезпечує стабільність і повний консенсус у суспільстві, коли ефективність діяльності приносить максимум додаткових вигід, а послуги, що надаються, супроводжуються високим рівнем обслуговування, характеризує стратегію електронного уряду як найбільш успішну та раціональну. Серед основних дій, що дають змогу реалізувати таку стратегію, важливе місце посідають такі заходи, як аналіз наявного досвіду і допущених помилок; використання пілотних стратегій та експерименти з новими фінансовими або кадровими моделями; залучення фахівців з інформаційних технологій до ухвалення політичних рішень; прийняття в усіх сферах чітких програм з ясними прогнозованими цілями та ін.

Висновки. З огляду на наведений досвід важливо, аби держава змогла вчасно перебудувати характер і способи управління, модернізувати їх з метою уникнення серйозних соціально-економічних потрясінь. Від неї потребуватимуться програми для визначення шляхів переходу на новий етап. Саме такий перехід демонструють країни зі сформованими демократичними традиціями. Разом з тим зарубіжна практика показує схожий характер перших кроків і проблем, що виникають на цьому шляху. Вивчення досвіду розвинених країн стосовно впровадження інформаційних технологій дозволяє зробити висновок про те, що створення так званої електронної держави неможливе без серйозніших якісних змін у всіх сферах суспільного життя і насамперед у відносинах влади та суспільства. Розвитку електронної держави має передувати створення відкритого суспільства, відкритої економіки, що закономірно передбачає серйозні зміни в інформаційному обміні, створення умов доступу громадян і суспільства в цілому до

інформації, яка раніше для них була повністю або частково закритою. Ці процеси мають відбитися і в законодавстві країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всемирный Саммит по информационному обществу / сост.: Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов. — СПб.: Рос. нац. б-ка, 2004. — С. 4-5.
2. Масарік, В. Застосування новітніх технологій у місцевих органах влади / В. Масарік //
3. Аспекти самоврядування. — 2006. — №5 (37). — С. 54.
4. Програма «Електронна Україна» (проект) http://www.stc.gov.ua/_info
5. Вершинин, М. С. Электронное правительство в XXI веке / М. С. Вершинин. <http://www.pg-news.spb.ru/publicat/>
6. Кошкин, А. Н. Проект «электронного правительства»: мировой опыт и российские перспективы / А. Н. Кошкин. <http://www.government.ru/pub/>
7. Чакут, С. Сутність електронного уряду та принципи його організації / С. Чакут // Вісн. Укр. Акад. держав. управління при Президентіві України. — 2003. — №2. — С. 430.
8. Демпси, Дж. Как электронное правительство взаимодействует с гражданами / Дж. Демпси // www.worldbank.org/html/prddr/trans/pdf/russian/Final1.pdf
9. Шляхтина, С. Электронное правительство в цифрах и фактах / С. Шляхтина <http://www.compress.ru/article.aspx?id=17274&iid=799>
10. Дрожжинов, В. Концептуальные основы строительства электронного правительства / В. Дрожжинов, А. Штрик // PCWeek. — № 20. — 2002. — 4 июня.
11. Беспалов, П. Электронное правительство и компетентность госслужащих / П. Беспалов // Гос. служба. — 2002. — № 5. — С. 139-146.
12. Приоритеты европейских государств. http://europa.eu.int/comm/information_society/europe/index_en.htm

ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО КАК ФОРМА АДАПТАЦИИ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ К УСЛОВИЯМ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Данильян О. Г.

Рассмотрены некоторые направления оптимизации органов государственной власти в условиях информационного общества. Доказано, что электронное правительство является одной из основных форм повышения эффективности функционирования органов государственной власти. Проанализированы основные взгляды на сущность электронного правительства. Определены его основные элементы, условия, принципы, этапы формирования. Сделан вывод о том, что для формирования электронного правительства нужно создать открытое общество, открытую экономику, внести необходимые изменения в законодательство страны.

Ключевые слова: электронное правительство, органы государственной власти, информационное общество, инновационные технологии.

ELECTRONIC GOVERNMENT AS FORM OF ADAPTATION

PUBLIC AUTHORITIES TO TERMS INFORMATIVE SOCIETY

Danilian O. G.

Some directions of optimization of public authorities in the conditions of informative society are examined in the article. It is proved, that an electronic government is one of the basic forms of increasing efficiency of functioning of public authorities. The basic approaches on the essence of electronic government are analysed. Its basic elements, terms, principles, stages of forming, are considered. The conclusion, is that for forming of electronic government it is necessary to create the opened society, open economy, bringing of necessary changes in the legislation of the country.

Key words: electronic government, public authorities, informative society, innovative technologies.

УДК 130.3

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

КУЛЬТУРА, ДУХОВНІСТЬ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглянуто культура, духовність в інформаційному суспільстві, їхнє функціонування, розвиток та взаємозв'язок. Обґрунтовано положення про те, що в процесі інформатизації суспільства формується особлива інформаційна культура, яка виступає системою матеріальних і духовних засобів забезпечення єдності та гармонії у взаємовідносинах людини, суспільства та інформаційного середовища.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформація, інформатизація, комп'ютеризація, культура, духовність.

Постановка проблеми. В усіх соціальних системах і філософських традиціях проблеми культури, духовності мали і мають велике значення. В той же час досі існують різні підходи в оцінках і розумінні цих понять, а також стосовно їхнього впливу на людську життєдіяльність. Як зазначає А. Алексеєнко, «кожен по-своєму інтерпретує духовність і надає цьому поняттю іноді поверхового або ж буденного змісту» [1, с. 4].

З'ясування особливостей трансформації духовної життєдіяльності в умовах становлення інформаційного суспільства є необхідною передумовою формування цілісного уявлення про буття соціуму в нових реаліях сьогодення.

Аналіз наукових джерел та публікацій свідчить про те, що проблеми культури, духовності завжди були в центрі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Значний внесок у вивчення проблеми культури, духовності зробили П. М. Біциллі, О. Шпенглер, Й. Хейзінга, М. Вебер, Е. Кассіер, Е. Гуссерль, С. Анісімова, А. Алексеєнко, Н. Бородіна, Е. Бобосов, Г. Герасимова, М. Каган, С. Кримський, В. Лозовий, В. Пазенок, І. Степаненко, В. Табачковський та ін.

Разом з тим слід констатувати, що аналіз функціонування та розвитку культури, духовності в умовах становлення інформаційного суспільства ще не став предметом окремого філософського дослідження, тому *метою* даної статті є соціально-філософський аналіз функціонування та розвитку культури, духовності в інформаційному суспільстві.

З початку розглянемо основні підходи до поняття «інформаційне суспільство». Уперше в достатньо чіткому вигляді ідею інформаційного суспільства було сформульовано наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. Впровадження самого терміна «інформаційне суспільство» пов'язують з професором Токійського технічного інституту Ю. Хаяші [2, с. 254]. Вагомий внесок у розвиток теорії інформаційного суспільства зробили відомі західні дослідники Дж. Андерле, Д. Белл, Й. Войценбаум, А. Данцін, К. Дойч, Є. Масуда, Ф. Махлун, С. Кроуфорд, Ч. Медоу, С. Нора, А. Норманн, Т. Смолян, А. Тоффлер, Дж. Фарадей, К. Штейнбух та ін.

Слід зазначити, що наприкінці ХХ ст. утворилися дві групи вчених, які по-різному підходили до тлумачення поняття «інформаційне суспільство». Одні з них стверджують, що інформаційне суспільство не пояснює жодного нового за якістю явища, яке могло б існувати протягом останніх декількох десятиліть і не мало б аналогії у попередніх епохах. Інші дослідники, навпаки, наголошують, що вплив інформаційних технологій на суспільство пов'язаний з появою якісно нових, невідомих раніше глобальних суспільних відносин, котрі можна описати як появу суспільства, в якому переважають інформаційні послуги. Настає різке прискорення при запровадженні нових технологій у виробничих процесах. Так, відомий американський футуролог А. Тоффлер вважає, що на сучасному етапі знання й інформація стали найважливішими ресурсами влади, що дозволяють досягти бажаних цілей, мінімально витрачаючи ресурси влади, переконання людей в їхній особистій зацікавленості в цих цілях [3].

Становлення та розвиток інформаційного суспільства в Україні стали предметом дослідження вітчизняних вчених (Ю. Бажал, Т. Береза, В. Гавловський, О. Григор, В. Данильян, О. Дзьобань, М. Кравець, А. Колодюк, П. Квіткін, А. Мойсеєнко, О. Молодцов, І. Утюж та ін.).

Значний внесок у розуміння інформаційного суспільства та перспектив його розвитку в Україні зробив В. Данильян. Аналізуючи різні підходи до визначення інформаційного суспільства, він відмічає, що жоден з них не може бути єдиною правильною методологічною базою для вивчення настільки складного комплексного феномену. Розв'язання цієї методологічної проблеми можливе тільки у разі комплексного використання усіх зазначених підходів до визначення інформаційного суспільства з обов'язковим урахуванням їхніх плюсів та мінусів [4, с. 17]. Підхід В. Данильяна до визначення інформаційного суспільства ґрунтується на таких положеннях.

По-перше, слід відзначити, що зрозуміти сутність інформаційного суспільства поза аналізом сенсоутворюючої категорії «інформація» неможливо. По-друге, іншою важливою складовою питання інформаційного суспільства вбачається визнання високої динамічності його розвитку і

глобального характеру змін у всіх сферах життєдіяльності людини. По-третє, при визначенні сутності інформаційного суспільства необхідно використовувати термін «інформатизація».

Виходячи з таких положень, з позиції соціально-філософського аналізу В. Данильян запропонував таке визначення: інформаційне суспільство — це якісно новий етап соціотехнічної еволюції суспільства, що формується в результаті довгострокових тенденцій попереднього соціально-економічного розвитку, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування та споживання інформаційних ресурсів у всіх системах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, що існують у глобальних масштабах [4, с. 22].

Концепція інформаційного суспільства викликає критику з боку гуманістично орієнтованих філософів та науковців, які дотримуються думки стосовно негативних наслідків комп'ютеризації, інформатизації суспільства. Постають питання щодо можливості гармонійного розвитку людини, її духовності, культури, соціуму в цілому. Дійсно, інформаційно-комп'ютерна революція реалізується як процес інформатизації усіх сфер життя суспільства і життєдіяльності людини. При цьому все радикально змінюється — і матеріальне виробництво, і свідомість, і світогляд, а також побут і освіта, спілкування і мистецтво. Вони змінюють не тільки їхні зовнішні риси, а й внутрішні механізми, себто зміст людської діяльності. Відтак, формується загальнопланетарна цивілізація на засадах, з одного боку, єдності і неподільності світового співтовариства, а з другого — множинності, відносної незалежності та різноманітності народів, культур. І це, на нашу думку, є скоріше більш позитивним, ніж негативним. Ми згодні з авторами, які вважають, що в умовах технологічного детермінізму культура, духовність виконують обмежувальні та стабілізуючі функції, створюючи ефект опосередкованого «стику» нових технологій зі споживачем. Тому найважливішими стають людські реакції, відносини, відчуття та потреби [5, с. 404]. На цьому наголошує й А. Алексеєнко, відзначаючи, що духовність розглядається також в тісному взаємозв'язку з проблемами виробництва, потреб, цінностей, ідеалів, свідомості [1, с. 5].

Крім того, одним з важливих критеріїв духовності, як вважає І. Коваленко, є творчість, яку треба розуміти не тільки як діяльність, що породжує щось нове, таке, що не існувало раніше, а й як самостворення — творчість, спрямована на пошук самого себе, на реалізацію свого сенсу життя [6, с. 112].

Що стосується безпосередньо культури та її місця в інформаційному суспільстві, то, як відомо, вона існує в предметних та особистих формах. Предметні форми культури — це наслідки діяльності людей, певна система матеріальних та духовних цінностей: засоби і знаряддя праці, предмети побуту, наукові знання, філософські та релігійні системи, традиції, юридичні закони тощо. Іншими словами, культура — це безпосередня реалізація людської свободи, що створює нові символи — цінності, зразки людської поведінки, виробництва та відносин. «Культура, — як вважають автори

монографії «Морфологія культури: тезаурус» — це явище, яке створюється людиною, людським суспільством і яке утворює їх. Воно, на відміну від біологічних основ людини, не успадковується генетично, а засвоюється нею в процесі діяльності. Забезпечена людською діяльністю, культура може бути визначена як сукупність всіх досягнень людства» [7, с. 7]. Тому кожне досягнення культури підносить людину і є неповторним за своєю значущістю, свідчить про нові людські можливості.

Культура інформаційного суспільства відзначається стрімкістю зміни, розвитку в усіх сферах життєдіяльності людини, в тому числі у сфері освіти. Наприклад, у сфері освіти культура інформаційного суспільства передбачає створення єдиного інформаційного освітнього простору держави та його інтеграцію у світовий простір. Звідси змінюються ключові моменти освітньої парадигми, здійснюється перехід від «освіти на все життя» до «освіти протягом життя». В рамках освітньої парадигми триває пошук нових освітніх методик та технологій, нового способу передавання знань, розвитку пізнавальних здібностей [8, с. 188].

Одним з найважливіших соціокультурних явищ за останні 15-20 років є інформаційна культура людини та суспільства. Об'єктивна необхідність у виділенні специфічної інформаційної компоненти загальної культури виникає, як вважає Е. Семенюк, лише з поглибленням інформаційного підходу до пізнання дійсності (як загальнонаукового методологічного середовища) [9, с. 20]. З цим слід погодитись. І, з нашої точки зору, визначальну роль тут відіграє та обставина, що на базі інформаційно-обчислювальної техніки і технології утворився новий вид соціальних (людина — машина) комунікацій, розвиваються процеси комп'ютеризації та інформатизації суспільства. Саме ці процеси, викликані колосальним зростанням обсягу інформації і необхідністю її оброблення, є в кінцевому результаті джерелом інформаційної культури як нової компоненти культури.

Е. Тоффлер один з перших помітив докорінні зміни, що мали місце останнім часом у культурі суспільства, особливо західного. Зростаюча сила потоку інформаційного обміну між людьми породила новий тип культури, в якій все підпорядковане необхідності класифікації, уніфікації для найбільшої компресії та підвищення ефективності інформації при передаванні від людини до людини чи то особисто, чи то через засоби масової інформації [10].

Сьогодні є аксіомою те, що знання у вигляді інформації — це найважливіший чинник суспільно-економічного розвитку. Інформатизація виявилась однією з найістотніших закономірностей прогресу, основою відкриття перед цивілізацією нових обріїв виживання і глобального розвитку.

Процес інформатизації покликаний усунути суперечності, що набувають трагічної форми, між буттям людства, що стихійно розвивається, і свідомістю, що надто відстає. Інформатизація — це перехід суспільства, його культури до нового якісного стану, вихід на нові історичні рубежі, що ведуть до інформаційного суспільства [2, с. 255].

Важливою ознакою функціонування та розвитку культури, духовності в інформаційному суспільстві є вплив техніки на розвиток людини та суспільства. Техніка — це передусім засіб діяльності, взаємозв'язок з природою та суспільством, тобто техніка — це здібність не тільки людини, а й природи. В широкому сенсі техніка не обмежується світом природи, вона притаманна і духовному, наприклад, техніка мислення, техніка дискусій, техніка любові, техніка живопису, техніка управління тощо.

В інформаційному суспільстві технічні системи створюють засоби і передумови гармонізації життя і процесів у суспільстві. І це дійсно так. Ми бачимо вже в наші часи, як прогрес техніки дає змогу переборювати смертельні раніше хвороби, зменшувати гостроту екологічної кризи, вирішувати конфліктні ситуації у суспільстві, забезпечувати динамічний стан суспільної інфраструктури, але, як вважає О. Петров, громадськість непокоїть те, що за кожним новим поворотом у науково-технічному потоці виникають нові небезпеки, і наперед невідомо, чим повинно буде людство розраховуватися за чергову технічну вигадку [11, с. 27].

К. Ясперс писав, що техніка не тільки наближує нас до пізнання, а й відкриває перед нами новий світ та нові можливості існування у ньому. Він один з перших порушив проблему нової естетики у технологізованому світі [12].

Висновки. Інформаційне суспільство, де в широкому плані використовуються сучасні технології, інформатизація та комп'ютеризація, пов'язане з формуванням нових зв'язків і потоків в управлінні, науці, освіті, виробництві, культурі взагалі. Пріоритетними проблемами інформаційного суспільства, на наш погляд, є не стільки технічні, а насамперед соціокультурні, духовні критерії, що мають ефективно і гармонійно забезпечувати взаємозв'язок людини і комунікаційного середовища, сприяти збереженню та формуванню духовних цінностей на всіх етапах історичного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєнко, А. П. Природа духовності / А. П. Алексеєнко. монографія. — Х.: Факт, 2004.
2. Утюж, І. Г. Освіта в інформаційному суспільстві / І. Г. Утюж // Філософсько-антропологічні студії 2008. — К.: Стилос; Д.: ДНУ, 2008. — С. 254–260.
3. Тоффлер, Э. Третья волна / Э. Тоффлер; [Пер. с англ.]. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 1999.
4. Данильян В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз) / В. О. Данильян. монографія. — Х.: Право, 2008.
5. Кравець, М. С. Інформаційне суспільство: засади соціально-філософського аналізу / М. С. Кравець // Філософсько-антропологічні студії 2008. — К.: «Стилос»; Д.: ДНУ, 2008.

6. Коваленко, І. І. Духовність як методологічна передумова дослідження правової культури українського соціуму / І. І. Коваленко // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х.: ХУПС, 2008. — Вип. 1(30). — С. 110–115.
7. Морфологія культури: тезаурус / за ред. проф. О. Лозового. — Х.: Право, 2007.
8. Образование, общество, культура: монография / под общ. ред. В. Ф. Сухиной. — Х.: Изд-во Народ. укр. акад., 2006.
9. Семенюк, Е. Інформаційна культура суспільства / Е. Семенюк // Совр. общество. — 1993. — № 1. — С. 20–26.
10. Тоффлер, Э. Раса, власть и культура / Э. Тоффлер // Новая технократическая волна на Западе / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1986.
11. Петров, О. О. Методологічні проблеми філософії науки та техніки / О. О. Петров // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х.: ХУПС, 2007. — Вип. 2 (28). — С. 24-31.
12. Ясперс, К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс [Пер. с нем. и вступ. ст. П. П. Гайденко, коммент. В. Н. Катасонова]. — 2-е изд. — М.: Республика, 1994.

Культура, духовность в информационном обществе

Мануйлов Е. М.

Рассмотрены культура, духовность в информационном обществе, их функционирование, развитие и взаимосвязь. Обосновано положения о том, что в процессе информатизации общества формируется особая информационная культура, выступающая системой материальных и духовных средств обеспечения единства и гармонии во взаимоотношениях человека, общества и информационной среды.

Ключевые слова: информационное общество, информация, информатизация, компьютеризация, культура, духовность.

The culture, spirituality in informational society

Manuylov Y.

The culture, spirituality in informational society, their function, development and interaction are described in the article. The provision is grounded that formation of special informational culture, which is the system of material and spiritual ways of providing consubstantiality and harmony in interaction beyond people, society and informational environment takes place in the process of social informatization.

Key words: informational society, information, informatization, computerization, culture, spirituality.

О. К. Бурова, доктор філософських наук, професор

ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО РЕРІХІВСЬКОЇ МИСЛЕННЄВОЇ СПАДЩИНИ

Розглянуто деякі ідеї з багатовекторної мисленнєвої спадщини Ніколая Реріха. Маються на увазі перш за все думки про загальну культурну всеєдність, калокагатію, систематизацію видів мистецтва, самостійну свідомість, єдність науки, релігії і мистецтва etc.

Ключові слова: культурна всеєдність, аісторична душа, фаустівська людина, калокагативність реріховського типу, мистецтва як життєві єдності.

Мисленнєва спадщина Ніколая Реріха поряд з його мистецькими досягненнями набуває дуже великого значення у наш кризовий час. Занепад цінностей радянського минулого, відсутність рельєфно окреслених нових цінностей, дикунство і варварство як наслідок буття людей, кинутих на призволяще суспільством, їх повна несвобода як наслідок соціальної занедбаності — це ситуація дежа-вю у пострадянській транскрипції. Ніщо не є новим під сонцем, як стверджував Єкклезіаст. Сьогодні важко не бути схвильованим найбільш болючими проблемами вітчизни, українського народу, і саме це повертає думку до історичних прикладів грандіозних вимірів людяності, духовності, практичного занепокоєння, що в особливій мірі були притаманними родині Реріхів взагалі, а Н. Реріхові — особливо. Саме тут можна шукати опору власним роздумам і почуттям.

Майже всі ідеї Н. Реріха раз у раз потрібно нагадувати та засвоювати. Спробуємо на початку теоретично «прояснити», обґрунтувати містичне знання і досвід Н. Реріха наскільки це взагалі можливо під певним кутом зору його ідей щодо культурної всеєдності. Корисно виявити, які мисленнєві, особливо інтуїтивні, «обставини» спровокували Н. Реріха на відстоювання головної ідеї свого життя. Доречно поставити запитання: яким є неусвідомлюване підґрунтя цієї ідеї, що саме закликає Н. Реріха до думки про загальну культурну всеєдність?

Н. Реріх зміг сформулювати та відстоювати ідею культурної всеєдності саме тому, що мимоволі став виразником перш за все двох культур — західної у широкому розумінні, куди входила і російська, з її корінням в античності, і східної, індійської. Річ у тім, що ці дві культури мають велику спільність в їх аісторичності. Інтуїція останньої перетворилася на підґрунтя самої можливості об'єднання культур, їх космічна велич у земному втіленні розпорошується на окремі ознаки спорідненості, що інтуїтивно відчував Н. Реріх.

Індійська культура, де ідея Нірвани є рішучим виразником абсолютно аісторичної душі, ніколи не мала хоча б найменшого почуття «коли» у будь-якому сенсі. Немає ні справжньої індійської астрономії, ні індійського календаря, а раз так — то й індійської історії. Теж саме антична культура. Сам грек був людиною, яка ніколи не здійснювалася, а завжди була. Античний космос — це картина не того, що стає, а вже існуючого,

сутнього. Антична культура не мала пам'яті, а зосереджувалася на чистому теперішньому. Фактично і в індійській культурі, і в античній культурі як передтечії всієї західної ми маємо справу із запереченням часу. Саме інтуїція зосередженості на даному тут і зараз: тілі людини — в античності, стані людини — в індійській культурі, — сприяла можливості визначити її якість і в разі потреби змінити останню. Православний християнин Н. Реріх побачив у відсутності в античній та індійській культурах ідеї турботи — цього душевного еквіваленту далечини — знак не тільки минулої спільності, а й спроможності з'єднання, що треба очистити від нашарувань часу і здійснити людству сьогодні. Західна культура, що є по суті запереченням античної традиції, західна культура, що розглядає речі в плані їх становлення і взаємовідносин як функції і пише «Всесвітню Історію», не замислюючись над тим, що вона є копією внутрішнього життя саме західної людини, конче потребує щеплення східної. Стихійні прояви цього — повсюди. Можливості такої акції, і це відчув Н. Реріх, — у прадавній історії обох культур.

Це щеплення виявляється ще більш важливим, якщо взяти до уваги, що західноєвропейська людина перебуває під впливом величезної етичної омани. Усі потребують чогось від інших. В етичному мотиві Заходу все зводиться до спрямованості, жаги до влади, намагання вплинути на відстані. Це належить до необхідних умов фаустівського, за О. Шпенглером, буття [1]. Людина повинна, держава повинна, суспільство повинне. Однак не так було в Індії і в античності. Будда слугував вільним взірцем, Епікур давав добру пораду. Навіть пристрасний ворог всілякої «стадної моралі» Ф. Ніцше зовсім не є спроможним в античному сенсі обмежити свою запопадливість самим собою. Він думає тільки про «людство». А Заратустра, який немов би стоїть по той бік добра і зла, є наповненим зовсім не античною пристрастю покласти життя заради зміни людей у напрямку власних уяв про них. Цей етичний монотеїзм, моральний імператив як форма моралі є щось фаустівське. Докорінне почуття усього світу як волі, руху, сили, спрямованості і є західно-європейська етика у всьому її розмаїтті. Боротьба за існування як ідеальна форма існування сходиться ще до часів готики і перебуває у підґрунті її архітектури. ХІХ–ХХ сторіччях лише надали їй механістично-утилітарної форми. Для фаустівської людини неможливо зректись від цього гештальта свого існування, не говорячи вже про те, аби змінити його. «Імморальне» — це лише новий рід моралі, й до того ж з однаковою упевненістю у переважанні в зрівнянні зі всіма іншими. Усе фаустівське прагне до виключного існування. І ми дуже добре відчули це на власному досвіді у недавньому минулому. Для аполонічного світопочуття — співіснування розмаїття одиничних речей — терпимість припускається сама собою. А ось всіляка спрямованість жадає перемоги. Всяка антична «постава» прагне тільки наявності і мало піклується щодо етосу інших. Боротися «за» або «проти» плину часу, здійснювати реформи або перевороти, будувати, переоцінювати чи руйнувати — все це однаково не виглядає античним або індійським. Саме такою є різниця між

софоклівською і шекспірівською трагіками, трагікою людини, яка хоче тільки бути, й людини, яка хоче перемогти.

Н. Реріх дуже тонко відчував, що фаустівська людина переробила й християнство. «Воно» перетворюється на «Я», що концентрує у собі увесь патос світу, коли мораль Ісуса як цілющий засіб поведінки, знайомство з яким дарується як особлива милість, внутрішньо трансформується у готичну епоху. Вона перетворюється на пануючу мораль.

Реріхівська концепція культури проголошує єдність науки, релігії та мистецтва. Є доцільним проаналізувати причини реального, дійсно існуючого, хоча й не завжди усвідомлюваного, синтезу трьох зазначених сегментів культури. Чому Н. Реріх міг так впевнено стверджувати можливість цього синтезу? Вочевидь, зовсім не тільки тому, що він у синкретичному варіанті мав місце в первісній культурі, яку з такою любов'ю досліджував митець. Річ у тім, що несвідоме прагнення кожної істинної науки, яке є у розумі тільки культурної людини, спрямоване до розуміння й осягнення картини світу природи, а зовсім не до акту вимірювання як такого. Віра доросліша за «пізнання». Числа повинні бути тільки ключем до таїни. Заради самих чисел жодна значна людина ніколи не погодилася б на жертву. Всякий експеримент, всякий метод, всяке спостереження виростають із загального споглядання, що не вміщується у рамки тільки математики. Всякий науковий досвід, яким би він не був, є, між іншим, ще й засобом символічного уявлення. В основі всякого «знання» про природу, навіть найточнішого, лежить релігійна віра. Немає науки, що була б вільна від несвідомих передумов такого роду, над якими дослідник є безвладним і які сходять до найперших днів культури. Нам ніщо не дає права віддати перевагу одному духовному світові форм перед іншим. Підґрунтям усякої критичної науки, як і всякого міфу, всякої релігійної віри взагалі, є внутрішня достовірність, її утворювання відрізняються лише особливою побудовою і тембром, але не є іншими по суті. Це великий забобон — думати, що коли-небудь вдасться замінити «антропоморфні» уяви «істиною». Інших уяв, крім антропоморфних, і не буває. У кожній з них віддзеркалюється існування її автора.

Н. Реріха можна назвати послідовником тих мислителів, які розмірковували над проблемою калокагатії. У рамках цієї статті важливо продумати, на чому виростає калокагативність реріхівського типу. А тут є безсумнівна теоретична проблема. Ми вважаємо, що, як і культурна всеєдність, калокагативність «Живої етики» Н. Реріха базується на інтуїції дуже специфічного, навіть парадоксального, поєднання двох релігій — християнства — саме православ'я — та буддизму. Річ у тім, що в основі християнства лежить майже фізіологічна насолода від самопожертви, а буддизм проповідує як обов'язки егоїзм. Мається на увазі пильне стеження за власним тілесним станом як за джерелом можливої перешкоди у справах духу. Будда розуміє доброту, милосердя як елемент, що дає не душевне задоволення, а фізичне здоров'я, яке, в свою чергу, не може завадити досягненню Нірвани. Молитва є виключеною, як і аскетизм. У буддизмі

фізіологічна насолода виникає саме від почуття власного фізично здорового стану, тобто не самопожертва, а егоїзм виступає як обов'язок. Саме так зрозумілий егоїзм, заснований на заповідях, що нагадують елементарні гігієнічні правила, підноситься до ступеня морального завдання. Лише виконуючи його, людина може одержати задоволення від своєї справжньої, а не вигаданої долі та від справжніх, а не вигаданих радощів буття. Християнство ж несе у собі зовсім інше — поетичне лікування навіюванням — і тому воно потребує конче вразливої чуттєвості, що виявляється у витонченому сприйнятті страждань, а також прекрасного. Ось чому інтуїтивне об'єднання, хоча й суперечливе, фізичного здоров'я та специфічного почуття радощів, притаманних людині буддизму, з душевною вишуканістю, шляхетністю і потребою самопожертви християнина і є підґрунтям реріхівської варіації калокагатії.

Реріхівське бачення калокагатії провокує роздуми щодо систематизації видів мистецтва. Незважаючи на традиційність їх розподілу на просторові, часові та просторово-часові, ця абстрактна схема, на наш погляд, не є найбільш продуктивною взагалі, а особливо у контексті реріхівської теми. І ось чому. Мистецтва є життєві єдності. Технічна мова форм — це не більше, ніж маска самого твору. Згадаємо наполягання О. Шпенглера бачити в мистецтві тільки організм, а зовсім не систему [1]. Рання велична архітектура — мати усіх наступних мистецтв. Вона є критерієм їхнього вибору і зумовлює їхній дух. Античність вибудовує храм тіла подібно до того, як фаустівська музика, особливо у фузі, споруджує собор голосів, що сплітаються. До того ж, відстань між двома видами живопису може бути незрівнянно більшою, ніж між одночасовим живописом і музикою. У зрівнянні з якою-небудь статуєю Мірона ландшафт Пусена і пасторальна камерна кантата його доби, Рембрандт і органні твори Букстехуде, Пахельбеля і Баха, Гварді і опери Моцарта належать до одного й того самого мистецтва. Внутрішня мова їхніх форм настільки ідентична, що перед нею зникає різниця оптичних і акустичних засобів, а також засобів їх існування. Абстрактність схеми розподілу видів мистецтв має підґрунтям абстрактне ж допущення «вічних законів мистецтва». При цьому зовсім не береться до уваги те, що, скажімо, антична музика — це не що інше, як пластика для вуха, коли, за висловлюванням Г. Г. Шпета, «починають бачити вуха» [2]. А, наприклад, західноєвропейський контрапункт розвивається водночас з системою розпінок у будівництві соборів і де доречні слова того самого Шпета щодо «очей, які починають слухати». Те, що, скажімо, у XVIII сторіччі зветься колоритністю — гравюри, малюнка, пластичної групи, означає музику. Вона панує у живопису Ватто і Фрагонара, мистецтві гобелена і пастелі. Чи не є визнаною завдяки цьому однорідність цих двох ззовні різних мистецтв? Тим більше, що сам Н. Реріх мав загострене сприйняття «музичності» кольору і «барвистості» музики взагалі, зокрема в творчості М. Римського-Корсакова і О. Скрибіна.

І ще одна тема, яка не може не виникнути в роздумах про Н. Реріха. Мається на увазі зовсім інше ставлення Н. та О. Реріхів до людської

свідомості, ніж проголошена революційною ідея європейця Ф. Брентано щодо її інтенціональності. Остання стає наріжною для усієї феноменології, починаючи з Е. Гусерля. Н. і О. Реріхи ж закликали до відкриття якісної самостійності свідомості, її незалежності від того, на що її спрямовано, до бачення себе як тіла, що може мислити, а свідомості — як світла, що є в самій людині і має розширюватися до безмежності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шпенглер, О. *Закат Європи* / О. Шпенглер. — М.: Мысль, 1993. — Т. 1.
2. Шпет, Г. Г. *Сочинения* / Г. Г. Шпет. — М.: Правда, 1989.

НЕКОТОРЫЕ ИДЕИ ОТНОСИТЕЛЬНО РЕРИХОВСКОГО МЫСЛИТЕЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

Бурова О. К.

Рассмотрены некоторые идеи из многовекового наследия Николая Рериха. Имеются ввиду прежде всего мысли об общем культурном всеединстве, калокгатии, систематизации видов искусства, самостоятельном сознании, единстве науки, религии и искусства etc.

Ключевые слова: культурное всеединство, аисторическая душа, фаустовский человек, калокаативность рериховского типа, искусства как жизненные единства.

SOME OPINIONS REGARDING RERICH'S INTELLECTUAL LEGACY

Burova O. K.

The article deals with some ideas from the multilateral heritage of Nickolay Rerich. His thoughts of general cultural allunity, calocagapathy, systematization of all kinds of art, of independent conscience, unity of nation, religion and art, etc. are taken into consideration.

Key words: cultural all-unity, nonhistoric soul, Faust-like person, calocagatinity of Rerich type, art as living unity.

УДК 14:355. 02

О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, доцент
О. О. Савченко, кандидат філософських наук

СУЧАСНА ВІЙНА: СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ ХАРАКТЕРУ ТА ЗМІСТУ

Зроблено спробу визначити характер війн та збройної боротьби на початку ХХІ століття. Розкрито складові сучасної збройної боротьби. Проаналізовано погляди військових фахівців, учених щодо сфер розгортання збройної боротьби.

Ключові слова: характер війни, збройна боротьба, сфери збройної боротьби.

Постановка проблеми. Визначення характеру майбутніх війн у всі часи існування людства було найважливішим завданням. Без цього немислимі цілеспрямована підготовка країни до відбиття агресії або, точніше, її підготовка до можливої війни. Все військове будівництво, у тому числі будівництво збройних сил, планування застосування їх на випадок війни, способи і форми воєнних дій, обсяг і порядок підготовки та проведення мобілізації, морально-психологічна підготовка особового складу армії та населення до війни, підготовка території у воєнному плані, бюджет, організація управлінської

діяльності в галузі військової безпеки безпосередньо пов'язані з характером майбутньої війни. Із часів Карла Клаузевиця вкоренилося поняття того, що «. . . війна є продовження політики. . . іншими засобами» [1, с. 39-40]. З того часу, аналізуючи війну, вчені вважають за необхідне посилаючись на Клаузевиця та використовувати його положення у характеристиці будь-якої війни. Однак після Клаузевиця людство прожило вже два століття. Війни XIX і XXI століть значно відрізняються не тільки за змістом, а й за сутністю. Сучасна війна — якісно нове явище, аналіз якого вимагає уточнення і доповнення існуючих концепцій розвитку суспільства та уточнення понятійного апарату.

Аналіз наукових джерел і публікацій з даної теми свідчить про те, що проблема характеру та особливості сучасної війни залишається актуальною. Зокрема, розгляд тих чи інших аспектів проблематики відображено в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, військових теоретиків: В. Мандрагелі, Є. Мануйлова, В. Кохна, В. Смолянюка, М. Требіна, І. Воробйова, К. Гаджієва, В. Серебрянникова, С. Тюшкевича, В. Сліпченка, В. Супряги, Е. Тоффлера, С. Хантінгтона та ін. Утім, глибоке розуміння характерних особливостей сучасної збройної боротьби залишається малорозкритим і потребує філософського осмислення. Заповнити окремі прогалини в осмисленні цієї проблеми і є *метою* даної статті.

Дана *проблема пов'язана* з темою дослідження авторів статті та науково-дослідницькою роботою, що її проводить кафедра філософії Харківського університету Повітряних Сил.

Спроби передбачити характер і зміст війн майбутнього здійснювалися мислителями, провідними військовими теоретиками в усі часи розвитку людства. Свої прогнози висували політичні діячі, дипломати, історики, навіть представники мистецтва. Події в Югославії, Афганістані, Іраку та інші військові конфлікти знову привернули увагу до цієї проблеми, примушують осмислювати характер війн майбутнього.

У науковій літературі можна зустріти різне тлумачення терміна «характер війни». Так, П. Казарін., наприклад, під характером війни розуміє сукупність показників, властивостей, особливостей та рис, що розкривають її військово-політичне, військово-економічне, власне військовий (стратегічний) зміст і зміст інформаційного протистояння [2, с. 18].

В. Орехов і С. Чекінов під характером війни розуміють сукупність найбільш значущих рис, властивостей та особливостей, що докладно розкривають її військово-політичну і стратегічну сторони. При цьому військово-політична сторона війни включає визначення змісту таких елементів: причини війни та характер військових погроз, що передують війні; імовірні супротивники та їхні політичні цілі; ставлення до війни народу і армії. Стратегічна сторона війни складається із таких структурних елементів: масштаб і розмах війни; зброя, що застосовується; стратегічна мета та завдання протистояння сторін; способи розв'язання війни; форми і способи ведення воєнних дій, особливості збройної боротьби; погляди на періодизацію війни, а також можлива тривалість війни та очікувані наслідки [3, с. 14]. Отже, характер війни — сукупність показників, властивостей, особливостей та рис, що розкривають її різні сутнісні сторони.

При прогнозуванні характеру можливих війн військові вчені відзначають зростаючу роль «несилових» форм боротьби: економічної, ідеологічної, психологічної тощо, а також інформаційної «війни» (згідно з американською термінологією), що тією чи іншою мірою притаманне практично всім переліченим формам [4]. Проте основною формою боротьби є та залишається збройна боротьба — основний вид протистояння у війнах, військових конфліктах із застосуванням сил і засобів ведення воєнних дій у різних масштабах [5]. А характер, масштаби та способи збройної боротьби значною мірою залежать від засобів її ведення. Нові технологічні досягнення, втілені в ударних і

оборонних авіаційних, ракетних та космічних системах озброєння і в поєднанні з новими стратегічними та оперативними концепціями, фундаментально змінюють характер і зміст збройної боротьби, погляди на будівництво збройних сил.

У зміні характеру збройної боротьби, як свідчить досвід війн та конфліктів кінця ХХ — початку ХХІ століття, спостерігаються й виявляються такі характерні риси.

Неухильно підвищується питома вага військ, сил і засобів, що діють у повітряно-космічній сфері, стосовно дій в інших сферах збройної боротьби. Наочно це можна підтвердити прикладами з досвіду операції «Буря в пустелі» і кампанії в Югославії. Так, повітряна кампанія в Іраку 1991 р. проводилася протягом 38 діб, тривалість наземної фази операції склала всього чотири доби. В ході 78-добової повітряної наступальної кампанії в Югославії угрупованню збройних сил США та НАТО вдалося досягти практично всіх намічених цілей без участі сухопутного угруповання військ [6].

Переміщення епіцентру збройної боротьби в повітряно-космічну сферу, на нашу думку, визначено її особливими становищем і властивостями: по-перше, за своїми просторовими параметрами вона безмежна, а стосовно інших сфер має пануюче становище; по-друге, фізичні властивості повітряно-космічної сфери мінімально впливають на переміщення матеріальних тіл та поширення електромагнітної енергії, що дозволяє досягати високої швидкості та значної дальності польоту, передачі інформації та енергії. У зв'язку із цим змінюються просторові характеристики війни. Воєнні дії набувають усе більшого об'ємного (тривимірного) виміру. Зусилля в таких діях перерозподіляються на користь «вертикальної» (повітряно-космічної) складової.

Така тенденція пов'язана зі збільшенням дальності застосування високоточної зброї та можливістю його ефективного використання для нанесення ударів по об'єктах, що знаходяться в глибокому тилу конфронтуючої сторони. При цьому, з одного боку, війна набуває глобального масштабу, що зумовлено міжконтинентальною досяжністю засобів поразки, широким використанням космічних систем (розвідки, зв'язку, навігації, керування), перенесенням головних подій воєнних дій у повітряно-космічну сферу. З другого боку, цілі війни досягаються розв'язанням низки завдань на локальному рівні, наприклад, адресними ударами високоточної зброї по найважливіших об'єктах супротивника [7].

Театри воєнних дій, або зони відповідальності, нарізані за географічним принципом, втрачають свою значущість, оскільки все більший вплив на результат операцій (бойових дій) справляє застосування сил і засобів, що дислокуються поза межами театрів воєнних дій.

Змінюються тимчасові параметри війни. Це виявляється, по-перше, у скороченні часу на підготовку до бойових дій (використання мобільних сил і сил негайного (швидкого) реагування, здатних вирішувати завдання без відмобілізування; по-друге, у швидкоплинності воєнних дій, що припускає збирання, оброблення та використання інформації про супротивника і про свої війська у реальному чи близькому до реального масштабі часу і застосування високошвидкісних засобів та систем озброєння [6, с. 11-12].

Війна набуває якісно нову складову — інформаційну. Це пов'язане з появою систем озброєння, заснованих на широкому використанні можливостей інформаційних технологій: розвідувально-ударних комплексів, високоточної зброї, зброї на нових фізичних принципах, швидкодіючих систем розвідки, зв'язку та управління, ефективних засобів радіоелектронної боротьби тощо. Інформаційні технології розглядаються провідними країнами світу як основа революційних змін у збройних силах. Можна стверджувати, що досягнення стратегічних цілей у війнах ХХІ століття буде неможливим без завоювання інформаційної переваги над супротивником [8].

Змінюються умови досягнення перемоги у війні. У військовій теорії та практиці розвинених у військовому плані держав домінуючим стає принцип досягнення військово-політичних цілей війни і збройного конфлікту при мінімальних людських та матеріальних втратах. Відповідно до цього принципу воєнні дії спрямовуються не на захоплення

території та знищення живої сили супротивника, а насамперед на підрив його волі та здатності до опору, примушування до миру на умовах, що нав'язуються. При цьому удари спрямовуються в першу чергу на найважливіші об'єкти військово-економічного потенціалу, державного та військового управління, забезпечення життєдіяльності населення та військ супротивника. Першочерговими військовими об'єктами, по яких завдаються удари, є розвідувальні, інформаційні та керуючі засоби, засоби ПВО, сили і засоби відповідного удару.

У війнах та збройних конфліктах XXI століття максимально широко використовуватимуться сили та засоби повітряно-космічного нападу, далекого вогневого та електронного поразення. Фахівці зазначають, що у зв'язку із цим змінюватиметься послідовність дій угруповань військ збройних сил розвинених країн [9]:

по-перше, спочатку здійснюватиметься ведення інформаційної «війни» з метою завоювання інформаційної переваги над супротивником у комплексі із застосуванням економічних, політичних, юридичних та інших невійськових заходів;

по-друге, внаслідок успіху інформаційної «війни» здійснюватимуться повітряні (у майбутньому повітряно-космічні) наступальні операції, основу яких становлять масові авіаційно-ракетні удари. Вони завдаються по ключових елементах системи державного та військового керування конфронтуючої сторони, її найважливіших економічних об'єктах, угрупованнях військ;

по-третє, після досягнення цілей повітряно-наступальної операції (кампанії) можуть бути розпочати операції наземними угрупованнями військ. У той же час аналіз перебігу бойових дій у березні 2003 р. в Іраку свідчить про те, що наземні угруповання військ (сухопутні війська, морська піхота) США та союзників вступили у бій з іракською армією практично одночасно з початком повітряної операції. Це стало можливим лише завдяки тому, що іракські повітряні сили та засоби протиповітряної оборони практично не діяли [6]. У цих умовах було ухвалено рішення про проведення повітряно-наземної операції.

У цілому можна відзначити, що сили і засоби повітряно-космічного нападу та оборони стають найважливішим засобом універсального призначення, основною зброєю війн XXI століття, особливо в початковий період війни. Вони здатні самостійно вирішувати у військових конфліктах не тільки оперативні-тактичні та оперативні, а й найважливіші оперативні-стратегічні та стратегічні завдання, навіть при застосуванні лише звичайних засобів ураження. Ним притаманні такі властивості, як висока бойова готовність, мобільність, прихованість підготовки до застосування, велика дальність та швидкість дії.

Активне використання повітряно-космічного простору у військових цілях може забезпечити: одержання повної та достовірної інформації про супротивника в масштабі часу, близькому до реального, та оперативне доведення такої інформації до всіх органів керування та елементів військ (сил); розгортання сил і систем зброї, що сприяють досягненню військових цілей у конфліктах низької інтенсивності з мінімальними втратами та мінімальними збитками для цивільного населення і довкілля; контроль використання іншими країнами повітряного і космічного простору, а також акваторій океанів та морів; захист національної території та розгорнутих угруповань військ від зброї масового ураження.

Вдосконалюються характеристики засобів нападу, які в найближчому майбутньому зможуть діяти в повітряному та космічному просторі. До таких нових перспективних засобів належать балістичні та аеробалістичні ракети, гіперзвукові крилаті ракети, гіперзвукові літаки, повітряно-космічні літаки та ін. Відповідно змінюються вимоги до системи оборони від ударів сил та засобів повітряно-космічного нападу. Така система, навіть для умов звичайної війни, має бути комплексною — протилітаковою, протиракетною та протикосмічною, тобто обороною повітряно-космічною.

Зростають вимоги до централізації і якості керування силами та засобами. Це визначається глобальним характером боротьби та підвищеною динамікою дій на суші, морі і особливо у повітряно-космічній сфері. Перспективні системи керування військами та зброєю сьогодні створюються на основі нових інформаційних технологій, що забезпечує багаторазове збільшення можливостей з керування діями різнорідних сил та засобів, розосереджених на значних відстанях один від одного та від місця їх безпосереднього бойового застосування, значне скорочення циклу керування та надійний захист від удару супротивника [10]. Крім того, зміни в характері збройної боротьби у війнах та збройних конфліктах початку XXI століття призводять до фундаментальних змін основних положень військової стратегії і оперативного мистецтва.

Після воєн у зоні Перської затоки (1991, 1996, 1998, 2003 рр.), в Югославії (березень — червень 1999 р.), а також в ході проведення військової операції в Афганістані восени — узимку 2001 р. стало зрозуміло, що США та інші країни союзу НАТО рішуче переходять до воєн нового покоління, воєн майбутнього — безконтактних воєн. Створюється і масово береться на озброєння практично нова зброя, що не має аналогів. Така зброя не тільки замінює стару, а й цілком змінює характер збройної боротьби та самої війни. В безконтактній війні (війні майбутнього) змінюються форми і способи збройної боротьби і виникають нові принципи військового мистецтва. У промислово розвинутих країнах Заходу активно формується матеріальна військово-технічна база воєн XXI століття, основу якої становлять високі наукомісткі технології.

На сучасному етапі військова теорія розробляє і досліджує, а військова практика інтенсивно перевіряє концепції воєн чергового, шостого покоління. Вчені, військові фахівці зазначають, що до таких воєн деякі розвинуті країни ймовірно будуть готові вже до 2010 р. [11]. Це дійсно нове покоління безконтактних воєн, пов'язане зі ступенем розвиненості держав, і воно суттєво відрізняється від попередніх контактних воєн четвертого покоління і безконтактного п'ятого. У війнах нового, шостого покоління вирішальне значення приділятиметься вже не кількості сухопутних військ, не ядерній, а високоточній звичайній ударній та оборонній зброї та зброї на нових фізичних принципах, інформаційній зброї.

Війни цього покоління кардинально відрізнятимуться від попередніх ще й тим, що вся могутність агресора буде функціонально спрямована лише на безумовне ураження об'єктів економіки супротивника шляхом одночасного нанесення наймогутніших інформаційних ударів і масованих ударів непілотованої високоточної зброї різного базування. Стануть поступово витіснятися, точніше відмирати разом з контактними війнами, нинішні численні військові формування сухопутних військ, і остаточно знеціняться не тільки ядерна зброя, а й звичайні збройні сили, що містять декілька видів військ відповідно до сфер їхнього застосування (суша, повітря, море).

Військові вчені зазначають, що масоване застосування звичайної високоточної зброї безконтактним способом по військових об'єктах, об'єктах економіки держав, що знаходяться на міжконтинентальній дальності від супротивника, здатне паралізувати життєдіяльність будь-якої держави в будь-якому регіоні світу, а при руйнуванні вогне-, вибухо-, хімічно-, радіаційно- та інших потенційно небезпечних об'єктів — викликати екологічні катастрофи планетарного масштабу. Взаємні вогневі та інші види впливу воюючих сторін, головним чином на економічний потенціал, набудуть міжконтинентальних стратегічних масштабів. Буде потрібно завчасно організовувати і безупинно здійснювати відповідні заходи не тільки з надійної оборони в загальній системі повітряно-космічної оборони країни, а й з ефективного персонального захисту кожного конкретного об'єкта економіки. Якщо така війна все ж таки розпочнеться, то в її перебігу сторона, що має на озброєнні велику кількість високоточних засобів та могутній розвідувально-інформаційний ресурс, безумовно, прагнучиме завдати ударів по об'єктах економіки супротивника, пов'язаних з імовірністю виникнення катастрофічних наслідків за рахунок вторинних чинників. Неодмінно буде завдано масованих і вибіркових,

адресних ударів, насамперед по засобах відповідного удару (за винятком ракетно-ядерних засобів), по найважливіших ключових, але техногеннонебезпечних об'єктах економіки на всій території супротивника, оскільки тільки таким шляхом можна швидко й ефективно домогтися стратегічних результатів і перемоги в цілому [12].

Аналіз праць А. Супряги, І. Воробйова та інших вчених дає змогу віднести до числа найважливіших елементів та характеристик безконтактних воєн [4; 6]:

- універсальну для протиракетної оборони і ведення безконтактних воєн єдину глобальну розвідувально-інформаційну систему космічного базування;
- локальний або регіональний розмах з основними воєнними діями в повітряно-космічному просторі;
- використання розвідувально-ударних бойових систем у формах повітряно-космічно-морських ударних операцій з руйнування економічного потенціалу держави-супротивника, що знаходиться на межі континентальної дальності;
- єдину для всіх стратегічних ударних та оборонних сил геостратегічну координатну систему;
- єдину систему керування всіма бойовими системами, силами та засобами;
- єдині уніфіковані високоточні засоби ураження різної дальності дії повітряного, морського, наземного, а в подальшому і космічного базування, що використовують єдину навігаційну систему для нанесення ударів по будь-якому об'єкту в будь-якому регіоні планети безконтактним способом;
- припинення використання активної радіолокації як у стратегічних ударних, так і у стратегічних оборонних силах держав;
- інформаційне протиборство в планетарному масштабі;
- важкий тягар відповідальності держав за оборону та захист власної економіки в таких війнах.

Висновок. Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що характер сучасної війни радикально змінюється, відрізняється від традиційного розуміння. До військ усе більшою мірою висувається вимога багатofункціональності, тобто здатності вирішувати широкий спектр завдань різного рівня в рамках різноманітних бойових дій. У війнах майбутнього, що почнуть повною мірою виявлятися швидше за все після 2015 р., більш істотною стане залежність збройних сил воюючих держав від власних економічних можливостей, ніж від ураження їх супротивником. До існуючої класифікації війн в такому разі слід додати війни за ступенем розвиненості держав, що беруть участь у війні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Клаузевиц, К.* О войне: в 2 т. / К. Клаузевиц. — М.: Госвоениздат, 1936. — Т. 1.
2. *Казарин, П. С.* Характер войны как категория военной науки / П. С. Казарин // Военная мысль. — 2002. — № 6. — С. 15-18.
3. *Орехов, О. В.* Характерные особенности вооруженной борьбы в войнах и конфликтах последнего десятилетия / О. В. Орехов, С. Г. Чекинов // Военная мысль. — 2004. — № 10. — С. 13-18.
4. *Супряга, А. В.* О войнах XXI века / А. В. Супряга // Военная мысль. — 2002. — № 6. — С. 15-18.
5. *История войн: в 3 т. / Авторы-составители: Н. Н. Головкина, А. А. Егоров, В. П. Подольников.* — Ростов н/Д: Феникс, 1997. — Т. 1.
6. *Воробьев, И. Н.* Прогноз характера и содержания операций (боевых действий) в войнах будущего / И. Н. Воробьев // Военная мысль. — 2005. — № 3. — С. 2-21.

7. Богданов С. А. Вероятный облик вооруженной борьбы будущего / С. А. Богданов // Военная мысль. — 2003. — № 12. — С. 2-7.
8. Зіма, І. І. Інформаційна війна та інформаційна безпека (огляд думок зарубіжних політологів та воєнних спеціалістів) / І. І. Зіма, І. М. Ніколаєв // Наука і оборона. — 1998. — №1. — С. 56-58.
9. Куприянов, Г. И. Основные тенденции развития форм вооруженной борьбы в воздушно-космической сфере / Г. И. Куприянов // Военная мысль. — 2005. — № 1. — С. 12-17.
10. Требин, М. Информационная война / М. Требин // Журналист. — 2000. — № 4-5. — С. 14-19.
11. Демидюк, А. В. «Молниеносная война» нового поколения: возможный сценарий / А. В. Демидюк, М. М. Хамзатов // Военная мысль. — 2004. — № 10. — С. 74-78.
12. Богданов, С. А. Особенности начального периода войн прошлого и будущего / С. А. Богданов // Военная мысль. — 2003. — № 5. — С. 17-19.

Современная война: попытка осмысления характера и содержания

Панфилов А. Ю., Савченко О. А.

Предпринята попытка определить характер войн и вооруженной борьбы в начале XXI века. Раскрыты составляющие современной вооруженной борьбы. Проанализированы взгляды военных специалистов, ученых на сферы разворачивания вооруженной борьбы.

Ключевые слова: характер войны, вооруженная борьба, сферы вооруженной борьбы.

Modern war: interpretation of its features and content

Panfilov O. U., Savchenko O. O.

In clause the attempt of definition of character of wars and armed struggle in the beginning XX I of century is done. The contents of the modern armed struggle is opened. The analysis of sights of the military experts concerning spheres of expansion of the armed struggle is represented.

Key words: character of war armed struggle, sphere of the armed struggle.

УДК 1:321. 01.

М. П. Колесников, кандидат філософських наук, доцент

ВЛАДА І СВОБОДА У ФІЛОСОФІЇ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Розглянуто співвідношення влади і свободи у контексті дискурсу постмодерну. Підкреслено, що філософське переосмислення нових функцій влади у XXI ст. по-новому актуалізує континент споконвічних проблем влади і свободи особистості. З'ясовано

колізії влади і свободи, докорінні зміни в природі влади, обставини і умови реалізації свободи і вибору.

Ключові слова: влада, свобода, особистість, постмодерн.

Актуальність і постановка проблеми. Проблематика співвідношення влади і свободи особистості є основоположною для класичної, некласичної та постнекласичної філософії. Прагнення до індивідуальної та колективної свободи, її забезпечення спостерігається на усьому шляху становлення і розвитку суспільства. Але в умовах переходу до вільного, демократичного, цивілізованого суспільства проблема співвідношення влади і свободи, свободи і несвободи звучить інакше. Вона набагато складніша та гостріша. Проте це підштовхує науковців до її подальших досліджень.

Метою статті є аналіз метаморфоз влади, її основних функцій та практик у постмодерновому світі.

Аналіз проблеми. В сучасному суспільстві формується доволі складна ситуація, пов'язана з посиленням впливу владних структур, офіційних інститутів формалізованих соціальних та віртуальних утворень, з одного боку, та нівелюванням, обмеженням і спрямуванням діяльності особистості, знеціненням індивідуальності та особистісних форм життя — з другого. Зростає детермінізм влади капіталу і влади бюрократії, що призводить до руйнування системи нормального людського спілкування — вільної комунікації між вільними людьми. Очевидним є те, що влада є одним з найзагальніших соціальних явищ, обумовленим самою природою соціуму. Вона залежить від випадковостей, існуючих у всесвіті та поведінці людей, тобто функціонує у такий спосіб, коли поєднуються випадковість і необхідність, хаос і порядок. Влада також зв'язана з тілом особи та роллю провідників. Кожному з них, з одного боку, притаманне «внутрішньо» зумовлене прагнення до мінімуму порядку в повсякденному житті, а з другого — постійне бажання незвіданого та нового. Змінюється влада — змінюються й способи захоплення тіла відносинами влади. Очевидним є також вторгнення інститутів влади у сферу міжлюдських стосунків і спілкування, що спричиняє перетворення людини виключно на об'єкт управління, маніпулювання чи перетворення на товар і у багатьох відношеннях унеможлиблює реалізацію свободи як найвищого вияву людського буття. В людській взаємодії починають переважають стратегії індивідуальної та колективної чуттєвості, мислення, поведінки. Жорстка формалізація сучасного життя відбувається шляхом неухильного дотримання норм, певних систем контролю та санкцій тощо.

На думку Ж. Бодриєра та Ю. Хабермаса, нормативними підвалинами наскрізь формалізованого суспільства є фінанси (сила влади капіталу), сила влади бюрократії та солідарність можновладців. Саме вони є своєрідним виявом «тривладдя», що визначає формалізовану соціальну систему [13, с. 92-93]. Доводиться визнавати той факт, що у формалізації зосереджується можливість раціонального врегулювання складних питань, конфліктів,

досягнення певної мети, регульованої згоди, що у багатьох випадках надає суспільству шанс для цивілізованого розв'язання різних складних проблем.

Тому за допомогою інститутів влади впорядковується людська діяльність, контролюються потоки речей, грошей та інших цінностей, і в такий спосіб вони стають головним чинником сталості та стабільності суспільства. Разом з тим влада обмежує свободу діяльності і можливості свободи вибору. Адже під владою в цілому розуміється здатність її суб'єкта (окремої особистості, групи осіб, організації, політичної партії, держави) нав'язувати свою волю іншим людям, розпоряджатися та керувати їхніми діями, використовуючи насильницькі або ненасильницькі засоби і методи. Влада будь-якого роду, в тому числі політична, може бути інтерпретована як «своєрідна система комунікації між різними її суб'єктами, суб'єктом і об'єктом, між двома та більше особами або сторонами, що беруть участь у системі владних відносин» [16, с. 38].

На противагу думці, що склалася, М. Фуко не вважає владою владу як сукупність інститутів і апаратів, які б гарантували підкорення громадян в якійсь державі. Він не припускає такого способу розуміння влади, як підпорядкування, котрий би усупереч насильству мав би форму правила. М. Фуко не ототожнює владу і з загальною системою панування, яке здійснюється одним елементом (чи групою) над іншими, панування, яке через систему послідовних розгалужень пронизувало б усе соціальне тіло. Під владою, підкреслює М. Фуко, слід розуміти перш за все множину відношень сил, які є іманентними для галузі, де вони здійснюються, і є конститутивними для її організації. Під нею він розуміє гру, яка шляхом безперервних битв і сутичок трансформує їх, підсилює й інвертує, а також опори, які ці відношення сили знаходять одне в одному таким чином, що створюється ланцюг чи система, або, навпаки, розуміє зміщення і суперечності, які їх одна від одної відокремлюють. Нарешті, під владою, на думку М. Фуко, слід розуміти стратегії, усередині яких загальний абрис або ж інституційна кристалізація яких втілюється в державних апаратах, формулюванні закону, формах сучасного панування. Отже, влада розуміється не як те, що можна здобути, вибороти, захопити, вирвати, утримати чи втратити. Не існує деякої первісної «центральної точки» одного певного осередку суверенності, з якого виникли і поширювалися різні форми влади. Влада здійснюється з численних точок соціального організму, в грі рухомих відношень нерівностей. Звідси і феномен присутності влади усюди. Влада є скрізь не тому, що її наділено якимось особливим привілеєм все собі підкоряти, охоплювати, об'єднувати, перегруповувати, а тому, що вона виробляє себе в кожному мить у будь-якій точці, тому вона звідусіль виходить [14, с. 40-41].

Відносини влади, зазначає М. Фуко, не знаходяться у зовнішньому становищі до інших форм відношення (наприклад, необхідність — свобода, свобода — свавілля), але іманентні їм; вони, з одного боку, є безпосередніми ефектами поділу, нерівностей і неурівноваженостей, які там виробляються, а з другого — є внутрішніми умовами цих диференціацій. Тобто, ставлення

влади до інших типів відносин не перебуває в позиції надбудови, коли б вони грали роль заборони чи обмеження; там де ці відносини діють, вони виконують продуктивну роль.

І ще один важливий висновок із свого визначення робить М. Фуко, підкреслюючи, що відносини влади є одночасно і інтернаціональними, і несуб'єктивними.

Переклад владних відносин у дискурсивну форму означає, що сила виявляється у праві говорити та праві позбавляти цієї можливості інших. Позбавлення слова є одним із проявів мовної агресії, котра, як відомо, є сублімацією агресії фізичної [16, с. 38]. М. Фуко до найбільш поширених засобів контролю над дискурсом відносив процедури виключення, найбільш очевидною з яких є заборона: «Говорити можна не все, говорити можна не про все і не за будь-яких обставин, і нарешті, не кожному можна говорити про що завгодно» [14, с. 45-46].

Влада в дискурсі виражається в тому, що комуніканти, наділені владним статусом, контролюють та обмежують комунікативний внесок нижчого учасника, якого владою не наділено. Існують три типи обмежень:

- 1) обмеження на зміст комунікації;
- 2) обмеження на типи соціальних відносин, в які можуть вступати учасники комунікації;
- 3) обмеження на позиції суб'єкта комунікацій [16, с. 38].

Так, зокрема, в інституційних видах дискурсу існують певні жарти, доступні лише «професіоналам», суб'єктом яких не може бути «клієнт»: проповідь для священика, лекція для викладача, вирок судді і т. д.

Під мовчанням розуміється точне знання того, про що саме замовчується, тому влада виступає і як монополія на інформацію. Е. Канетті слушно підкреслює значущість моменту вибору як способу вияву влади: «Оскільки неможливо мовчати завжди, доводиться робити вибір між тим, що сказати, і тим, про що треба змовчати» [7, с. 319]. Дійсно, лише той, хто наділений владою, має право робити вибір із декількох комунікативних можливостей.

Володіння знанням, недоступним для інших, з самого початку є складовою привілеєю влади. Використання термінів акумулює в собі «знання тих, хто посвячений» (наприклад, лікар, який використовує латинські терміни при спілкуванні з пацієнтом), підкреслює статусну нерівність і тим самим віддає в руки того, хто це знання має, комунікативну владу.

Так у мовних особливостях освічених людей, професіоналів виявляється механізм використання соціального тиску та здійснення влади, для якого характерні інтенсивне застосування професійної термінології і жаргону в спілкуванні з непосвяченими, звернення до складних синтаксичних структур, що ускладнюють розуміння.

На думку М. Фуко, сучасна влада виходить за межі держави та її апаратів. До нових прийомів влади, вважає він, належить те, що вона функціонує не на основі права, а на основі техніки влади, яка в сучасному

суспільстві протистоїть праву, закону і правилу. Техніка влади означає, що сучасне суспільство керується за допомогою не суворого регламенту і санкцій, а рекомендацій, що виходять з наукового дискурсу. Спираючись на науковий дискурс, влада розширює сфери та форми контролю [15, с. 165-168].

XXI століття відкрило нові можливості у раціональній побудові суспільства. Звичайно, ще не було кібернетики, але те, із чого вона повинна була народитися, вже було при Оруеллі. Інтелектуальна еліта вже відчула, що деяка закономірність є у всьому. Існує якийсь алгоритм, що його залишається лише закодувати. Той, хто при бажанні керувати суспільством вловив це щось, розрахував це на рівні психології, математики. Але питання полягає в тому, з яким наміром, на благо чи на зло він став би це робити. Утопісти вдавали, що людство позбудеться всяких дурних забобонів подібно до царів і королів та передасть керування вченим, тому що вони розумні та знатимуть що робити. А. Бакунін, наприклад, виказував протилежну точку зору. Він вдавав, що коли до власті дорвуться вчені та взагалі інтелектуали, то гірше деспотії не буде, оскільки вони дійсно знатимуть усе, дійсно керуватимуть тотально [11, с. 224-226].

Оруелл схиляється до бакунінському погляду, тим більше, що він був прихильником розуму та прозріння Бернхейма, людини, яка програвала весь майбутній сценарій розвитку людства у книзі «Революція керуючих».

Так світом керуватиме інтелектуал, і це буде деспотія, і не традиційна, а новітнього типу. І маси, мабуть, погодяться на те, тому що хоч вони і житимуть бідно, хоч у них і не буде ніяких прав та свобод, зате вони зможуть покладатися на тих, хто керуватиме. Внаслідок цього суспільство стане по-своєму стабільним.

На думку деяких дослідників, від XIX ст. влада у своїх відносинах із життям і смертю зазнала певних трансформацій. У неї з'явилися нові функції, пов'язані з керуванням життям, як говорить М. Фуко, «завідуванням життям». Домінантою політики стає проблема виживання. У сучасному суспільстві влада має справу не з окремим тілом індивіда або соціальною групою, а з масою. Вона мусить дресировати не окреме тіло, а маси. Масу намагаються сформувати, дисциплінувати, привчити [1, с. 26]. Крім дисципліни було відкрито ще два важливих засоби, за допомогою яких можна керувати масою. Цими засобами є символ та секс. Саме символ почав творити дива з організації маси в єдине ціле. Нове народження символу пов'язане із появою масового суспільства і масової культури.

Символ виявився дивовижним засобом керування масою. Завдяки символам (комуністичним, націоналістичним тощо) і відповідній літургії масам було надано форму керованого політичного тіла [1, с. 26]. На думку В. С. Лук'янця, формула Бекона «знання-влада» знаходить в інформаційному суспільстві найрізноманітніші втілення: «слово-влада», «мова-влада», «інформаційна технологія-влада» і под. У кожному такому втіленні цієї формули (тобто в жадобі знання, слова, мови, когнітивної карти,

інформаційної технології тощо) приховується те саме — жадова влади [9, с. 53].

Сьогодні немає ніяких сумнівів, що влада гніздиться в щонайтонших механізмах соціального обміну, що її втіленням є не тільки Держава, класи і групи, а й мода, розхожі думки, видовища, ігри, спорт, засоби інформації, сімейні і особистісні відносини. Влада гніздиться і у практиках НЛП, НЛП — самокерування, НЛП — самопрограмування і по суті є засобами насильства, обмеження свободи та придушення людської суб'єктивності.

Сучасна влада відкриває і новий рівень контролю над тілом, створюючи еротизоване тіло сучасної косметики. Вона здійснює контрольну функцію не шляхом примусу, а за допомогою спокуси [2, с. 34].

З погляду М. Фуко, душа породжується процедурами покарання, нагляду та примушування. Невірно було б казати, що душа — ілюзія чи результат впливу ідеології. Навпаки, вона існує, вона має реальність, вона постійно створюється навкруги, на поверхні, самому тілі завдяки функціонуванню влади, впливаючи на покарання, — взагалі на всіх, кого контролюють, виховують, муштрують, виправляють; на душевнохворих, на тих, хто пришпилений до виробничої машини і підлягає контролю протягом всього життя [14, с. 45]. Деякі критики постмодернізму звертають увагу на те, що М. Фуко, іронізуючи, відносить до тюрем і ліцеї, і школи, і казарми, і психіатричні лікарні. Вони звинувачують М. Фуко у викривленні історії, оскільки вся історія розглядалась як репресивний процес, а вся різноманітність соціальних інститутів — лише у колі зору посилення дисциплінарних механізмів і репресивного панування. Наприклад, А. П. Огурцов відмічає, що на історію дисциплінарних інститутів можна і треба дивитися іншими очима, а саме показати, як репресивні механізми контролю поступово зживалися, замінювалися більш гуманними правовими формами контролю [12, с. 12]. Нині багато прихильників ліберального складу думок переконані, що перехід від присилування і примушування до маніпуляції свідомістю — всякий прогрес у розвитку людства. Як пише С. Г. Кара-Мурза, аргументи тих, хто привічає перехід від примушування до маніпуляції, прості та зрозумілі. Батіг — це боляче, а духовний наркотик — приємно. Якщо все однаково сильний примусить слабого підкоритися своїй волі, то нехай він зробить це за допомогою наркотика, а не батога [8, с. 48].

Отже, маніпуляція свідомістю, що впроваджується, завжди приховано позбавляє людину значно більшою мірою, ніж відверте примушування. Жертва маніпуляції повністю виражає можливість раціонального вибору, оскільки її бажання керуються, програмуються ззовні відрегульованими «машинами» бажань.

Але влада, на думку деяких дослідників, в сучасній ситуації настільки мікромінізує свої впливи, що постає не формацією юридично-репресивної влади і навіть не формацією дисциплінарної влади (як у Модерні), а формацією нановлади. Вона відображує ситуацію проникнення влади на «доклітинний» рівень людини і життєвих форм, завдяки чому влада набуває проявів, які хтось бажав перелічити чи вхопити в якомусь моменті їх

здійснення. У М. Фуко влада посідає місце бажання. Вона присутня там так само, як у Дельоза і Ліотара бажання: влада, очищена від усієї негативності, завжди вже тут, вона є ризома, суміжність, яка заломлена до безкінченності. Оцінюючи співвідношення влади і бажання з висоти свого часу, Ж. Бодрійяр зазначає, що тоді для послідовників фрейд-марксистів бажання і влада знаходилися з різних боків барикад; сьогодні мікробажання (влада) і мікрополітика (бажання) буквально збігаються в механічних межах лібідо, слід тільки звести їх на мікрорівень [2; 15].

Спіраль М. Фуко схематично виглядає так: влада / знання / насолода; але він не наважується, на думку Ж. Бодрійяра, сказати: влада / знання / бажання. Хоча ми вважаємо, що це не зовсім так, адже, по-перше, М. Фуко сам застерігав, що даремно було б відправляти на пошук бажання поза владою; по-друге, пропонуючи розглядати знання крізь призму генеалогії, а не гносеології, він зазначає, що знання створено не для розуміння, воно створено для відриву. А це означає, що спіраль М. Фуко можна мислити й так: влада / знання / бажання / свобода (або свавілля). Та й сам Ж. Бодрійяр це підтверджує, зазначаючи, що М. Фуко (всупереч собі) говорить нам: «Ніщо не діє за принципом репресії, все діє за принципом виробництва — ніщо не діє за моделлю придушення, все діє за моделлю звільнення». Але це одне і те саме. Будь-яка форма звільнення провокується придушенням: як звільнення виробничих сил, так і звільнення жінок тощо. Логіка звільнення не знає винятків: будь-яка сила, будь-яка звільнена форма дискурсу створює новий виток у спіралі влади. Але М. Фуко це не заперечує, він прямо вказує на те, що ухилитися від влади неможливо, вона завжди вже тут, і вона конститує те саме, що їй намагаються протиставити [15, с. 192-193].

Ж. Бодрійяр вважає, що «влада мертва» і річ не в простому розсіюванні влади, а в тому, що вона повністю, поки що не зрозумілим для нас чином, розчинилася, перетворившись на свою протилежність, самоусунулась чи набула гіперреальності в симуляції. Ми живемо, константує він, серед незліченних репродукцій, ідеалів, фантазій і мрій, оригінали яких залишилися позаду нас.

На думку Ж. Бодрійяра, центр ваги сучасної людини зсунувся до безсвідомої і лібідональної економії, яка залишає місце тільки тотальній натуралізації бажання, що приречене на те, аби розділити долю потягів, або на просте механічне функціонування, але перш за все на уявне придушення і звільнення. Він з цього прояву зазначає, що відтепер більше не говорять: «У тебе є душа, і ти повинен її врятувати», але говорять так: «У тебе є стать, і ти повинен знати, як її використати», «У тебе є позасвідоме, і ти повинен навчитися його звільняти», «У тебе є тіло, і ти повинен навчитися ним насолоджуватися», «У тебе є лібідо, і ти повинен знати, як його витратити» тощо.

Люди, відмічає Ж. Бодрійяр, втратили державницький інстинкт. Батьківщина, мати, діти — все це перестало бути для них чимось таким, що раніше вони захищали і берегли. Поліпшення умов праці і піднесення матеріального благополуччя, урбанізація і боротьба за комфорт, пластична

хірургія і зміна статі, розповсюдження нових релігій і формування нових мас-медіа — все це та інше докорінно змінило людське життя, яке відірвалося не тільки від природно-біологічної основи, а й від соціуму та культури у тому вигляді, в якому вони будувались упродовж століть.

Причиною цього, вважають Ж. Дерріда та ін., є «десять напастей» світу (безробіття, економічні війни, зовнішні борги, торгівля зброєю, розширення зони розповсюдження ядерної зброї, нерівномірність розвитку країн світу, міжнаціональні конфлікти, наркокартелі, мафія тощо).

Ж. Бодрійяр уже не вірить у відродження слова і теорії над нелюдським у людини. У результаті дії якогось таємного чинника, зазначає він, зникла визначеність смаків, бажань, як, зрештою, і волі, а кристалізація злої волі, почуття неприйняття і відрази значно посилюються. Якщо М. Фуко, визначаючи стан смертельної хвороби сучасності, бачить і ліки від цього в поверненні до античної «турботи про себе», то Ж. Бодрійяр (так само, як і Ф. Ницше) описує цей стан теорією катастроф, вважаючи, що тільки вони примусять людство і людину одуматися, тобто на звільнення від людей він не чекає, воно може прийти тільки від глобальних катаклізмів.

Головною особливістю постмодерної культури є стурбованість становищем особистості в інформаційному суспільстві, яке вдосконалює індустрію комп'ютерних та спірітуальних засобів ідейного, інтелектуального, світоглядного оволодіння людиною.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу зробити певні висновки.

1. Підтверджується думка М. Фуко про суперечливий та динамічний характер влади, яка в епоху модерну еволюціонувала від юридично-репресивної моделі до дисциплінарно-дискурсивної.

2. М. Фуко корінним чином переглядає не тільки класичну теорію влади, а й роль суб'єкта влади. Там, де є влада, є й опір їй. Саме тому опір ніколи не перебуває у зовнішньому становищі щодо влади. Владні зв'язки мають характер відносин у суворому сенсі слова. Вони можуть існувати як функція множини точок опори. Останні виконують у середині відносин влади роль противника, мішені, упору чи виступу для захоплення. Ці точки опору присутні усюди в системі влади.

3. Владні відносини необхідно припускають у своєму просторі можливість не тільки супротиву, а й активних дій. Однак все залежить від індивіда, що перебуває у сфері владних відносин. Отже, будь-які метафізичні сутності — розум, воля, свобода, істина, на думку М. Фуко, є наслідком випадкового збігу обставин, боротьби різних сил. Те, що виявляється в історичному початку речей, це не само тотожність, не ідентичність, що збереглася від її зародження, а арена боротьби, де розгортається гра сил і тенденцій. Генеалогія М. Фуко змушує відмовлятися від лінійного розвитку, наперед визначеного розгортання якоїсь сутності. Вона звертає увагу більше на співвідношення сил, стратегічно і тактично визначених спрямувань та тенденцій.

4. Тому в сучасних умовах глобалізації ми маємо справу з новим типом владних стратегій — нановладою. Для неї характерні переважання

опосередкованих методів впливу на свідомість і поведінку особистості і проникнення влади на доклітинні рівні суспільного та індивідуального життя (які одночасно є рівнями циркуляції інформації).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлачук, В. Символ і симулякр. Концепція символу в соціології постмодерну / В. Бурлачук, В. Танчер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1. — С. 15-31.
2. Бурлачук, В. Влада і тіло: історія кохання / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 24-38.
3. Бодрияр, Жан. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрияр. — М.: Добросвет, 2000.
4. Делез, Ж. Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп / Ж. Делез, Ф. Гваттарі: пер. з франц.; вступ О. Шевченка. — К.: Карме-Сінто, 1996.
5. Деррида, Жак. Жизнеописание, мировоззрение, цитаты: За 60 мин / Жак Деррида. — СПб.: Невский проспект, Вектор, 2007.
6. Ионин, Л. Г. Масса и власть (актуальность Э. Канетти) / Л. Г. Ионин // Вопр. филос. — 2007. — № 3. — С. 3-14.
7. Канетти, Э. Масса и власть / Э. Канетти. — М.: Marginem, 1997.
8. Кара-Мурза, С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. — М.: ЭКСМО, 2005.
9. Лук'янець, В. С. Практика нейро-лінгвістичного програмування і проблема свободи / В. С. Лук'янець // Практ. філос. — 2001. — № 1. — С. 39-56.
10. Соболев, О. М. Свобода особистості в інформаційному суспільстві / О. М. Соболев // Філософ. думка. — 2002. — № 5. — С. 40-59.
11. Недошивин, В. Неизвестный Оруэлл / В. Недошивин, В. Чаликова // Иностран. лит., 1991. — № 2. — С. 215-226.
12. Огурцов, А. П. Постмодернистский образ человека и педагогика / А. П. Огурцов // Человек. — 2001. — № 3. — С. 5-17.
13. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. — М.: АО «Ками», 1995.
14. Фуко, М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко. — М.: Ад Маргинум, 1999.
15. Фуко, М. Воля к истине: По ту сторону знания власти и сексуальности / М. Фуко. — М.: Магистериум, 1996.
16. Шейгал, Е. И. Власть и речевая коммуникация / Е. И. Шейгал, И. С. Черватюк // Изв. РАН. Сер. лит. и языка. — 2005. — Т. 64. — № 5. — С. 38-45.

Власть и свобода в философии постмодернизма.

Колесников М. П.

Рассматрено взаимоотношение власти и свободы личности в контексте дискурса постмодерна. Подчеркнуто, что философское переосмысление новых функций власти в XXI ст. по-новому актуализирует континент вечных проблем власти и свободы личности. Выявлены коллизии власти и свободы, коренные изменения в природе власти, обстоятельства и условия реализации свободы выбора.

Ключевые слова: власть, свобода, личность, постмодерн.

POWER AND FREEDOM in the philosophy of postmodernism

Kolesnikov M. P.

We consider the ratio of power and freedom in the context of postmodern discourse. It is noted that the philosophical rethinking of the new features of power in the twentieth century updates continent originally issues of power and freedom of the individual. Understood conflicts of power and freedom, fundamental changes in the nature of power, the circumstances and conditions for the realization of freedom and power.

Key words: power, freedom, personality, Postmodern.

УДК 130.3

В. А. Кротюк, кандидат філософських наук, доцент
ДУХОВНИЙ ВИМІР ПАТРІОТИЗМУ

Присвячено розгляду існуючих у філософській літературі підходів до визначення феномену «патріотизм», дослідженню його природи і витоків. Піднято питання актуальності формування вітчизняної системи патріотичного виховання молоді.

Ключові слова: патріот, патріотизм, патріотична свідомість, націоналізм.

Постановка проблеми. У сучасній Україні тема патріотизму стала предметом гострих дискусій і обговорень. Вона широко й неоднозначно осмислюється: від дискредитації патріотизму як джерела деструктивності і конфліктогенності з фашистським та расистським ухилами до закликів єднання українського народу навколо ідей національної диктатури.

Сучасні виклики зумовлюють необхідність наукового розуміння ролі патріотизму в перебігу розбудови України й особливо формування

патріотизму в процесі соціалізації сучасної молоді. Це зумовлено необхідністю осмислення проблем підростаючого покоління, пов'язаних зі зміною політичних і соціально-економічних основ суспільства, що виникли в процесі становлення України як суверенної, демократичної держави. Аналіз цих проблем дасть змогу оптимізувати засоби та форми патріотичного виховання молоді як повноправного і повноцінного суб'єкта суспільного життя.

Метою цієї публікації є аналіз соціально-філософських поглядів на феномен патріотизму як важливого чинника консолідації та розвитку суспільства.

Стан наукового розроблення проблеми. Протягом останніх десятиліть було написано багато робіт, присвячених історії поняття «патріотизм» і різним аспектам цього найважливішого маркера змін політичного дискурсу. Розвитку ідей та концепцій патріотизму присвячено роботи вітчизняних і зарубіжних авторів: В. Абрамова, В. Алещенка, Г. Ващенко, В. Сухомлинського, І. Примораца, С. Натансона, А. Павковіча, Д. Оруела, М. Віролі, Я. -В. Мюллера та ін.

При всіх розходженнях у підходах і деталях загальним для більшості досліджень патріотизму є твердження про амбівалентний характер цього явища суспільної свідомості. З одного боку, їх автори, безумовно, визнають взаємозв'язок патріотизму з республіканізмом, лібералізмом і націоналізмом буржуазних демократій Європи та Америки з їхніми уявленнями про масові громадянські нації «патріотів», наділені невідчужуваними правами і свободами. Або, за словами Гегеля: «Корпоративний дух переходить у державний дух, знаходячи в державі засіб збереження особливих цілей. У цьому полягає таємниця патріотизму громадян у такому аспекті — вони знають державу як свою субстанцію, тому що вона зберігає їхні особливі сфери, їхні повноваження й авторитет, а також їхній добробут» [2, 236].

З другого боку, очевидно, що патріотизм неможливо однозначно вивести ні із характеру правління, ні із любові до конституції, адже форми конституції і правління не є чимось заздалегідь визначеним для окремого народу. Всьому цьому завжди нібито передуює власне «любов до батьківщини», про яку відповідно до Канта ми можемо говорити тільки тоді, коли вона спрямована на «об'єднану колективність народу, котру ми розглядаємо як плем'я, а себе — як його членів».

Взагалі на прикладі кантівської філософії стає зрозумілою вся проблематичність, здавалося б, дуже простої ідеї «любові до батьківщини». Так, «кенігсберзький затворник» відповідно до ключової для нього ідеї світового громадянства підкреслював, що людина причетна як до своєї батьківщини, так і до усього світу, думаючи, що людина як громадянин світу і землі, як щирий «космополіт», аби «сприяти благу всього світу, повинна мати схильність бути прив'язаною до своєї країни». У цьому сенсі він аж ніяк не поділяє абстрактно-універсалістський підхід вульгарного Просвітництва, який йому часто приписують: у Канта патріотизм і космополітизм не протиставлені один одному, а взаємоузгоджені як різні прояви любові. Як

показав у роботі «Універсалізм прав людини й патріотизм» сучасний німецький філософ Манфред Рідель, у спорах «освіченого космополітизму» з «конвенціональним патріотизмом» і тим більше з «націоналізмом» (висхідним нібито до вчорашніх традицій національної держави) перший дарма посилається на кантівський «універсалізм» прав людини. Всупереч поширеній хибній думці, кантівський «універсалізм» не виключає патріотизму, він не зводить його до конституції держав: принцип універсального права людства (*jus cosmopolitanum*) реалізується через цивільне право в державі, оскільки існують морально обґрунтовані почуття, які потенційно є універсальними й водночас патріотичними, тобто спрямованими на свій народ [5].

Більш того, теоретик всесвітнього правопорядку Кант бореться із просвітницькою ідеєю всесвітнього братерства людей: він навіть називає знаком провидіння те, що народи не зливаються в одну субстанцію, а завдяки відцентровим силам перебувають у конфлікті. При такому стані речей національне почуття і національна гордість як чинники розрізнення націй варто визнати необхідними, оскільки це по суті природні чинники розподілу. Інша річ, що їх увесь час намагаються підсилити штучними, такими як релігійний фанатизм, мілітаристський дух, націонал-шовінізм, аби використати у внутрішньо- і зовнішньополітичній боротьбі за владу: «Розум дає нам закон, на підставі якого інстинкти, оскільки вони сліпі й диригують тваринністю в нас, повинні бути замінені максимами розуму. Щоб викоринити національне засліплення, його повинні замінити патріотизм і космополітизм» [4, 284].

Сьогодні перед українським політикумом, науковцями, представниками освіти і культури — перед усім суспільством, як ніколи гостро і актуально стоїть питання: що повинно бути в основі патріотизму? Чи то це любов до Бога і свого народу, чи то це національна належність із кровними зв'язками, чи то раса, або ідеологія, або родинні узи, або щонебудь пов'язане із власністю... Що закладено в основі патріотизму, у те він може й виродитися. Якщо, наприклад, в основі лежить національність, то він виродиться в націоналізм; якщо нації — у нацизм; якщо раса — у расизм тощо. Замислюючись над цим, спливають питання, що стосуються єдності народу України. Чи однаково слово «патріотизм» і його зміст розуміють народи і нації, що населяють Україну: ті, хто ототожнює себе з українцем, або росіянином, або татариним, або євреєм... ?

Як правило, патріотизм, що ґрунтується на основі національності, є всього лише банальним націоналізмом, про який І. Ільїн писав: «Духовна сутність патріотизму залишається майже завжди за порогом їхньої свідомості. Тоді любов до батьківщини живе в душах у вигляді нерозумної, предметно невизначеної прихильності, котра то зовсім завмирає й втрачає свою силу, доки немає належного подразника (у мирний час, в епохи спокійного буття), то спалахує сліпою й безумною пристрасною, пожежею пробудженого, наляканого та жорстокого інстинкту, здатного заглушити в душі і голос совісті, і почуття міри й справедливості, й навіть вимоги

елементарного глузду. Тоді патріотизм виявляється сліпим афектом, який розділяє долю всіх сліпих і духовно неосяяних афектів: він непомітно вироджується й стає злою та хижою пристрасною — презирливою гординою, буйною й агресивною ненавистю; і тоді виявляється, що сам «патріот» і «націоналіст» переживає не творчий підйом, а тимчасову жорстокість і, можливо, навіть озвірілість. Виявляється, що в серці людини живе не любов до батьківщини, а дивна й небезпечна суміш із войовничого шовінізму та тупої національної пихи або ж сліпої пристрасності до побутових дрібниць і лицемірного «великодержавного» пафосу, за яким нерідко прихований особистий або класовий зиск» [3, 311].

Патріотизм без перебільшення можна віднести до вищих форм вияву духовності. Він спирається на чітку ієрархію духовних цінностей і усвідомлення духовного самовизначення. «В основі патріотизму, — зазначав І. Ільїн, — лежить акт духовного самовизначення. Патріотизм може жити й буде жити лише в тій душі, для якої є на землі щось священне, яка живим досвідом випробувала об'єктивність і безумовну гідність цього священного — і впізнала його у святинях свого народу» [3, 397].

Зміст патріотизму визначається духовним і моральним кліматом суспільства, традиціями, колективним досвідом попередніх поколінь. Власне історична складова є однією з головних частин обґрунтування патріотизму. Однак національна свідомість часто обирає із історії тільки те, що можна інтерпретувати виключно в національному ракурсі. Історія через різні обставини виявилася чинником, який більше розділяє українців, ніж об'єднує. Фактично лише періоди Київської Русі, козацької доби Богдана Хмельницького та національне відродження часів Тараса Шевченка сприймаються мешканцями різних регіонів України достатньо однозначно.

Патріотизм з інтуїтивного необхідно має стати усвідомленим. Для цього любов до рідного, українського й слід плекати та виховувати ще з немовляти, а потім — у дитсадку, школі, вищому навчальному закладі. Щоб виростити Громадянина, а не просто особу чоловічої чи жіночої статі. Щоб кожен зміг відчувати себе часткою рідного народу, збагнути глибину і неозорість святого почуття патріотизму. Щоб кожен міг усвідомити, що патріотизм — це не спосіб самовираження, скільки б не кричати про любов до Вітчизни і скільки б знаків оклику не ставити наприкінці такого крику. Патріотизм — це стан душі, спосіб мислення і світобачення, це конкретне життя в конкретних обставинах, коли людина відчуває, що вона — у Вітчизні, а Вітчизна — у ній, і вони — нерозривні. Найяскравіший вираз патріотизму — не освідчення в любові до Вітчизни, а відчуття цієї Вітчизни усім своїм єством, глибока внутрішня повага до її народу, конкретна буденна робота для її розвитку та зміцнення. Справжній патріотизм — це перш за все патріотизм віри, патріотизм духу. «Що-небудь, взяте саме по собі, відокремлено від духу, — писав І. Ільїн, — ні територія, ні клімат, ні географічна обстановка, ні простір, в якому живуть люди, ні расове походження, ні звичаєвий побут, ні господарський устрій, ні мова, ні формальне підданство — ніщо не утворює батьківщину, не замінює її і не

любитися патріотичною любов'ю... Жодна з цих умов життя, узята окремо, сама по собі не може вказати людині її батьківщину: оскільки Батьківщина є щось від духу й для духу» [3, 421].

Патріотизм є потужним чинником об'єднання та розвитку суспільства. У ньому закріплюється та переказується від покоління до покоління відчуття відданості своїй Батьківщині, ідея морального обов'язку перед своїм народом, прагнення всіма силами сприяти його щастю та розквіту, готовність захищати Батьківщину від зазіхань ззовні. Особливе значення проблема патріотизму має для формування духовної культури сучасної молоді. Д. Лихачов з цього приводу відзначав: «Патріотизм — це благородне почуття. Це навіть не почуття — це найважливіша сторона й особистої, й суспільної культури духу...». Іншими словами, між культурою і патріотизмом існує діалектичний взаємозв'язок: формуючи патріота, ми формуємо культурну особистість. Чим вище культурний рівень людини, тим багатше почуття патріотизму. Стосовно ж нинішньої ситуації в Україні слід зазначити, що ставлення молодих людей до патріотизму формувалося в умовах радикальних реформ, викликаних зміною парадигми державного напрямку формування ціннісних орієнтацій громадян. Історичний досвід свідчить про те, що розпад традиційного соціуму починається з розриву соціальних зв'язків. Динамічні зміни в політичній, економічній, культурно-ціннісній сферах українського суспільства одночасно болісно відобразилися на соціумі. Поляризація суспільства за рівнем доходів поглибила прихований соціальний протест, недовіру до влади, невдоволення від нереалізованих багатьох соціальних і духовних потреб індивідуума. Внаслідок цього у суспільстві активно розвивається патріотичний нігілізм — неприйняття позитивної цінності Батьківщини як такої, тобто заперечення особливого й незамінного місця Батьківщини в системі людських цінностей.

До цього слід додати, що патріотизм має і внутрішніх ворогів, які, знищуючи або підмінюючи істинний патріотизм, за словами І. Ільїна, «не заспокоються до тих пір, доки їм не вдасться оволодіти... народом через малопомітну інфільтрацію його душі і волі, щоб привити йому під видом «терпимості» — зубожіння, під видом «республіки» — покірність закулісним маніпулюванням і під видом «демократії» — національне знеособлення». Кінцевою метою цієї «малопомітної інфільтрації» є кардинальна зміна національної самосвідомості, подавлення релігійно-духовного, світоглядно-ідеологічного імунітету народу, параліч інстинкту самозбереження, на які спирається патріотизм, і в результаті — зникнення народу як самостійного, соборного духовного організму.

Патріотизм ґрунтується на єдності глибокого духовного освоєння історії і культури свого народу та активно-діяльній участі у розв'язанні найважливіших проблем сучасного суспільства. Він виступає у синтезі духовності, громадянськості та соціальної активності особистості, будь-якого іншого суб'єкта, що усвідомлюють свою неподільність, нерозривність із Батьківщиною, реалізують свої можливості й здатності в інтересах розвитку суспільства і зміцнення держави. Тому, на наш погляд, сьогодні

найважливішим завданням мають стати захист нашої духовності, моральності, зміцнення традиційної самосвідомості народу і його патріотичного світогляду, що склався історично, а не був привнесений ззовні.

Висновок. Патріотизм — одне з найбільш глибоких людських почуттів. Як правило, це поняття розуміють як відданість і любов до Батьківщини, до свого народу, гордість за їхнє минуле і сьогодення, готовність до її захисту. Це почуття є одним із найважливіших духовних надбань особистості. Воно характеризує вищий рівень розвитку особистості і виявляється в її активній діяльній самореалізації на благо Батьківщини. Саме тому формування патріотизму є свого роду моральним фундаментом і опорою суспільного та державного устрою, запорукою його життєспроможності, однією із першочергових умов ефективності функціонування всієї системи соціальних і державних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бердяев, Н.* Царство Духа и Царство Кесаря / Н. Бердяев. — М.: Республика, 1995. — С. 288–356.
2. *Гегель, Г. В. -Ф.* Политические произведения / Г. В. -Ф. Гегель. — М.: Наука, 1989.
3. *Ильин, И.* Собрание сочинений: в 10 т. / И. Ильин. — М., 1995. — Т. 5.
4. *Кант, И.* Метафизика нравов / Сочинения: в 6 т. / И. Кант. — М.: Мысль, 1965. — Т. 4. Ч. 2. — С. 107–438.
5. *Ридель, М.* Универсализм прав человека и патриотизм (Кантовское политическое завещание нашему времени) / М. Ридель // Научные и внеаучные формы мышления / ред.: И. Т. Касавин, В. Н. Порус. — М., 1996. // <http://www.philosophy.ru/iphras/library/ruspaper/riedel1.htm>
6. *Толстой, Л.* Христианство и патриотизм / Л. Толстой // Толстовский листок. Запрещенный Толстой. — Вып. 5. — М.: Пресс-Соло, 1994. — С. 37 — 52.
7. *Демидова, Е. И.* Патриотизм в своей идее неизменен / Е. И. Демидова // Электр. журнал Знание. Понимание. Умение. — 2008. — № 6. — История.
8. *Primoratz, Igor.* Patriotism: Philosophical and Political Perspectives / Igor Primoratz and Aleksandar Pavković. — Aldershot: Ashgate Publishing, 2008.

ДУХОВНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПАТРИОТИЗМА

Кротюк В. А.

Посвящена рассмотрению существующих научных подходов к понятию «патриотизм», исследованию его природы и истоков. Затронуты вопросы актуальности формирования отечественной системы патриотического воспитания молодежи.

Ключевые слова: патриот, патриотизм, патриотическое сознание, национализм.

PATRIOTISM AS A SPIRITUAL PHENOMENON

Krotyk V. A.

The article is dedicated to the problems of scientific approaches to the category of patriotism, to researching its origin and sources. Issues of actuality of forming the national system of patriotic education of the youth are considered in the article.

Key words: patriot, patriotism, patriotic consciousness, nationalism.

С. С. Семенов, кандидат філософських наук, доцент
О. В. Громико, кандидат філософських наук, доцент

РЕЛІГІЙНЕ СЕКТАНТСТВО ТА СВІТСЬКІ ЗМІ: ЄДНІСТЬ ЧИ БОРОТЬБА ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ?

Зроблено спробу визначити місце і роль засобів масової інформації (ЗМІ) у взаємостосунках із сектою, особливо в запобіганні небезпекам, які несе суспільним інтересам релігійне сектантство, зокрема так звані тоталітарні конфесії.

Ключові слова: секта, особистість, свідомість, світогляд.

Актуальність проблеми. У демократичному суспільстві певної актуальності набуває проблема забезпечення розумного співвідношення між свободою віросповідання та свободою слова, особливо тоді, коли це стосується висвітлення у світських мас-медіа тих чи інших аспектів діяльності релігійних сект.

Сьогодні на теренах України зійшлися різноманітні релігійні системи. Особливо бурхливий розвиток отримує сектантство. Це не тільки ознака того, що традиційні церкви виявилися неготовими вести діалог з тими, хто коливається між їхньою вірою і невірою або не поділяє ніяких релігійних поглядів, здійснювати катехізацію, духовну просвіту, а й є підтвердженням хворобливого стану суспільства, в якому руйнуються усталені стереотипи поведінки людей, не працюють дійові механізми щодо їх підтримки, насамперед сім'я, трудові колективи, ідеологія, соціальні гарантії. За таких умов часто саме секта надає незахищеній від різних негараздів людині відчуття квазісім'ї, виступає в ролі своєї рідної групи підтримки, духовної захисної парасольки. Крім надії на розв'язання особистих складних життєвих проблем, пересічного громадянина приваблюють нова система цінностей, що пропонується тією чи іншою сектою, нестандартні «технології» проведення зібрань (богослужінь) з використанням музичного, пісенного, танцювального супроводу, застосуванням наочної агітації, іншої атрибутики тощо, духовна активність, особлива увага і повага до кожного новоприбулого члена секти; постійне стимулювання добросовісної діяльності її adeptів.

При цьому зауважимо, що, вживаючи слово або термін «секта», ми в жодному разі не маємо наміру образити послідовників тієї чи іншої релігійної віри або течії. Релігієзнавці загалом під сектою розуміють релігійну організацію, що виникла усередині іншої організації, відокремилася від неї і веде з нею гостру боротьбу. Щоб уникнути слова «секта», нерідко в релігієзнавстві вживаються суміжні поняття: «новітня релігія», «нетрадиційна конфесія» і под. Ми ж називатимемо речі своїми іменами, і відразу ж перейдемо до розв'язання поставленого в цій статті завдання — визначити місце і роль ЗМІ у взаємостосунках із сектою, особливо в запобіганні небезпекам, які несе суспільним інтересам релігійне сектантство, зокрема так звані тоталітарні конфесії. До речі, за означеною

проблемою дуже замало наукових розробок, тому намагатимемося докладніше викласти тут суто особисту точку зору.

Релігійний філософ В. Соловійов свого часу наголошував: «Секти народжують духовний розбрат в народі... Розумовий розвиток і матеріальний достаток сектантів тільки збільшують убогість решти народу» [1, с. 12].

Характеризуючи руйнівну силу сектантського руху, можна згадати слова гітлерівського палача Гімmlера. 21 липня 1942 р. він писав Кальтенбруннеру: «Як нам підкорити і заспокоїти Росію (мається на увазі СРСР. — прим. авторів) коли ми її завоюємо... Ми зможемо утихомирити російський народ шляхом поширення вчення «Дослідників Біблії» (так раніше називалася секта «Свідки Ієгови» — прим. авторів)» [2, с. 14].

За визначенням сучасного російського богослова О. Дворкіна, тоталітарні релігійні організації руйнівню діють на чотирьох рівнях: на рівні особистості, сім'ї, держави та суспільства в цілому [3, с. 5].

Так, на рівні особистості, вважає О. Дворкін, секти позбавляють людину свободи, контролюють і експлуатують її свідомість, насаджують зовсім інший, чужий набір стереотипів поведінки. Людина, перебуваючи під впливом тоталітарної чи іншої екстремістської секти, не належить собі, її воля і розум розділені.

Секти руйнують родинні зв'язки, сім'ю. Вони самі подають себе у вигляді сім'ї. Будь-яка інша прихильність людини поза сектою становить для такої організації або групи реальну загрозу — що її члени можуть вийти з неї.

Сектантські організації — це по суті держава в державі зі своїми законами і стандартами життєдіяльності. Державу вони визнають лише до тих пір, доки її закони не суперечать законам секти.

Секти не дають суспільству нічого корисного. На відміну від традиційних релігій, які постійно здійснюють взаємообмін із суспільством, вони смокчуть із суспільного організму сили, гроші, ресурси. Їхня основна мета — зруйнувати загальнолюдські і національні цінності.

З такою оцінкою відомого богослова важко не погодитися. В ході подальшого викладення матеріалу розширимо характеристику сектантства. Але спочатку наведемо деякі тези щодо місця і ролі ЗМІ у сфері можливого стикування церковних і світських інтересів та дій недейних установ на полі, де відбувається протиборство сект з особистістю, сім'єю, державою і суспільством або навпаки.

Існує розхоже твердження, що хто володіє інформацією, той володіє світом. Мабуть, виходячи з цього положення, папа Бенедикт XVI наголошує: «Сьогодні культура і стиль поведінки в той чи інший спосіб стають щораз більше зумовленими і характеризувалися взірцями, яких прагнуть медіа: потрібно, отже, вміти їх (ЗМІ) використовувати так, щоб змогти запропонувати усім християнський спосіб бачення подій і проблем» [4, с. 42]. У цих словах папи римського, зрозуміло, основний акцент робиться на використанні ЗМІ в християнських цілях. Якщо ж та глибше на проблему зв'язків світських мас-медіа з релігією дивиться ширше, то тут логіка

взаємостосунків повинна бути, очевидно, такою: забезпечувати за позиціями, що збігаються, єдність, а в разі принципових розбіжностей в позиціях — ненасильницьку, але безкомпромісну боротьбу. В словосполучення «позиції, що збігаються» ми вкладаємо такий зміст: це загальноприйнятний спектр поглядів, правил, законів тощо, «узгоджене» більшістю населення бачення цінностей, що лежать в основі існування, розвитку суспільства. Обов'язкове апелювання до цього є одним із головних принципів мас-медійної діяльності.

На перший погляд може скластися враження, що в реальному житті тісних зв'язків між релігійними сектами і світськими ЗМІ не існує. Адже керівництво сектантських організацій, як правило, накладає заборону на критику вчення та практичної діяльності своїх церков. Секти здебільшого тяжіють до закритості перед суспільством, у тому числі своїх намірів, цілей, технологій і засобів роботи з adeptами.

Але поглянемо на дану проблеми з іншого боку. Сьогодні, як відомо, кожен громадянин України вільний «обирати своїх богів». Цього не забороняє чинне законодавство, цьому сприяє світоглядний та конфесійний плюралізм, що поступово утверджується в нашому суспільстві. Всі релігії та віруючі різних конфесій мають рівні права. Будь-якій релігійній організації закон гарантує вільний доступ до ЗМІ. А отже, не можна накласти табу на відтворення в мас-медіа за бажанням будь-якої конфесії або її послідовників церковної інформації. Інша річ, що працівникам ЗМІ необхідно дотримуватись обережності, стриманості, делікатності при подаванні таких матеріалів, керуватися біблейським правилом «не зашкодь», особливо тоді, коли така шкода може бути заподіяна загальносуспільним інтересам або цінностям та конкретному громадянину. Адже вітчизняним законодавством встановлено обмеження на сповідання та поширення релігій чи переконань, якщо останні загрожують громадській безпеці і правопорядку, життю, здоров'ю і моралі, а також порушують права і свободи інших громадян. Між тим припустимо публічно ображати релігійні почуття будь-кого, як і взагалі неприязно ставитися до тієї чи іншої релігійної організації, вдаватися до некоректних висловлювань, неточного викладення фактів, використання неперевірених або вже спростованих у судовому порядку даних.

Зрозуміло, що одна секта різниться від іншої. Деякі сектантські течії певною мірою задовольняють благородні духовні потреби своїх віруючих. Між тим є осередки і в цілому групи нетрадиційних релігій, які характеризуються явним екстремізмом, вчиненням духовного насильства над adeptами, розладом фізичного здоров'я «підопічних», посяганням на їхню особисту власність тощо. Тому ЗМІ, якщо вони стоять на демократичних, патріотичних та гуманістичних позиціях, зобов'язані предметно займатися просвітою, профілактикою, контрпропагандистською роботою серед співвітчизників заради зменшення їхнього ризику потрапити в «сектантське павутиння», насамкінець захищати особу і суспільство від церковного фанатизму, тоталітаризму, екстремізму і под.

Психологи констатують, що цілеспрямований вплив тоталітарної секти

на свідомість, як правило, викликає негативні зміни у поведінці людей. Це можуть бути: зміна емоційних реакцій — від фрустрації до неконтрольованого насильства; втрата контролю свідомості й здатності до концентрації; значне зменшення керування розумом і волею з боку підсвідомості; неконтрольований стан піднесення, який викликає ейфорію, робить людину відкритою для сугестії, істерії чи галюцинації; серйозні проблеми з пам'яттю, функціями мозку і нервової системи; гіпнотичний і каталептичний стани, які перетворюють людину на «робота»; стан депресії, який переходить у невроз чи психоз; збільшення тенденції до самогубств і вбивств; здатність до самозасудження, самознищення чи самокалічення; невгамовні імпульси руйнування, вандалізму та заколотів. Тому за красивою зовнішністю нестандартної релігійної групи працівникам ЗМІ слід завжди бачити її дійсне обличчя, компетентно розвінчувати протиправні дії «божих братств» щодо духовного, а подекуди й фізичного насильства над людиною.

Вже ні для кого не є секретом, що частина керівників сект під час створення і функціонування останніх переслідує меркантильні цілі — отримання відповідних грошових прибутків. Секти — це не тільки надійна годівниця для новоявлених «остапів бендерів», а й нерідко таємне місце, де задовольняються індивідуальні деформовані потреби і нахили пасторів та їх помічників. Від тих самих ЗМІ можна дізнатися про те, як секти під релігійною завісою виконують роль комерційних структур, як лідери окремих новітніх конфесій виступають розбещеними садистами, мазохістами тощо.

Вітчизняна місія відводиться ЗМІ у формуванні суспільної думки, здійсненні своєрідного тиску на парламентарів на предмет удосконалення законодавства України, пов'язаного з релігійною діяльністю. На жаль, наші чинні закони не дозволяють піддавати «фільтрації» різні осередки нетрадиційних релігій під час їх «розміщення» в тому чи іншому пункті. Згідно з нинішніми нормативними актами релігійні організації можуть навіть функціонувати без повідомлення відповідних державних органів про свою діяльність. Занадто спрощеним є й сам порядок отримання церковного статусу. Група із десяти громадян може зареєструвати будь-що і будь-де. А щоб пред'явити справедливі претензії релігійній громаді за антиправні дії, треба пройти довгу судову процедуру [5, с. 3].

В Україні практично відсутній правовий заслін для застосування методів психологічного впливу в масових аудиторіях. У цивілізованому ж світі все інакше. В США, наприклад, звідки найбільше здійснюється сектантський наступ на Україну, така діяльність, у тому числі з боку церков, суворо заборонена і тягне за собою кримінальну відповідальність.

На полі двобою за людські душі особливим завданням для мас-медіа в плані протидії сектантству має бути організація системної роз'яснювальної та іншої упереджувальної роботи. Як її здійснювати, може підказати знову ж таки досвід розвинених країн. Так, уряд Німеччини розробив спеціальну пам'ятку — листівку для населення, в якій виділено 17 ознак тоталітарних сект. Вона періодично афішується і коментується в ЗМІ. Вважаємо за

доцільне виокремити всі ці ознаки, аби з'ясувати, що і як пропонують своїм майбутнім членам спотворені релігійні структури. Ось їх перелік: 1. В групі ви віднайдете саме те, що до цього часу марно шукали. Вона знає абсолютно точно, чого вам не вистачає. 2. Вже перша зустріч відкриває для вас повністю новий погляд на речі. 3. Світогляд групи приголомшливо простий і пояснює будь-яку проблему. 4. Ви не повинні роздумувати або перевіряти. Ваші нові друзі говорять: «Це неможливо пояснити, ви маєте пережити це — підемо відразу з нами в наш центр». 5. У групі є вчитель, медіум, вождь або гуру. Тільки він знає всю істину. 6. Вчення групи вважається єдино достеменним, вічно істинним знанням. 7. Традиційна наука, раціональне мислення, розум відкидаються, бо вони негативні, сатанинські, неосвічені. 8. Критика з боку нечленів групи вважається доказом вірності вчення секти. 9. Світ котиться до катастрофи, і тільки група знає, як можна його спасти. 10. Ваша група — це еліта. Решта частина людства тяжко хворе і глибоко втрачена, адже вона не співпрацює з групою або не дозволяє їй спасти себе. 11. Ви повинні негайно стати членом групи. 12. Група відокремлює себе від решти світу, наприклад, одягом, їжею, особливою мовою, чіткою регламентацією міжособистих стосунків. 13. Група бажає, аби ви розірвали свої «старі» відносини, оскільки вони перешкоджають вашому розвиткові. 14. Ваші сексуальні стосунки регламентуються ззовні. Наприклад, керівництво підбирає партнерів, або ж, навпаки, вимагає повного утримання від сексуальних зносин. 15. Група заповнює весь ваш час завданнями: продажем книг або газет, вербуванням нових членів, відвідуванням курсів, медитаціями... Дуже складно залишатися наодинці, хтось із групи завжди поруч з вами. 16. Якщо обіцяний успіх не приходить, то винними завжди будете ви самі, оскільки ви недостатньо працюєте над собою або занадто слабо вірите. 17. Група вимагає абсолютного і неухильного виконання своїх планів і дисципліни, оскільки це єдиний шлях до спасіння.

Така листівка закінчується попередженням бути обережним, виявивши при спілкуванні з керівником або активістами тієї чи іншої секти хоча б одну із перелічених у листівці ознак.

На наше глибоке переконання, подібною інформацією обов'язково повинні володіти всі вітчизняні журналісти, що займаються релігійною тематикою.

В світській науково-популярній літературі та виданнях традиційних релігійних конфесій (чого не скажеш про вітчизняні ЗМІ) можна знайти багато рекомендацій, які можуть допомогти читачеві інтерпретувати певні сигнали щодо зміни поведінки, світоглядної орієнтації у молодих людей, котрі потрапляють під вплив тоталітарних сект. Наведемо окремі з них, передусім ті, що адресовані батькам.

Перш за все дуже важливим є постійний діалог між батьками і дітьми, використання для нього кожної доброї нагоди. Нерідко зустрічаються сім'ї, в яких батьки не розмовляють ні між собою, ні зі своїми дітьми.

Треба завжди спостерігати за власними дітьми і відразу зацікавитись, якщо вони починають якось дивно поводитися (стають агресивними, впадають у транс тощо).

Багато підказок батькам може дати зовнішній вигляд молодшої людини. Юнаки та дівчата, які цікавляться, наприклад, сатанізмом, мають звичку робити маленькі рани на своїх руках шпилькою або голкою. Часом вони татуюють власне тіло сатанинськими символами (перевернуті хрести, п'ятикутні зірки у колі, число 666, обличчя демонів та ін.). Хто цікавиться сатанізмом, зазвичай одягається у чорне, на футболках виділяють спотворені обличчя і сатанинські ознаки.

Варто відслідкувати, що читають діти. Особливо треба бити тривогу, коли на столі в них з'являються книжки або журнальні (газетні) видання про окультизм, магію, діяльність новоявлених пророків, різних «божих братств» і под.

Важливо також вникати, яку музику слухає молодь. Якщо магнітофон включено на повну потужність, чути співаків, що охрипло верещать, тупий звук електронних гітар, швидкі удари барабану — цілком можливо, що вони слухають сатанинський рок. Цей тип музики розпізнається легко, бо він бридкий.

Можуть допомогти зрозуміти орієнтацію, а вірніше, переорієнтацію дитини також обкладинки компакт-дисків. Треба дивитися, чи не мають вони кривавих профанаційних фотографій і сатанинських символів.

Слід звертати увагу і на плакати, які діти чіпляють на стіни своєї кімнати. Можуть бути, знову ж таки, профанаційні фотографії або фото музикантів сатанинського року.

Бажано довідатись, які видовища чи збори відвідують ваші діти, з ким спілкуються, куди втрачають кошти, що є в їхньому розпорядженні, що говорять по телефону та відтворюють у своїх щоденниках або записних книжках.

Важливою ознакою залежності від певної секти є ставлення молодих людей до традиційних релігій. Треба стежити, чи піддають вони критиці, зневазі їх вчення та церковну діяльність.

Взагалі необхідно уважно сприймати і аналізувати всі повідомлення стосовно поведінки, настроїв, суджень або намірів вашої дитини.

Ці наради частково почерпнуто із книги «Християнська етика і засоби масової інформації», автором якої є священник П. Вишковський [4], та з інших видань.

І на закінчення зробимо відповідні **висновки**.

Яким богам молитися — особиста справа кожної людини. Але суспільство, державна влада, ЗМІ та інші громадянські інституції не можуть стояти осторонь того, яким чином людина поклоняється своїм богам, які наслідки (позитивні чи негативні) має таке поклоніння для неї і суспільства. Адже свобода релігій і свобода віросповідання — це не вседозволеність для особи та не безконтрольність з боку громадськості і держави. Не можуть мати необмежену свободу на слово і ЗМІ. Ця свобода стримується чинними законодавчими актами, вимогами рекламодавців, попитом або ставленням до продукції мас-медіа її масового споживача та важелями людської моральності і журналістської етики.

Відповідальність працівників ЗМІ за спосіб інтерпретації дійсності, формування та поширення інформації, в тому числі пов'язані з діяльністю релігійних сект, прирівнюється до відповідальності судді або лікаря, котрі, як відомо, не мають права на помилку. Загалом же кожне масове періодичне видання, кожен телерадіоканал мусять мати чіткий, всебічний, юридичний, морально вивіреним план дій щодо висвітлення релігійної тематики і особливо питань, які стосуються тоталітарного сектантства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соловьев В. С. Сочинения: в 2 т. / В. С. Соловьев. — М.: Мысль, 1990. — Т. 1.
2. Шахнович, М. И. Тайна бога. Глобальные проблемы современности и модернизация идеи бога / М. И. Шахнович. — К.: Политиздат Украины, 1990.
3. Дворкин, А. Введение в сектоведение / А. Дворкин. — Н. Новгород: Братство во имя святого великого князя Александра Невского, 1998.
4. О. Павло Вишковський. Християнська етика і засоби масової інформації / О. Павло Вишковський. — К.: Кайрос, 2006.
5. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» — К., 2000.

РЕЛИГИОЗНОЕ СЕКТАНСТВО И СВЕТСКИЕ СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ: ЕДИНСТВО ИЛИ БОРЬБА ПРОТИВОПОЛОЖНОСТЕЙ?

С. С. Семенов, О. В. Громико

Сделана попытка определить место и роль средств массовой информации (СМИ) во взаимоотношениях с сектой, особенно в предотвращении опасностей, которые несет общественным интересам религиозное сектантство, в частности так называемые тоталитарные концессии.

Ключевые слова: секта, личность, сознание, мировоззрение.

RELIGIOS SECTARIANISM AND SECULAR MASS-MEDIA: UNITY OR STRUGLE OF OPPOSITES?

Semenov S. S., Gromuko O. V.

An attempt to define a place and role of mass (MASS-MEDIA) medias in mutual relations with a sect is done in this article, and especially in prevention of dangers, which religious sectarianism, especially so-called totalitarian concessions, carries to public interests.

Key words: sect, personality, consciousness, world view.

УДК 340. 12

С. І. Максимов, доктор юридичних наук, професор

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Розкрито сутність та специфіку феноменологічного підходу до осмислення правової реальності. Цей феномен розглянуто в онтологічному, антропологічному та аксіологічному аспектах. У межах феноменологічного підходу виявлено специфічний спосіб буття права через модальність належного, розкрито основні риси правової людини та основні сенси правосвідомості як її ейдоси.

Ключові слова: феноменологічний підхід, правова реальність, належне, здатність до визнання, правові ейдоси.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю пошуку нових методологічних підходів до розвитку філософії права і всієї юриспруденції в цілому. Це потрібно для того, щоб не втратити сенс і підстави у дослідженні права, на відшуканні яких і акцентує феноменологічний підхід до права, що розвивався такими відомими дослідниками, як А. Кауфман, Р. Марчич, П. Рікер та ін.

Метою даної публікації саме і є розкриття сутності та специфіки феноменологічного підходу, або методу, виявлення його евристичних можливостей у пізнанні такого багатогранного феномену, як право.

Як відомо, *феноменологічний метод* полягає в абстрагуванні від усього зовнішнього, неістотного для з'ясування дійсної природи речей. Це здійснюється шляхом виявлення суб'єктом у своїй свідомості певних самоочевидних структур, які передують нормам права, правовим інститутам, відносинам і взагалі правовому мисленню. Такі структури отримали назву правових ейдосів. Вони являють собою не просто те загальне, що є у всіх правових явищах, а їх універсальний генетичний принцип, який породжує всі можливі одиничні прояви права. Це ідеальне буття права, яке відкривається на основі інтуїції законодавцем, суддею, звичайним громадянином.

Феноменологічний підхід до права в найширшому сенсі може бути реалізований через концепт правової реальності як суттєвого елементу життєвого світу людини. У межах такого підходу «правова реальність» інтерпретується як особливий автономний світ права зі своїми законами і логікою функціонування та розвитку, зі своїми «опорними конструкціями» і способом їх поєднання в одне ціле. Для прояснення цієї позиції можна скористуватися визначенням «реальності», наданим представниками феноменологічної соціології П. Бергером та Т. Лукманом. Реальність, на їхню думку, являє собою властивість, притаманну феноменам, мати буття,

незалежне від нашої волі та бажання (ми не можемо «їх позбутися») [1, с. 9]. Тому правова реальність не лише те, що здійснюється в інститутах права або правовідносинах, а й також ті очевидності, які хоча і не мають предметного буття, проте з якими ми повинні рахуватися (не можемо не рахуватися).

Поняття «*правова реальність*» є філософським еквівалентом юридичного поняття «*правова система*». Відмінність між ними полягає у тому, що поняття «*правова система*» як категорія юридичної науки сформувалося на основі застосування загальнонаукового системно-функціонального підходу до сфери права. Відносно людини вона виступає як щось зовнішнє. Правова реальність як категорія філософії права сформувалася на основі методу філософської рефлексії, і людина тут є центральною фігурою, оскільки правова реальність є світ права, в якому вона живе, а буття в праві є одним із способів її буття. Структурними елементами правової реальності виступають уже не ті чи інші правові інститути, а правові феномени (світ сенсів). Такий підхід дає змогу розглянути як те, *що* є право, так і те, *як* воно є, тобто яким чином воно присутнє в нашому житті, у чому його специфіка серед інших видів буття.

Правова реальність з точки зору феноменологічного підходу може бути розглянута в онтологічному, антропологічному та аксіологічному аспектах.

У межах онтологічного сприйняття правової реальності природа світу права характеризується як метасоціальна деонтологічна реальність. Тому правова реальність не становить якусь субстанціональну частину реальності, а є лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Але цей спосіб настільки істотний, що за його відсутності розпадається сам людський світ. Тому ми уявляємо його як такий, що реально існує. Вже в цьому виявляється відмінність буття права від буття власне соціальних об'єктів, оскільки світ права — це в основі свій світ *належного*, а не існуючого. Тому реальність права встановлюється не як факт, а через його значущість для людини.

У сучасних дискусіях щодо природи права серед різноманітних поглядів на буттєву специфіку права виділяються дві протилежні позиції: об'єктивістська онтологія (М. Вілей) та суб'єктивістська онтологія (П. Амселек) [2]. Перша виражається тезою «право існує в речах», друга — тезою «право існує в думках». Згідно з позицією об'єктивізму онтологія права — це частина загальної онтології, а право має загальну для всіх реальностей природу, тобто існує незалежно від людей. Суб'єктивізм же є позиція, яка вважає, що право — це реальність, залежна від людей. Воно — творіння людини, а тому не має того самого статусу, який має природна реальність.

Однак право за своїм онтологічним статусом не об'єктивне і не суб'єктивне, воно інтерсуб'єктивне, тобто конструюється у взаємодії людей. П. Рікер демонструє, що правова проблема виникає внаслідок втручання іншого у зв'язку з проблемою шкоди, спричиненої іншому [3, с. 28]. Тим самим розкривається інтерсуб'єктивна природа первинної «клітинки» права як зв'язку двох рівноправних суб'єктів. У той же час суб'єкт права — це не

інший як близький, ближній, з яким пов'язана тільки моральна проблематика, а інший, відносини з яким опосередковано певним інститутом [3, с. 29]. Правова реальність виявляється в такому аспекті буття людини, коли воно стикається з буттям іншого. Але не будь-яке спільне існування людей виступає основою права, а тільки те, яке загрожує обернутися на свавілля і тому містить момент належного, що обмежує це свавілля.

Деонтологічний світ, тобто світ права і моралі, можливий лише у разі дотримання як мінімум таких двох умов: а) визнання свободи волі; б) визнання принципової можливості норми належного — критерію добра і зла, справедливості і несправедливості. Ці передумови становлять логічний мінімум деонтологічної реальності. Зв'язок між цими модусами такий: якщо людина несвободна, то вона не відповідає за свої вчинки, а якщо вона не відповідає за свої вчинки, то про жодні деонтологічні норми не може бути й мови. Причому тут модальність онтологічна (свобода) свій через середній член (відповідальність) переходить у модальність деонтологічну (обов'язок). Через ці сенси і значення розкриваються умови можливості, граничні підстави як права, так і моралі. Ці сенси є певний код, свого роду перепустка у деонтологічну реальність, яка існує немовби паралельно з емпіричною реальністю.

Сама дихотомія належного та існуючого, або права і факту, не тільки є виразом проблеми співвідношення права і соціальної реальності (соціального середовища права), а й розкриває одну із фундаментальних внутрішніх суперечностей права, проявом яких виступає проблема співвідношення його ідеальної та інституціональної сторін. У суперечності належного та існуючого є два аспекти: а) зовнішній, коли співвідносяться фактична поведінка, яка становить соціальну реальність (те, що є), і право як вираз ідеї належного (те, що має бути); б) внутрішній, коли співвідносяться чинне, позитивне право, яке внаслідок своєї фактичності, темпоральності, матеріальності виражає момент сущого, та ідеї права як ідеалу, зразку і критерію оцінки чинного права з позицій того, яким воно має бути.

В той же час у межах феноменологічного підходу існує прагнення подолати дуалізм належного та існуючого, оскільки буття тут розглядається як буття в «життєвому світі». М. Гайдеггер заявив, що «приписи тих директив, які стають для людини законом і правилом, повинні виходити із сущого. В іншому разі будь-який закон залишиться лише жалюгідним творінням людського розуму» [4, с. 44]. Як таке суще виступала конструкція «природи речей», завдяки якій конструється належне з урахуванням певної «значущості», «важливості» буття. Ця конструкція як онтологічний аналог природного права знаходить свій класичний вираз у формулі: «Життєві відносини несуть свою міру і свій порядок у самих собі». Вона — ідеальний міст між сущим і належним. Її сутність полягає у ствердженні певного «самоочевидного» ідеального розподілу прав і обов'язків у межах певного інституту.

Право являє собою також складну багаторівневу систему, динамічний процес власного становлення і відтворення. Відносно автономними рівнями

правової реальності є: а) світ ідей (ідея права); б) світ знакових форм (правові норми і закони); в) світ соціальних взаємодій (правове життя). Вони виступають рівнями становлення права, які виражаються в розгортанні концепції правової реальності від абстрактних до все більш конкретних визначень.

У межах феноменологічного підходу як фундамент правової філософії розглядається філософська антропологія як філософське знання про людину, її природу та форми існування. Можливість філософсько-правової антропології зумовлена тим, що в структурі буття людини можуть бути виокремлені моменти, які у зовнішньому виразі дають правові відносини, з одного боку, і в самому праві — такі моменти, без яких спільне людське співіснування виявилось б неможливим — з другого. Вона є вченням про право як спосіб людського буття. Основне питання філософсько-правової антропології: що таке людина правова? На основі здібностей, які відрізняють людину від тварин, вона отримує такі визначення: «*homo sapiens*», «*homo religious*», «*homo politicus*», у тому числі визначення «*homo juridicus*». Обґрунтовуючи уведення поняття «людина юридична», Ж. Карбоньє підкреслював, що тільки людина з усіх живих істот «наділена здатністю бути юридичною істотою» і тільки їй властива здатність «створювати і сприймати юридичне» [5, с. 61]. Саме ця властива людині здатність, вважав він, а також ментальний механізм, що її підтримує, повинні бути предметом юридичної антропології.

Що ж являє собою «людина юридична»? Людина в системі права, людина правова — це перш за все суб'єкт, агент і носій певних дій. Тому найважливішим питанням правової антропології є питання «Хто є суб'єктом права?», або питання про те, завдяки якій здібності людини ми ідентифікуємо суб'єкта права.

Суб'єкта права наділено природною здатністю до діяльності, яка має ціннісно-орієнтований характер. Серед ціннісно-орієнтованих актів (любові, ненависті та ін.) виділяються такі, які виражають сенс права. Це — акти визнання [6, с. 76]. Будь-який правопорядок передбачає наявність такого суб'єкта, буття якого невіддільне від ціннісно-значущих актів, а отже, і від буття самих цих цінностей, роблячи їх життєво реальними. Акти визнання — це особливі інтенціональні акти, що виражаються у спрямованості на іншого. При цьому інший розглядається як цінність незалежно від міри його чеснот, як цінність, що заслуговує на гарантії захисту з боку права.

Ціннісно-значущим актом визнання є те, що конститує «клітинку» права, являє собою конститутивний момент правосвідомості. Здатність до визнання — власне правова здатність, яка робить право можливим. Вона відрізняється від моральних здатностей (любові, поваги), хоча й може мати їх як свою передумову. Саме в акті визнання відбувається ототожнення себе з іншими, що дозволяє розглядати його як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності.

За Рікером, визнання, або взаємне визнання людей, становить такий тип взаємовідносин, коли люди не намагаються пристосувати один одного до

своїх цілей та потреб, тобто ці відносини не є утилітарними. Це відносини рівних партнерів, які уважно ставляться до відмінностей іншого. Саме таке визнання здатне стати підґрунтям для здійснення рівних прав. Основою цієї здатності є те, що «самість», моє «Я» конститується лише завдяки Іншому і за допомогою Іншого в моєму визнанні.

Структура правового суб'єкта (правової людини) не є простою. Перш за все вона постає в єдності внутрішнього і зовнішнього планів, сутності та існування. На зовнішньому рівні — це особа, логічна конструкція, носій прав і обов'язків, на внутрішньому — особистість, носій правосвідомості. Важливим виразом даної якості виступає автономія особистості, «здатність людини бути паном собі самій». Структура особистості являє собою єдність взаємодоповнюючих орієнтацій: орієнтації на самореалізацію і орієнтації на автономію, єдність індивідуальності («внутрішнього Я») і персональності («орієнтації на Іншого»). Відсутність установки на самореалізацію не забезпечує внутрішньої гідності людини і відповідно прагнення захистити її гідність. Відсутність же якості автономії не створює умов для свободи, творчої реалізації здібностей. Тим самим деформація правового суб'єкта не забезпечує моменту визнання і право виявляється неможливим. Правовий суб'єкт знаходить себе в єдності духовної і соціальної особистості.

Правовий суб'єкт — це не стільки внутрішня психологічна структура особистості (не стільки її автентичне «Я»), скільки те, як особистість представлена іншим. Вона дає можливість взаємодіяти з оточуючим світом, відображує ту роль, яку людина відіграє у ньому. Це — особа, персону. Особистість як персону є не атомарним індивідом, а людиною в її ставленні до інших людей. Така особистість конститується іншими, але не в об'єктивному розумінні, а в тому, що усвідомлює себе відносно інших, відносно розуміння її ролі іншими. Вона є структурна єдність відношення та його носія (правовідношення і суб'єкта права) [7, с. 121]. Це означає, що право породжується такими відносинами, в яких людина бере участь як персону. І це є відносини визнання.

Таким чином, у конструкції суб'єкта права слід вбачати особливий вимір людини — правової людини як носія здатності до визнання, адекватною формою соціального буття якої виступає особистість. При цьому поняття правової людини є інтегральним виразом всієї системи категорій не тільки правової антропології, а й філософії права в цілому.

Сенси і цінності є основою правової реальності в ментально-аксіологічному аспекті її сприйняття. Вони фіксуються у правосвідомості та є безпосереднім джерелом правопорядку і всіх правових явищ. Конкретними проявами правосвідомості виступають правові сенси (правові ейдоси) як внутрішній зміст правових феноменів, те, що робить їх власне правовими. Сенси інтерсуб'єктивні і є основою взаєморозуміння людей. Центральним правовим сенсом є визнання автономії кожного члена суспільства, його нормативної незалежності, або, за Кантом, «здатності бути паном самому собі». Автономія особистості є етичним корелятом прав людини.

Експлікація правових сенсів задає правові цінності, які є інтерсуб'єктивними умовами можливості права. Виражаючи те, що є значущим для людини, вони виступають атрибутами права, лежать в основі прав і обов'язків, правових норм як їх об'єкт. Основна правова цінність — справедливість — конститується взаємним визнанням суб'єктів. Справедливість як форма людського співіснування виражає вимогу «мінімуму любові», або неупередженості. У ствердженні власної свободи і визнанні свободи інших полягає сенс справедливості як критерію оцінки і критики поведінки людей та існуючих політико-правових інститутів.

Якщо в умовах правового суспільства, що утвердилося, сенси права виражають себе нібито автоматично і немає необхідності моральної участі індивіда у правових нормах, то в умовах становлення правового суспільства ригористичне дотримання установок правової свідомості є етичним обов'язком будь-якої відповідальної людини.

Основоположними установками правосвідомості виступають категорично безумовний обов'язок поважати чуже право (фундаментальний обов'язок) і обумовлений повагою до людської сутності, ролі людини як громадянина і члена суспільства обов'язок відстоювати власне право (доповнюючий обов'язок).

Наслідком дотримання таких принципів стає утвердження у відносинах між людьми добропорядності, чесності і точності у виконанні своїх зобов'язань, а у способі думок — правової установки. Остання виявляється у ставленні до інших — в приматі справедливості над співчуттям, у ставленні до себе — в ідеї правомочності, тобто у прагненні до незалежного досягнення вигоди і благополуччя. Інтегральним виразом правових сенсів є «взаємне визнання». Метафізичною умовою можливості права і обґрунтуванням внутрішньої незалежності (автономії) виступає установка заперечення рабства і визнання свободи вищою цінністю. Дотримання цих установок правосвідомості веде до утвердження стійкої системи правового етосу.

Висновки. Застосування феноменологічного підходу до осмислення правової реальності дає змогу з'ясувати такі особливості світу права, як його буття через модальність належності, розкрити основні риси такого рівня буття правової реальності, як правова людина, і виявити основні сенси правосвідомості, як її ейдоси. Подальший розвиток феноменологічного підходу до права пов'язаний з виявленням та утриманням основних правових сенсів у контексті правової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер, П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: Медиум, 1995.
2. Controversion about Law's Ontology / ed. by P. Amselek and N. MacCormick. — Edinburgh, 1991.
3. Рикер, П. Торжество языка над насиллием. Герменевтический подход к философии права / П. Рикер // Вопр. философии. — 1996. — №4. — С. 27–36.
4. Heidegger, M. Uber den Humanismus / M. Heidegger. — Frankfurt a. M., 1968.

5. Карбонье, Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. — М.: Прогресс, 1986.
6. Алексеев, Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. — Прага: Пламя, 1924.
7. Kaufmann, A. Preliminary Remarks on a Legal Logic and Ontology of Relations / A. Kaufmann // Law, Interpretation and Reality. Essays in Epistemology, Hermeneutics and Jurisprudence. — Kluwer: Dordrecht — Boston — L., 1990.

Раскрыты сущность и специфика феноменологического подхода к осмыслению правовой реальности. Этот феномен рассмотрен в онтологическом, антропологическом и аксиологическом аспектах. В рамках феноменологического подхода выявлен специфический способ бытия права через модальность долженствования, раскрыты основные черты правового человека и основные смыслы правосознания как его эйдосы.

Ключевые слова: феноменологический подход, правовая реальность, модальность долженствования, способность к признанию, правовые смыслы.

This article is devoted to the explication of essence and peculiarities of the phenomenological approach and applying it to the analysis of legal reality. This phenomenon is considered in ontological, anthropological and axiological aspects. With the help of this method author elucidates special law's mode of being, investigates main properties of legal man and explicates main senses of sense of justice as its ideas.

Key words: phenomenological approach, legal reality, capable of acknowledgement, senses of law.

УДК 1:316. 4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ І ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Здійснено філософсько-правовий аналіз правового виховання у процесі правової соціалізації. Доведено, що правове виховання є істотною й невід'ємною частиною процесу правової соціалізації індивіда, особливо на початкових етапах його вступу в активне життя суспільства. Проаналізовано соціальне середовище як основний чинник правової соціалізації. Уточнено питання про ефективність правового виховання як засобу правової соціалізації та цілеспрямованої державної діяльності.

Ключові слова: виховання, соціалізація, девіації, соціальне середовище, правові настанови.

Актуальність проблеми. У сучасній вітчизняній науковій парадигмі поняття соціалізації зазвичай визначається як процес входження особистості в систему суспільних відносин, результат її розвитку як універсального

суб'єкта діяльності. На жаль, таке поняття не повністю відображує всі ступені процесу соціалізації особистості, не повністю враховує соціокультурні чинники, особливо в контексті правової соціалізації.

Аналіз досліджень і публікацій показує, що проблемам виховання присвячено чимало праць від європейської класики до сучасних наукових розробок. Однак комплексне бачення феноменів правового виховання в контексті правової соціалізації часто залишається поза увагою дослідників, що свідчить не на користь цілісності концепцій правового виховання. В контексті цього *метою статті* є визначення діалектичного взаємозв'язку правового виховання і правової соціалізації¹.

Процес входження людини в суспільство, включення її в соціально-правові зв'язки та інтеграції в різні типи соціальних спільнот відображує становлення соціальності людини, тобто соціалізацію. В процесі соціалізації формуються соціальні якості, властивості, знання, навички, вміння людини, її культура (зокрема правова), і вона стає дієздатним учасником суспільних відносин. Здійснюються перетворення природних людських сил і потенцій суспільством, їх окультурення. Разом з тим з позиції статичного визначення особистості саме поняття «правова соціалізація особистості» може здатися досить суперечливим (не вельми коректним), оскільки особистість як така вже зумовлює наявність певного рівня правової культури, певного рівня правосвідомості, тобто деякого рівня соціалізованості, а процес соціалізації розглядається як такий, що формує особистість.

Таким чином, поняттям «соціалізація» (в широкому розумінні) або може позначати процес вторинної соціалізації (ресоціалізації) індивіда, або ототожнюється з поняттям «формування особистості» [1]. В такому разі соціалізаційний процес обумовлюється певними часовими, віковими межами. У підходах, що склалися раніше, це й було зафіксоване через обмеження періоду соціалізації дитинством (концепція психоаналізу) або юністю (західні соціально-психологічні школи). В контексті ж власне правової соціалізації найбільш прийнятною є так звана динамічна концепція особистості, яка зумовлює розгляд її соціального розвитку, набуття передусім певного рівня правосвідомості і правової культури як перманентно притаманного протягом усієї життєдіяльності індивіда.

Сучасна філософія тлумачить особистість як субстанцію, що визначає людський індивід як суб'єкта відносин і свідомої самостійної активної діяльності, а також як стійку систему соціально значущих рис, які характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства або соціальної спільноти. Проблема особистості у філософії права — це перш за все питання про те, яке місце посідає людина у правовому континуумі, соціумі, ким вона практично є і яке її ставлення до себе й до соціуму з точки зору усталених констант правової культури. Відправною точкою філософсько-правових

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з комплексною цільовою програмою НДР «Філософські та культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості», яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

досліджень особистості є соціальна і правова системи, до яких включена особистість, і ті соціальні функції і ролі, які вона виконує у тому чи іншому суспільному формуванні. Отже, особистість є діалектичною єдністю загального (як представник суспільства), особливого (як представник певних соціальних спільнот або певних правових систем) і одиничного (індивідуального). Загальне й особливе є виразом соціально-типового (зокрема конкретно-правового) в структурі особистості, одиничне — індивідуально-особистісного [2-4].

Особливе значення в дослідженні впливу правового виховання на процес соціалізації має суб'єктивно-об'єктивна визначеність її процесуальної сторони. На наш погляд, людина як суспільний діяч є одним із чинників, що продукує умови й обставини як власного, так і суспільного життя в цілому. Її дії органічно вплетені в механізм функціонування різноманітних соціально-правових систем. Особистість виступає одночасно і як об'єкт, і як суб'єкт соціально-правової взаємодії, що має діалектичний характер.

На формування ціннісних правових настанов і правову поведінку індивіда в суспільстві значно впливають конкретні події, соціальні явища [5-6], тому основним чинником правової соціалізації особистості виступає соціальне середовище, з яким взаємодіє людина:

по-перше, це сукупність ролей і статусів, що їх суспільство пропонує людині;

по-друге, сукупність соціальних, політико-правових інститутів, суспільних організацій, соціальних спільнот, у межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі і набуває бажаних для його соціальних статусів;

по-третьє, елементами соціально-правового середовища, що визначають правову соціалізацію особистості, є сукупність існуючих соціальних та правових норм, цінностей, знань, звичок і навичок, умінь, якостей, яких людина набуває, аби згідно з потребами суспільства відігравати відповідні ролі й підтримувати набутий статус;

по-четверте, соціальне середовище охоплює сукупність соціальних, політико-правових інститутів і соціальних технологій правового виховання, відтворення і передавання культурно-правових зв'язків, цінностей, норм.

Правове і культурне середовище, впливаючи (зокрема через систему правового виховання) на особистість, виробляє певні особистісно-характерологічні стереотипи для ефективного впорядкування досвіду міжлюдських зв'язків, колективного співіснування та індивідуальних вчинків, а також для ефективного керування діяльністю окремих членів суспільства.

Однак соціум не задовольняється створенням стереотипів. Крім того, він прагне, аби кожний член колективу відтворював ці стереотипи і особисто здійснював їх у своїй життєдіяльності та вчинках. Прагнення соціуму, щоб зазначені стереотипи суспільної свідомості були не тільки просто інкорпоровані в індивідуальній свідомості, а й відтворені у реальній дійсності конкретних індивідів, обумовлено тенденціями самопідтримання та самозбереження [7-9]. Таке самопідтримання не може здійснюватися без

свого реального функціонування, а останнє забезпечується завдяки постійному відтворенню конкретними особами у своїх вчинках тих правових образів і алгоритмів, які зафіксовані у тих чи інших стереотипах і передаються, крім інших каналів, через систему правового виховання.

Зазначене відтворення правових образів та алгоритмів з боку індивіда — або здійснений факт, або ж об'єкт прагнення, тоді як з боку соціуму такий тип індивідуального відтворення подається як правова вимога, а у деяких випадках — навіть як спонукання. В будь-якому разі колектив (соціум) справляє різноманітний соціальний вплив на особистість з метою визначення нею лінії своєї правової поведінки за тим зразком, який зафіксовано у системі вказаних стереотипів за допомогою правових норм. Слід зазначити, що в сучасних умовах життєдіяльності нашого суспільства, його трансформації тільки формується єдина система нормативного регулювання відносин, яка у майбутньому має всебічно відобразити інтереси усіх соціальних прошарків, соціальних груп та осіб. Такий стан справ істотно ускладнює процес соціалізації особистості, спонукає до пошуку як адекватних напрямків і шляхів такого процесу, так і форм та методів правового виховання.

До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованих в її правосвідомості систем правових цінностей, і вже набуті завдяки системі правового виховання соціальні якості виступають своєрідним фільтром, який пропускає імпульси соціального середовища. Звичайно, сама індивідуальність особистості, її потенціальні можливості освоїти культурний шар суспільства, її потреби та інтереси, спрямованість її соціальної активності (емоційно-психологічний аспект правосвідомості) виступають важливішими чинниками її правової соціалізації.

Отже, правова соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні, зокрема правові, знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноцінному й повноправному члену суспільства [10, с. 91-109]. Зміст правової соціалізації особистості охоплює засвоєння особистістю юридичної мови соціальної спільноти; відповідних способів, методів мислення, притаманних правовій культурі; форм раціональності і почуттів, прийнятих особистістю правових норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми правового життя, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Людина засвоює світ правової культури вибірково, через свої інтереси, свій світогляд, конкретний рівень сформованості правосвідомості. Освоюючи за допомогою правового виховання правову культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності. Тому соціалізація не існує без індивідуалізації в праві. Процеси поєднання чинників, що характеризують умови соціального середовища (правового поля), з чинниками особистими становлять механізм правової соціалізації, до складу якого органічно входить система правового виховання.

Соціальне середовище являє собою навколишню людину, суспільні, матеріальні, духовні та інші умови її існування, формування та діяльності. У

широкому розумінні соціальне середовище (макросередовище) охоплює всю суспільно-економічну систему — суспільні відносини й інститути, суспільну свідомість, культуру даного суспільства тощо; у вузькому розумінні соціальне середовище (мікросередовище) включає до себе соціальне оточення людини — родину, навчальний, трудовий колектив, групу тощо. Правове середовище є складовою макросередовища, однак у першу чергу це чинник, що опосередковує соціальне середовище на мікрорівні.

Особливості правового середовища (на відміну від філософського розуміння середовища як зовнішніх стосовно цілісної системи предметів і явищ, з якими система тією чи іншою мірою взаємодіє, змінюючи їх і змінюючись при цьому сама) зумовлюються насамперед природою самого права й характеризуються специфічними, соціально-правовими інститутами, а також різноманітними проявами права — об'єктивованими і необ'єктивованими.

Правове середовище характеризується специфічними зв'язками і відносинами, що склалися між суб'єктами. В їх основі — правомірна поведінка, здійснювана в рамках правових приписів. Особливості правового середовища виявляються на рівні особистісної ролі суб'єкта. У ній індивід представлений правовими якостями, що характеризують його як суб'єкта права з усіма особливостями, що випливають з цього. Специфічність правового середовища реалізується з притаманними йому особливими цінностями, особливим способом стимулювання саморегуляції, наявністю і дією засобів державно-правового контролю за поведінкою взаємодіючих у правовому середовищі соціальних суб'єктів, передусім за допомогою системи правового виховання. У сфері правового регулювання спеціальні види соціальної активності суб'єктів завжди набувають юридичного характеру.

Таким чином, правове середовище як середовище, де безпосередньо здійснюється правова соціалізація (у тому числі за допомогою право виховних заходів), являє собою оточення суб'єкта, його безпосередній, найближчий життєвий простір, що визначає його буття у сфері дії права, виявляється в сукупності правових зв'язків і відносин, що складаються в суспільстві внаслідок реалізованої суб'єктами соціальної активності у сфері правового регулювання. Отже, правове середовище є сполучним елементом макро- й мікро- середовища в соціоструктурі суспільства, основною характеристикою цієї системи, інваріантним аспектом усталеної в суспільстві системи правового виховання.

У змістовному аспекті правового середовища можна виділити чотири групи елементів, що охоплюють у своїй єдності всю різноманітність явищ та процесів правової дійсності і є одночасно чинниками правововиховної роботи (системи правового виховання). Першу групу становлять інституціональні компоненти правового середовища: вони містять у собі саме право, правові норми, загальні, галузеві та спеціальні правові статуси, суб'єктивні права, свободи й юридичні обов'язки. До другої групи входять функціональні компоненти змістовної сторони соціального середовища, які

реалізуються в системі правових зв'язків і правових цінностей, юридичній практиці, законності й правопорядку, а також у стані правової активності громадян та в існуючій у суспільстві правовій сфері. Третю групу становить особистісний компонент правового середовища — суб'єкти правової системи, їхня правомірна поведінка. Нарешті, четверту групу компонентів правового середовища характеризують умови, оточення при особливій системі зв'язків, взаємодія людей і соціальних груп на основі норм права. Вони позиціонуються цілісною системою правових зв'язків і відносин, що утворюють конститууючий компонент правового середовища.

Таким чином, правове середовище можна розглядати як різновид соціального середовища, котрий становить систему суспільних відносин, що склалася на основі соціальної активності громадян у сфері правового виховання, детермінує особливості способу життя особистості або соціальних груп і визначає їхню систему цінностей. Це об'єктивна реальність, обумовлена сукупністю правових відносин і зв'язків, що утворюють безпосереднє оточення суб'єкта й обумовлюють його правову соціалізацію. Особливість правової соціалізації особистості визначено цільовим змістом даного процесу, що виражається в залученні людини до правових норм, цінностей правової культури, нарешті, до свідомої соціально-правової активної діяльності, що є універсальним способом удосконалювання соціального середовища (особливо того, в якому знаходиться підростаюче покоління) і одночасно формування особистості.

Однак, аналізуючи процес правової соціалізації, завжди необхідно враховувати, що він прямо залежить від національно-історичних умов розвитку кожної держави: як і яким чином у ньому діють економіко-соціальні, демографічні, політико-правові інститути, тобто як організуються суспільні відносини, що спричиняють процес соціалізації. І із цієї точки зору досить важливим уявляється характер ідеологічних і духовних переваг суспільства. Саме від цього залежатимуть процес правової соціалізації суспільства, його інтенсивність і характер, особливо відносно молодого покоління: в яких історичних умовах воно живе, в умовах стрімких трансформацій або ж в умовах давно устояних економічних, політичних і соціально-правових традицій [11, с. 176-182]. Соціалізація взагалі й правова соціалізація зокрема припускають певну спадкоємність, що передбачає більш-менш усталену процедуру засвоєння суб'єктом правових цінностей, правових норм і традицій. У перебігу історичного розвитку суб'єкти, що формуються під впливом раніше сформованих настанов, можуть збагачувати свій правовий досвід, кардинально змінювати раніше устояні стереотипи правової поведінки. Це залежить від багатьох умов (як уже говорилося, від економічних причин під впливом соціального середовища тощо). Однак раніше сформовані й засвоєні правові настанови становитимуть якусь першооснову, яка стає несучим стрижнем поведінки індивіда й у яку надалі включається будь-який новий досвід.

Осмыслити процес правової соціалізації неможливо без аналізу його трьох складових. Перша умова — це передумови, що становлять сутність

будь-якої життєдіяльності людей — конкретно-історичні і соціально-правові умови життя суспільства; друга — їхня діяльність, за допомогою якої вони змінюють соціальне середовище, і третя — правове виховання, за допомогою якого формуються соціально-правові орієнтири поведінки. Конгломерат цих складових за своєю сутністю є системотворчим принципом, на основі якого стає можливим аналізувати сутність, структуру та механізм процесу правової соціалізації людини.

Наша увага в даному контексті концентрується саме на останній складовій правової соціалізації. Поза вихованням не може бути й реального процесу соціалізації, оскільки саме категорія «виховання» дозволяє найбільш предметно, цілеспрямовано і глибоко проаналізувати різноманітні соціальні явища, у тому числі процес формування і соціалізації особистості.

Таким чином, правове виховання є істотною й невід'ємною частиною процесу правової соціалізації індивіда, особливо на початкових етапах його вступу в активне життя суспільства. Загальновідомо, що мета правового виховання — формування системи знань, переконань, мотивів і звичок соціально активної поведінки в межах правового поля. Отримані знання допомагають індивідові формувати ціннісні орієнтації, соціально-правову настанову. Крім цього, вони відіграють важливу роль у впорядкуванні свідомої діяльності людей, виступають стрижневою основою правосвідомості і внаслідок цього впливають на формування ставлення людини до різних суспільних і правових явищ, визначають її поведінку. Від рівня правового виховання залежать і рівень правової культури особистості, швидкість перетворення соціальної і правової норм в реальність, переведення нормативних вимог у звичку, соціально-активну поведінку. Однак засвоєння системи соціально-правових цінностей і переведення їх у внутрішню потребу індивіда неможливі без його власних зусиль. Тут потрібне внутрішнє бажання індивіда сприймати ті самі цінності, які культивуються в суспільстві. Отже, важливу роль у механізмі соціалізації виконує самосвідомість індивіда як учасника соціального спілкування. Самосвідомість виражається як в оцінюванні, так і в контролі учасників спілкування свого становища в кожній конкретній ситуації. Вона сприяє самовихованню індивіда і є необхідною складовою процесу правової соціалізації.

В теорії виховання загальновизнано, що самовиховання є результатом добре організованого виховання. Самовиховання — це усвідомлена цілеспрямована діяльність людини, спрямована на вироблення й удосконалювання своїх соціальних якостей відповідно до ціннісних уподобань і соціальних орієнтацій, що складаються під впливом суспільних умов і виховання. Прагнення індивіда до самовиховання породжується самим соціальним середовищем, вихованням і власною діяльністю. Стосовно соціалізації у правовому середовищі є сенс вживати термін «правове самовиховання», що припускає засвоєння, розвиток та зміцнення певних принципів права і моралі, цінностей, соціальних і правових норм поведінки, для того щоб вистояти перед будь-яким негативним зовнішнім впливом.

Воно засновано на свідомому перетворенні особистості, розвитку позитивних і подоланні своїх колишніх антисоціальних якостей, власних недоліків, на самоконтролі. При цьому стрижневим процесом у правовому самовихованні є формування настанови на соціально значущі орієнтири, позитивну правову поведінку.

Проте наведена вище схема не викликає сумнівів відносно людей так званого «минулого століття», правові орієнтири і правові настанови яких уже сформувалися і які, будучи повноправними членами суспільства, ведуть активне соціально-правове життя. Відносно ж неповнолітніх, які тільки вступають у процеси соціальної адаптації і для яких процес їхньої правової соціалізації займе досить тривалий час, дана схема виглядає дещо проблематично. Основною причиною цього виступають вікові особливості неповнолітнього: підліток сам ще не в змозі орієнтуватися в навколишньому середовищі, не має можливості адекватно оцінювати ситуацію, що складається довкола нього, через нестачу правових знань, нарешті, він не в змозі організувати своє правове самовиховання.

Єдиними реальними і діючими засобами надання підліткам підтримки в процесі їх соціальної адаптації і правової соціалізації буде організована й цілеспрямована державна діяльність, спрямована на формування високої соціально-правової активності, тобто правове виховання. Саме за допомогою правовиховного впливу стає можливим регулювати механізм правової соціалізації особистості, тобто процес переведення ідей, норм і цінностей у реальну соціально-правову практику.

Однак ефективність правовиховного впливу залежить від низки обставин, насамперед від характеру впливу, що йде від соціального середовища, і, звичайно ж, від власної активності. Якщо суспільство і держава ігноруватимуть процес соціалізації підлітка і впливи на нього соціального середовища, то це в результаті призведе до того, що цільові настанови правового виховання, розраховані на формування правової свідомості підлітка, у найкращому разі сприйматимуться ним на рівні психологічного впливу, не приведуть до реально очікуваного результату і тільки деструктують соціальну практику. Завдання держави, отже, конкретизується й виливається в цілеспрямовані правовиховні заходи щодо залучення підлітків у предметні види соціальної діяльності, обираючи при цьому ті форми, які відповідали б потребам та інтересам підростаючого покоління, сприяли б розкриттю його здібностей, потреб, виходячи при цьому також з інтересів суспільства.

Як **висновок** зазначимо, що сьогодні перед державою і суспільством виникає найважливіше завдання побудови відповідної системи правовиховного впливу відносно не тільки молодого покоління, а й усіх членів суспільства, яка забезпечувала б повноцінний розвиток та вдосконалювання форм життєдіяльності людей, їхню соціальну адаптацію і правову соціалізацію.

Правове виховання сьогодні — єдиний реально дієвий засіб, за допомогою якого уможлиблюється процес впливу на індивідуальному і

груповому рівнях на соціальне середовище, що визначає правові потреби й орієнтири на мікрорівні, направляючи тим самим процеси правової соціалізації, особливо в молодіжному середовищі. Це видається особливо важливим, якщо враховувати ступінь спрямованості і темпи зростання молодіжної девіації, що останнім часом набуває загрозливих розмірів.

Якщо суспільство вчасно не відреагує на девіаційні процеси, що поширюються, шляхом організації цілеспрямованого впливу на молодіжне середовище, його соціоструктурі загрожуватиме всевражаюча криміналізація, здатна проникати практично в усі його сфери життєдіяльності. Єдино дійовими заходами в такій обстановці будуть удосконалювання форм правовиховного впливу відносно всіх груп і прошарків суспільства, активізація й оптимізація правовиховного процесу, спрямованого в сучасних умовах на прискорення правової соціалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кривоконь, А. Г.* Факторы социального формирования личности (социально-философский анализ) : монография / А. Г. Кривоконь. — Х. : Факт, 2005.
2. *Дзьобань, О. П.* Безпека особистості (до проблеми філософського розуміння) / О. П. Дзьобань // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХВУ, 2004. — Вип. 3 (21). — С. 109–115.
3. *Швидкий, В. О.* Особливості формування Я-концепції в професійному становленні особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. О. Швидкий. — К., 2007.
4. *Штангрет, М. Й.* Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Й. Штангрет. — Львів, 2007.
5. *Бондарчук, О. І.* Психологія девіантної поведінки / О. І. Бондарчук. — К. : МАУП, 2006.
6. *Швачка, В. Ю.* Правова соціалізація особи в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Ю. Швачка. — К., 2008.
7. *Калиновський, Ю. Ю.* Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Калиновський Ю. Ю. — Х. : Право, 2008.
8. *Кремень, В. Г.* Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. — К. : Грамота, 2007.
9. *Савка, В. Є.* Сім'я та соціум: проблеми взаємодії : монографія / В. Є. Савка, Н. А. Уманець. — Львів : НУ «Львів. політехніка», 2008.
10. *Лозовой, В. О.* Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці : монографія / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. — Х. : Право, 2006.
11. *Панченко, Л. М.* Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в контексті освітніх інтеграцій / Л. М. Панченко // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 14. — С. 176–182.

Правовое воспитание и правовая социализация: диалектика взаимосвязи

Дзєбань А. П.

Осуществлен философско-правовой анализ правового воспитания в процессе правовой социализации. Доказано, что правовое воспитание является существенной и неотъемлемой частью процесса правовой социализации индивида, особенно на начальных этапах его вступления в активную жизнь общества. Проанализирована социальная среда как основной фактор правовой социализации. Уточнен вопрос об эффективности правового воспитания как средства правовой социализации и целеустремленной государственной деятельности.

Ключевые слова: воспитание, социализация, девиации, социальная среда, правовые установки.

Legal education and legal socialization: dialectics of intercommunication

Dzeban A. P.

In the article the philosophical-legal analysis of legal education is carried out in the process of legal socialization. It is proved, that legal education is inalienable part of process of legal socialization of individual substantial and, especially on the initial stages of entry of him in active life of society. A social environment is analyzed as the basic factor of legal socialization. A question is specified about efficiency of legal education as facilities of legal socialization and purposeful government activity.

Key words: education, socialization, deviations, social environment, legal options.

УДК 340. 12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

ЕКОСОФІЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Уперше в філософській літературі проаналізовано значення екософії як методологічного підґрунтя трансформації правової культури сучасного українського соціуму та під цим кутом зору визначено перешкоди, що їх треба усунути на цьому шляху, й чинники, що сприятимуть цій справі.

Ключові слова: екософія, екофобія, культура, право, пост(мета)некласичність.

Актуальність теми. Проблема трансформації правової культури, адекватної конституційно визначеному орієнтиру розбудови правової держави в Україні [1], залишаючись понад десять років стрижнем суспільствознавчого дискурсу [2-7], з усією гостротою вимагає визначення щодо його перебігу не тільки з боку фахівців правової справи, а й відгуку

усього українського загалу, але насамперед представників виконавчої гілки влади. Це обумовлюється, з однієї сторони, невідповідністю сучасної правової культури як широких кіл населення країни, так й адміністративної бюрократії, імперативам соціоприродного гомеостазу, а, з іншого, — домінуванням інших парадигм правового мислення як в правовій думці, так і у світогляді переважної частини законодавців, представників судової гілки влади та правоохоронних органів.

Такий стан правової культури цілком відповідає світоглядній невизначеності у царині правової політики, одночасно зумовлюючи її. З метою подолання такої світоглядної обмеженості, у даній статті пропонується обґрунтування необхідності переходу на новий рівень методологічного забезпечення розвитку правової культури, який би відповідав завданням усталення соціоприродного гомеостазу у нашому суспільстві. Розв'язання такого завдання, на нашу думку, прискорило б орієнтацію українського соціуму на освоєння кращого світового досвіду розбудови правової, демократичної, екосоціальної державності шляхом досягнення координації світоглядних засад функціонування усіх соціальних інститутів у правовій сфері.

Так позначена проблема цієї розвідки відповідає й *мети* її дослідження, що вимагає з'ясування методологічного значення екософії як засобу забезпечення належної трансформації правової культури нашого соціуму.

Аналіз проблеми в контексті відстеження парадигмальних змін у філософсько-правовій рефлексії. Саме така специфіка розгляду проблеми зумовлює необхідність зазирнути у підвалини рушійних сил філософсько-правового дискурсу, що відкриває можливість зрозуміти екософсько-правову парадигму як форму пост(мета)некласичної філософсько-правової рефлексії.

Становлення пост(мета)некласичної екософії права на початку XXI ст. обумовлене, з нашої точки зору, суттєвою концептуальною диференціацією в межах некласичної парадигми філософії права протягом XX ст. Унаслідок філософсько-правового дискурсу, що підсилювався багатовимірною рефлексією соціетального виродження індустріальної моделі капіталістичного суспільства та його правової системи в транснаціонально-корпоративний імперіалістичний соціум, протягом 30-60-х рр. XX ст. кристалізувався на теренах чикагської школи соціальної філософії правовий інвайронменталізм та знайшли свій екософсько-правовий акцент ідеї представників франкфуртської школи соціальної філософії. Наступним етапом формування методологічних засад екософії права, на наш погляд, слід рахувати появу протягом 70-90-х рр. XX ст. концепцій С. І. Григор'єва, Ф. — Е. Шварцкопфа, О. І. Субетто та К. І. Шиліна. Кожна з цих концепцій чітко, але по-своєму специфічно, рефлексувала проблеми загрози глобальної мілітаризації та екологічної катастрофи, екологізації свідомості та імператив постіндустріальної соціальної гармонії, в якому чільне місце відводилося регулюючому статусу феномена права [8-10].

Обґрунтовуючи принципову потребу у зміні парадигми мислення, вище згадувані концепції вимірювали рух до постіндустріального суспільства

майбутнього критерієм такої його підстави як свідомо керована соціоприродна коеволюція. Це дозволило визначити у якості її сутнісного чинника інформаціологічність [11]. Тому, з технологічної точки зору, саме вона забезпечувала можливість саморегуляції усіх соціальних процесів майбутньої глобальної постіндустріальної, інформаційної цивілізації.

Екософія права, ґрунтуючись на критичному синтезі вище згаданих концепцій, закономірно успадкувала їх методологічне гасло суцільної екологізації соціума. Окресливши у якості її стрижневого елемента право, вона значно посилила їх положення й висновки.

Можна з впевненістю довести, що екософія права, як новітній інваріант некласичної філософії права, має ніби дві основні площини чи логіки становлення. По-перше, це, умовно кажучи, зовнішня площина чи логіка її становлення (за ставленням і до філософії права, і до суспільних наук в цілому), пов'язана з соціальним замовленням на новий синтез суспільствознавства й правознавства, а також внутрішня, та, що визначається логікою розвитку філософії права у формі її багатовимірної концептуалізації, що відбулася протягом ХХ ст.

Зовнішня площина цієї генези пов'язана з еволюцією самого соціального замовлення на трансформацію філософсько-правового знання у пост(мета)некласичну його форму під впливом глобальної "хвилі" переходу світової науки й соціальної практики на рейки пост(мета)некласичності як форми реалізації тих духовних інтенцій, що визначилися домінантними наприкінці ХХ ст. у процесі суцільної лібералізації суспільного життя й, особливо, у вигляді становлення громадянського суспільства та реальної правової, екосоціальної й демократичної державності в країнах Скандинавії.

Категорія некласичності з виходом її у вимір пост(мета)некласичності, що особливо підсилюється розвитком синергетики, системогенетики та укоріненням у науковій парадигмальності космологічно-антропних принципів, як на нас, все більше набуває змісту революції у засадах людського, суспільного буття з акцентуванням уваги до фундаментального його рівня буття ідеї права.

Центральним ланцюгом в системі пост(мета)некласичності, про що саме, на наш погляд, свідчить екософія права, виявляється новий антропоцентризм. Він дає початок новому етапу в правовому житті сучасного соціуму, що репрезентується посиленням відповідальності людини за свої вчинки й передусім за забезпечення соціоприродної гармонії, що змушує її перебирати на себе відповідальність за керування цим процесом. «Керування» як правовий імператив, а фактично «керованість» соціоприродного гомеостазу, постає провідною характеристикою пост(мета)некласичності, що є протиположністю стихії суспільного безладу та концепціям її ідейних адептів [12; 13].

Некласична ж філософія права та особливо екософія права для подолання такого світорозуміння й такої соціальної практики, пропонують концептуальне обґрунтування системи протиположності, граничних підстав усунення усіх попередніх механізмів стихійного цивілізаційного розвитку, заснованих

на домінації принципів екофобії, егоцентричного індивідуалізму, соціального панування одних над іншими тощо.

Логіка екофобної «енергетичної», технократично-техногенної цивілізації ХХ ст. у контексті дії стихійних регулятивів історичного розвитку виявляє її як ще більшу соціальну утопію, аніж марксистська доктрина економічного детермінізму, яка ще не містила усвідомлення екологічних меж стихійної історії та фундаментального розуміння логіки соціоприродної еволюції. Обидва ці підходи, долаються екософією права, яка виступає методологічним стрижнем екоправової культури завдяки обґрунтуванню значущості екологізації усіх сфер сучасного суспільства як чинника збереження й розвитку життя на основі укорінення у концепцію розбудови правової державності на тлі забезпечення усталеного соціоприродного гомеостазу ідеї використання, як скеровуючих цей процес, факторів рефлексії неюридичних підстав права. Саме таким чином, на нашу думку, можуть бути забезпечені заходи щодо формування системи реальних екоправових противаг політиці створення умов для суцільних інформаційної, духовної, соціальної та екологічної катастроф.

Склалася ситуація, коли філософсько-правовий дискурс підійшов до межі з'ясування екоправових підмурків онтології глобальної екосоціальної кризи. У цьому сенсі на її передній план вийшов фактор збереження біосфери, який виявилася неспроможною врахувати адекватно потребам забезпечення соціоприродного гомеостазу ані наука, ані соціальна практика ХХ ст. На жаль, ідеї В. І. Вернадського [14], Е. Леруа, П. Тейяра де Шардена [15], А. Л. Чижевського [16], знайшовши відгук у провідній частини науковців (зокрема, у представників Римського клубу [17; 18]) лише після трагедії другої світової війни та загрози атомного апокаліпсиса, й надалі оминаються увагою можновладців. Кіотський протокол та позиція конференції ООН з оточуючого середовища та усталеного розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) — це лише перша їх поступка у цій царині, хоча й достатньо обмежена за своїм впливом на перебіг їх все такої ж технократичної практики.

І все ж нині поступово ситуація починає змінюватися на краще. У цьому сенсі, цілком погоджуючись з думкою Р. С. Карпінської, І. К. Лісеєва та А. П. Огурцова щодо наявності взаємопереходу антропологічної «людинорозмірності» у «людинорозмірну» методологію та навпаки [19, с. 97], слід зазначити, що новий некласичний антропоцентризм буття постає як така «людинорозмірна» онтологія, у якій реалізується керована соціоприродна еволюція, значною мірою завдяки становленню екософії права. Саме вона є методологічним знаряддям для парадигмальної зміни змісту сучасної правової культури у екоправову тому, що сприяє набуттю наукою, особливо правознавством, статусу своєї керівної сили, яка не може більше функціонувати, не розгортаючи своєї фундаментальності як складника глобальної пост(мета)некласичності людського співтовариства.

Для того, щоб упевнитися в цьому, треба, як на нас, осмислити логіку формування соціального замовлення на екософію права з боку соціальної

онтології та суспільної практики. І передусім слід з'ясувати логіку цивілізаційного розвитку в діалектиці її зовнішніх та внутрішніх боків.

У зв'язку з цим, маємо зазначити, що саме екоправовий його чинник вимагає перегляду усього світоглядного ґрунту категоріального апарату сучасної науки з метою утвердження нового типу логіки цивілізаційного розвитку. Парадигмально така логіка постає нині як діалектика взаємодії, як органічний синтез двох онтологічних типів логік: внутрішньої логіки соціального розвитку та логіки соціоприродної еволюції. Перша логіка має за мету подолання виродженості або соціетальності сучасного суспільства, а друга пов'язана з нею зміною екофобної, технократично-техногенної парадигми взаємин з біосферою на екофільну, життєстверджуючу. Обидві вони підпорядковані меті позбавлення людства покорі законам соціетального соціуму, що віддзеркалюють насамперед деформацію цілей й цінностей, природно притаманних людству, у процесі їх матеріалізації в історичному та соціальному вимірі його буття.

На цій основі може бути подолана логіка того соціально-історичного розвитку, який засвідчував, що внутрішня упорядкованість соціуму, соціальні норми споживання людини як соціальної істоти у процесі еволюції прогресували у бік збільшення за рахунок руйнації біосфери. Ця традиція, до речі, ґрунтувалася на парадигмі, що керувалася думкою про безперервність стихійного самовідновлення й саморегуляції біосфери.

Однак, як з'ясувалося, виробництво біосферою антиентропії знаходилося у балансі з наслідками вичерпування її ресурсів лише певний час — приблизно до середини XIX ст., доки остаточно не завершився перехід у глобальних масштабах від аграрного типу господарювання до індустріального. Інтенсифікація індустріалізації з цього часу вийшла за межу граничних можливостей адекватного відновлення біосферних ресурсів і поклала край існуючому балансу взаємодії соціоприродних сил. Зрозуміло, цьому сприяло передусім екофобне викривлення законодавства провідних індустріальних країн, підсилене ідеєю їх правлячих кіл про імперіалістичну колонізацію світу. За такого втручання можновладців у процес соціоприродного гомеостазу скінчилася епоха дії закону квантитативно-компенсувальної функції біосфери, коли людство цілком прийнятно почувало себе у межах природної екологічної ніші [16; 17].

Приблизно починаючи з другої половині XIX ст. відбувається становлення індустріальної, «енергетичної» цивілізації, коли, внаслідок технократично-техногенної політики й практики правлячих кіл економічно розвинутих країн, біосфера втратила статус гармонізатора рушійних сил соціоприродної еволюції. Енергетика біосфери, що є основою виробництва біологічного різнобарв'я та механізмом утилізації енергії Космосу, включаючи Сонце й нашу планету, за нових умов господарювання людства вступила у добу кризи. Порушення енерго-інформаційного обміну у природі й соціумі найбільш яскраво виявило соціоприродне протиріччя сучасного соціального розвитку, на загрозу якого вже на початку XX ст. вказував О. О. Богданов. Він вірив у те, що такий стан буде знято саме завдяки

перевтіленню людини у істоту не просто біосоціальну, що підкорюється дії якихось потужних сил соціоприродного гомеостазу, а здатну оволодіти його законами й спрямовувати його в руслі їх гармонійного балансу [20, с. 46].

Ця думка є цілком слушною, бо людина приречена за своїм соціоприродним потенціалом зреалізувати свою сутність гармонізатора соціоприродної еволюції. Реально це можливо тому, що вона принципово здатна з позицій екософії права підняти себе й своє суспільство на рівень цивілізації екоправової культури.

Ось чому у ХХ ст. з'явилася модель розвитку такої культури, що ґрунтувалася на ідеях правової соціальної демократії, правового соціального партнерства (правова ідеологія міжнародної соціал-демократії), яка й висуває у якості примату в системі принципів розбудови екосоціальної, демократичної, правової державності принцип верховенства права, правового закону [21-24]. На відміну від попередніх типів правової культури, чи її аспектів, цей тип культури є найбільш перспективним в сенсі шляхів подальшої трансформації правової культури не тільки окремих країн, а й глобальної правової культури світового соціуму. Він є гуманістичним й демократичним виявом самої природи права як способу буття людини та її суспільства. Такою цю модель правової культури бачать представники провідних шкіл сучасної філософії права, зокрема Ю. Габермас [25], О. Гьофе [26], екософи О. І. Субетто [8], Ф. — Е. Шварцкопф [9], К. І. Шилін [10].

Висновок. Долаючи вади усіх типів соціетального викривлення правової культури, наші співвітчизники можуть стати творцями екофільно-гуманістичної правової культури як підмурка й результату свідомої розбудови правової державності й громадянського суспільства на тлі здійснення концептуального проекту екологізації правосвідомості. Саме у сенсі вимог цього процесу, взагалі як реального способу буття нашого соціуму, й виявляються функції такої моделі правової культури, сутнісним призначенням якої є забезпечення гармонійного соціоприродного гомеостазу.

Український соціум знаходиться тільки на початку цієї трансформації, головною умовою щодо практичної реалізації якої є визнання екософії права як її методології, органічною часткою суспільного інтелекту, котрий розуміється як сукупність інтелектуальних можливостей суспільства, що впливають на управління дійсністю та майбутнім з точки зору забезпечення екосоціальної гармонії. У зв'язку з цим він відтворює свою цілісність як органічне поєднання усіх сфер культури, включаючи (правову) науку й (правову) освіту, суспільну (екоправову) свідомість та знання, що забезпечує якісну реалізацію функцій прогнозування, проектування, планування, унормування, програмування, правотворчості, формування відповідних ідеалу усталеного соціоприродного гомеостазу суспільних (правових) цінностей та ідеалів. У цьому контексті екософія права по-новому ставить питання про парадигмальний зміст інтелекту особистості, її творчості й культури соціуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: прийнята п'ятою сесією Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Юрінком, 1996.
2. Береза, С. В. Правова культура: поняття та загальна характеристика / С. В. Береза // Держава і право: юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 28. — С. 89–94.
3. Бургарт, Т. І. Екософія права як методологічне знаряддя формування екоправової культури в Україні / Т. І. Бургарт // Пробл. законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — 2008. — Вип. 93. — С. 209–214.
4. Данильян, О. Г. Деякі причини, що впливають на формування правової культури в перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Пробл. законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — 2004. — Вип. 68. — С. 145–153.
5. Данильян О. Г. Деякі проблеми формування правової культури в перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Держ. буд-во та місц. самоврядування: зб. наук. пр. АПрНУ. — 2004. — Вип. 7. — С. 14–25.
6. Клімова, Г. П. Поняття і структура правової культури: матер. наук. конф. [«Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості»], (Харків, 12–13 квіт. 2001 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2003. — С. 48–50.
7. Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры / Тодыка Ю. Н. — Х.: Райдер, 2001.
8. Субетто, А. И. Экокультура как форма неклассического социоприродного гомеостаза на базе общественного интеллекта: матер. IX междунар. конгресса [«Экологическая культура в научных, философских и богословских интерпретациях»], (С.-Петербург, 17–19. 10. 1996 г.). — СПб.: Издат. фирма «Наука», 1996. — С. 112–116.
9. Шварцкопф, Ф. — Э. Метаморфоза данного: На пути к созданию экологии сознания / Шварцкопф Ф. — Э.; пер. с англ. Н. Леняшин. — М.: Идея-Пресс, 2000.
10. Шилин, К. И. Экософские начала социологии будущего / К. И. Шилин. — М.: Социум, 2000 (Первая энциклопедия третьего тысячелетия; т. 1).
11. Юзвизин И. И. Информациология / И. И. Юзвизин. — М.: Радио и связь, 1996 (3-е изд., испр. и доп.).
12. Гегель, Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель. — СПб.: Наука, 1993.
13. Тойнби, А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1991.
14. Вернадский, В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1988.
15. Шарден, Тейяр де П. Феномен человека / Тейяр де Шарден П. — М.: Наука, 1987.
16. Чижевский, А. Л. Земное эхо космических бурь / А. Л. Чижевский. — М.: Мысль, 1976.
17. Пределы роста: доклад по проекту Римского клуба [«Сложные положения человечества»] / Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рандерс, В. В. Беренс; пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ, 1991.
18. Печчеи, А. Человеческие качества / А. Печчеи; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985.
19. Карпинская, Р. С. Философия природы: коэволюционная стратегия / Р. С. Карпинская, И. К. Лисеев, А. П. Огурцов. — М.: Фирма «Интерпракс», 1995.
20. Богданов, А. А. Собрание человека / А. А. Богданов. — М.: Политиздат, 1990. — С. 28–46 (Вопросы социализма: работы разных лет).
21. Legal Positivism: reference collection / [edited by Mario Jori; University of Cagliari]. — NY: New York University press, 1992.

22. Natural Law: reference collection / edited by John Finnis; University of Oxford. — NY: New York University press, 1991. — Vol. I.
23. Natural Law: reference collection / ed. by John Finnis; University of Oxford. — NY: New York University press, 1991. — Vol. II.
24. Postmodernism and Law / ed. by Dennis Patterson; the State University of New Jersey. — Dartmouth: Publishing Company Limited, 1994.
25. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. — М.: Наука, 1992.
26. Гьофе, О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гьофе; пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Култаєва. — К.: Альтерпрес, 2003.

Экософия как методологическое основание трансформации правовой культуры современного украинского общества.

Шефель С. В.

Впервые в философской литературе обосновано значение экософии как методологического основания трансформации правовой культуры современного украинского общества.

Ключевые слова: экософия, экофобия, культура, право, пост(мета)неклассичность.

Ecosophy as a methodological basis for transformation of legal culture of the modern Ukrainian society.

Shefel S. V.

The importance of ecosophy as a methodological basis for transformation of legal culture of the modern Ukrainian society has been considered.

Key words: ecosophy, ecophobia, culture, law, post(meta)nonclassicalness.

УДК 340. 12+1:316. 3

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ЗАСАДА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Присвячено розгляду правового виховання з позицій соціокультурного підходу. Показано, що правове виховання є складним феноменом правової культури, який має власну специфіку, а також залежить від наявних соціокультурних чинників і тенденцій.

Ключові слова: правове виховання, правова культура, соціокультурна трансформація

Актуальність проблеми. Визначення специфіки правового виховання, тенденцій подальшого його розвитку передбачає розуміння українського суспільства та його інститутів як соціокультурної системи, включаючи процеси трансформації, що набувають статусу соціокультурної трансформації і потребують відповідної методології дослідження.

Аналіз останніх джерел та публікацій свідчить, що такий підхід у вивченні сучасних культурних процесів плідно використовується у науковій літературі [1–3]. У більш загальній практиці аналізу процесів соціокультурної трансформації застосовувались різні підходи. Основна ідея про природно-історичний процес розвитку суспільства вироблена К. Марксом на основі виділення з різних областей суспільного життя насамперед економічного, а з усіх суспільних відношень — виробничих як головних і визначальних [4]. Проте акцентування саме на такому аспекті життя суспільства, навіть за всієї значущості, не дозволяє абсолютизувати його роль у соціокультурному розвитку суспільства.

Заперечуючи формаційний підхід К. Маркса, М. Вебер обґрунтовував ідею рівнозначності матеріальних і духовних детермінант у суспільному розвитку [5, с. 364-365]. Розглядаючи соціокультурний розвиток в контексті раціоналізації соціальних дій людей, організацій та інститутів, мислитель наголошував на тому, що духовно-культурні фактори (разом з політикою, релігією, освітою) обумовлюють економіку не менш, ніж економіка визначає розвиток духа, а також іноді чинять визначальний вплив на економічне життя суспільства. П. Сорокін заперечував існування загальної спрямованості і обґрунтовував ідею циклічності соціокультурної динаміки [6]. Т. Парсонс вбачав у структурних змінах суспільств прогресивну еволюцію до вищих системних рівнів [7, с. 448-464; 8, с. 166, 167].

Означені підходи до вивчення процесів суспільних трансформацій не повинні абсолютизуватися, взаємовиключати один одного. Філософське дослідження системи правового виховання в сучасному українському суспільстві доцільніше здійснювати з позицій соціокультурного підходу, можливості використання якого складатимуть **мету даної статті** і який передбачає розуміння суспільства як єдності культури і соціальності, що утворюються діяльністю суб'єкта. Під культурою розуміється сукупність способів і результатів діяльності суб'єкта соціальної практики (матеріальних і духовних, ідей, цінностей, норм тощо), а під соціальністю — сукупність відношень кожної людини (соціального суб'єкта) з іншими суб'єктами (економічних, правових, соціальних, ідеологічних, політичних відносин, що формуються у процесах діяльності).

Специфіка даного підходу ґрунтовно викладена Н. І. Лапіним [9] і полягає у тому, що цей підхід інтегрує три виміри людського буття (тип співвідношення людини і суспільства, характер культури, тип соціальності) саме як фундаментальні, кожний з яких не зводиться до інших і не виводиться з них, але при цьому вони всі взаємопов'язані і впливають один на одного як найважливіші складові людських спільнот.

Соціокультурний підхід не протистоїть іншим, а доповнює, зв'язує їх. Якщо цивілізаційний підхід, як найбільш масштабний, охоплює стійкі компоненти людської історії (антропологічні, етнічні, культурні), а формаційний підхід концентрує увагу на більш мінливих (соціальних, особистісних) структурах, то соціокультурний підхід з'ясовує сполучення стійкого і мінливого (особистості і суспільства, культури і соціальності). Цей підхід конкретизується у вигляді декількох принципів, що допомагають сформулювати уявлення про суспільство як цілісну соціокультурну систему і чіткіше осмислити часткові проблеми соціокультурної трансформації, до яких належить і проблема формування та розвитку системи правового виховання.

Принцип людини активної є вихідним у соціокультурному підході. Він наближається до загальнофілософського принципу діяльності, але специфічність його полягає в акценті на багатомірності людини як біо-соціокультурної істоти, а сама дія суб'єкта розуміється як компонент взаємодії з іншими суб'єктами, як така, що має значення для них і виконує певні функції щодо всіх суб'єктів взаємодії. Таким чином, принцип людини активної водночас є принципом людської взаємодії як найпростішого або родового соціокультурного явища [9, с. 6].

Наступним є принцип взаємопроникнення культури і соціальності, який стверджує наявність цих двох вимірів у будь-якій людській спільноті, постійний їх взаємозв'язок і взаємовплив, проте жоден з них не зводиться до іншого і не виводиться з нього. Принцип антропосоціетальної відповідності означає сумісність особисто-поведінкових характеристик людини як члена даного суспільства та соціетальних характеристик цього суспільства (як єдності культури і соціальності). Так, наприклад, у традиціоналістських суспільствах характеристики людини повинні відповідати усталеним соціетальним структурам, які обмежують простір для ініціатив суб'єктів, що порушують традиції; у ліберальному ж суспільстві пріоритет віддається свободі і відповідальності людей, які намагаються змінити усталені структури таким чином, щоб вони відповідали зростаючим потребам і здатностям індивідів та їх колективів, відкривали простір цілераціональним інноваціям.

Принцип соціокультурного балансу означає рівновагу між культурними і соціальними компонентами як умову стійкості суспільства. Іншими словами, функції структури і процеси суспільства забезпечують балансує задоволення суперечливих потреб, цінностей, інтересів суб'єктів діяльності, що входять у це суспільство.

Нарешті принцип симетрії і взаємозворотності соціетальних процесів означає, що кожному процесу, що відбиває динаміку суспільства як цілісної системи і має певну спрямованість, відповідає протилежно спрямований (симетричний) процес, а при переході процесу з однієї стадії до іншої він може перетворюватися на свою протилежність (інтеграція — на дезінтеграцію і навпаки).

Спираючись на ці принципи, можна представити суспільство як велику самодостатню соціокультурну систему, функції і структура якої забезпечують балансуєче задоволення суперечливих потреб, цінностей та інтересів суб'єктів діяльності. Тип суспільства характеризується типом антропосоціетальної відповідності, а структура і динаміка — параметрами соціокультурного балансу, домінуванням репродуктивних (традиційних) або мінливих (іноваційних) процесів. Зміна суспільства відбувається у процесі розвитку потреб і здатностей людини, сукупності якостей інших соціальних суб'єктів.

Відповідно до двох типів антропосоціетальної відповідності виділяються два типи соціокультурних трансформацій — традиціоналізація і лібералізація. Поняття "лібералізація" належить суспільству у цілому і містить, насамперед, цінність свободи. Лібералізація складається з групи процесів, серед яких можна виділити диференціацію основних соціетально-функціональних структур, до яких належить духовно-інтегруюча (культура); виникнення і включення у систему, що трансформується, нових компонентів, які забезпечують її інтеграцію: утвердження норм і цінностей громадянського суспільства, легітимація політичних партій, професійний союзів тощо; зростання у системі нових компонентів, що дезінтегрують її за новими засадами: відчуження людини від умов праці та життя, глобалізація воєнно-політичних протистоянь між різними типами суспільства, включаючи загрозу самознищення людства, екологічна небезпека.

Таким чином, з позицій соціокультурного підходу трансформація суспільства виявляється як вельми складна і багатоаспектна. Проте даний підхід дозволяє більш цілісно і обґрунтовано розглядати окремі проблеми, до яких належить і проблема дослідження правового виховання як соціокультурного феномену.

В межах запропонованого підходу філософський аналіз передбачає синтез існуючих знань про правові цінності й показ їхнього узагальненого й цілісного образу. Аксиологічний підхід до вивчення правової культури дозволяє поєднати все розмаїття її прояву навколо осьового поняття правової цінності. Недарма свого часу Г. Ріккерт визначав культуру як "процес реалізації всезагальних соціальних цінностей протягом історичного розвитку" [10], а С. Франк розумів під культурою "сукупність здійснюваних у суспільно-історичному житті об'єктивних цінностей" [11, с. 177]. Можна також погодитися з думкою Г. П. Вишлецова, який визначає культуру як «практичну реалізацію загальнолюдських і духовних цінностей у людських справах і відносинах» [12, с. 66]. І якщо, в кінцевому результаті, цілі пізнавальної діяльності зводяться до виробництва наукових знань, то завдання культурфілософського аналізу полягає у тому, щоб на основі найважливіших вимог та принципів розглянути сутність, зміст, специфіку, тенденції функціонування й формування предмету або явища, що вивчаються.

Правове виховання є одним з найважливіших феноменів правової культури та духовного життя суспільства. Залежно від історичного періоду та

типу правової системи змінюються цілі, форми й методи виховання, проте незмінно предметом виховання завжди розглядається людина, яка відчуває правовиховний вплив.

Традиційно виділяють такі аспекти поняття «правове виховання» — соціальний (соціокультурний) розвиток людини; процес, що інтегрує всі правовиховні впливи (як теоретична модель); конкретна діяльність суб'єктів правового виховання.

Загальновизнаним є розуміння правового виховання як процесу передачі накопиченого правового досвіду за допомоги культурно-духовного механізму, що означає наявність між загальною культурою, правовою культурою та правовим вихованням складного багатобічного зв'язку. Правове виховання, будучи елементом соціокультурного процесу, набуває властивостей правової культури і стає важливим ідеологічним засобом (що було притаманне радянській педагогічній традиції). Сучасні ж фахівці намагаються повернути правові цінності в контекст самої культури, тим більше, що у пострадянському соціокультурному середовищі дедалі наявнішими стають прояви правової антикультури [Бондарев].

Розглядаючи правове виховання в соціокультурному контексті, можна виділити такі його складові — осягнення правової культури, засвоєння правових цінностей, інтеріоризація (введення в особистісну структуру) правової культури. Осягнення — це накопичення системи знань про правові феномени, що допомагають зрозуміти призначення, функції, зміст та сутність правової культури. Засвоєння правових цінностей передбачає оволодіння правокультурними навичками та вміннями, необхідними для рецепції даної правової культури. Інтеріоризація правокультурних цінностей означає введення їх в особистісну структуру, а також створення власної ієрархії правових цінностей для власного життя суб'єктів права.

В соціокультурному аспекті правове виховання розглядається як спеціально організований процес соціо- та правокультурної ідентифікації людини через прийняття нею правових норм та обмежень, що регулюють правову поведінку в рамках певної правової культури. Основними ж характеристиками людини з високим рівнем правової культури є свобода, гуманність, відповідальність та адаптивність особистості.

В сучасну добу правове виховання виявляється передусім як соціокультурний феномен, що означає залежність його від наявних найрізноманітніших суспільних факторів та тенденцій. Воно, отже, визначає свої пріоритети в соціальному контексті і натомість значною мірою детермінує суспільне життя. Тим самим фіксується подвійного роду залежність: як соціокультурний феномен правове виховання виникло у відповідь на певну людську потребу і існує, здійснюючи вельми помітний вплив на розвиток багатьох сфер суспільного життя. Правове виховання розглядається в якості соціокультурного феномену й тому, що межі сучасного розуміння його розширюються до границь культури. А з іншого боку, правове виховання претендує на роль стійкого фундаменту правової культури і культури взагалі в її смислового розумінні.

Як соціокультурний феномен, правове виховання завжди спирається на усталені суспільно-культурні традиції, прийняті цінності та норми. Пізнавально-правова діяльність вплетена в буття культури. Звідси стає зрозумілою власне культурно-регулююча функція правового виховання.

Правове виховання, що розуміється як соціокультурний феномен, не може розвиватися поза освоєнням знань про право, які стали вже суспільним надбанням і зберігаються в соціально-правовій пам'яті. Культурна сутність правового виховання тягне за собою його етичне та ціннісне наповнення. Відтак відкриваються нові можливості етосу правового виховання: проблема інтелектуальної, соціальної та моральної відповідальності, особистісні аспекти прийняття рішень тощо.

Правове виховання виступає як фактор правової регуляції суспільно-правових процесів. Воно впливає на потреби суспільства, стає необхідною умовою функціонування й розвитку правової культури. Будь-яка інновація в правовій системі потребує сформованого підґрунтя для її сприйняття, що забезпечується наявними і чітко окресленими стратегіями правового виховання.

Як соціокультурний феномен правове виховання містить різноякісні відношення, у тому числі економічні, соціально-психологічні, ідеологічні, соціально-організаційні. Відповідаючи на економічні потреби суспільства, правове виховання виступає як могутній фактор розвитку громадян в сфері господарського права. Відповідаючи на ідеологічні потреби суспільства, правове виховання виявляється як інструмент політики. Таким чином, система правового виховання необхідно сполучена з основоположними ідеологічними пріоритетами суспільства, а також надає їм ціннісної та іншої аргументації, забезпечуючи збереження існуючого ідеологічного курсу.

Складність пояснення правового виховання як соціокультурного феномена пояснюється й тим, що воно має певну автономію і не розчинюється повністю в контексті соціальних відносин. Правове виховання — це діяльність передусім комунітарна (колективна), що обов'язково враховує правовиховні «матриці» минулих періодів, а також передбачає співробітництво багатьох суб'єктів правового виховання, що дозволяє говорити про його інтерсуб'єктивний характер. Аби показати відмінність комунітарності від соціальності, слід ввести поняття мікроконтексту та макроконтексту правового виховання. Перше означає залежність правового виховання від характеристик самої правової культури в умовах тієї чи іншої епохи. Друге каже про залежності, утворені більш широким соціокультурним середовищем, в якому розвивається правова культура як така, що і є виразом її соціального виміру. Іншими словами, кожне суспільство має систему правового виховання, що відповідає рівню його цивілізаційної розвиненості.

Можна також вказати на "внутрішню" та "зовнішню" соціальність правового виховання. Залежність від соціально-економічних, ідеологічних та духовних умов функціонування того чи іншого типу суспільства і держави, що визначає політику щодо правового виховання, засоби підтримки його

розвитку, складають «зовнішню» соціальність правового виховання. Вплив внутрішніх ментальних настанов, правових норм та цінностей, як вони розуміються суб'єктами права, що забарвлюють особливості правосвідомості в конкретний період часу, складають уявлення про "внутрішню" соціальність правового виховання.

Висновок. Формування складної системи правового виховання стимулює розвиток сучасних досліджень, в яких правове виховання як специфічний соціальний інститут розглядається як таке, що активно залучене у життєдіяльність суспільства і має власну розгалужену структуру, між елементами якої складаються певні зв'язки та відношення, що складає інтерес гуманітарних досліджень. Правове виховання живиться соками всієї культури і водночас чинить на неї потужний вплив, що обумовлює, в свою чергу, необхідність соціокультурного аналізу правового виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Канак, Ф. Перехідний стан буття: поняття й трансформації повсякденності / Ф. Канак // Сучасність. — 2001. — № 9. — С. 69–81.
2. Донникова, І. А. Соціокультурний вимір життя людини як система, що самоорганізується / І. А. Донникова // Вісн. Одеськ. ін-ту внутр. справ. — 1998. — № 4. — С. 93–96.
3. Лапин, Н. И. Проблема социокультурной трансформации / Н. И. Лапин // Вопр. филос. — 2000. — № 6. — С. 3–17.
4. Маркс, К. Капитал. — Т. 1 // Маркс К., Энгельс Ф. — Соч. — Т. 23. — М.: Мысль, 1987. — С. 191–229.
5. Вебер, М. Избранные произведения / М. Вебер. — М.: Политиздат, 1990.
6. Сорокин, П. А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и обществ. отношений / П. А. Сорокин; пер. с англ. В. В. Сапова. — СПб.: Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. ин-та, 2000 (Социология: Университет. б-ка / Ин-т социологии РАН, Междунар. ин-т Н. Кондратьева — П. Сорокина).
7. Парсонс, Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — С. 448–464.
8. Парсонс, Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; науч. ред. пер. М. С. Ковалева. — М.: Аспект-Пресс, 1998.
9. Лапин, Н. И. Проблема социокультурной трансформации // Вопр. фило. — 2000. — № 6. — С. 3–17.
10. Риккерт, Г. Философия истории / Генрих Риккерт; пер. с нем. [и предисл.] С. Гессена. — СПб: Д. Е. Жуковский., 1908.
11. [Колеров, М. А.](#), [Яковлев, А. А.](#) Вехи [Сб. ст. о рус. интеллигенции]; Из глубины: [Сб. ст. о рус. революции] / А. М. Колеров, А. А. Яковлев — М.: Правда, 1991 (Из истории отечественной философской мысли).
12. Выжлецов, Г. П. Аксиология культуры / Г. П. Выжлецов — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1996.

Социокультурный подход как методологическое основание изучения правового воспитания

Коваленко И. И.

Посвящено рассмотрению правового воспитания с позиций социокультурного подхода. Показано, что правовое воспитание является сложным феноменом правовой культуры, имеющем собственную специфику, а также зависит от наличествующих социокультурных факторов и тенденций.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая культура, социокультурная трансформация

Socio-cultural approach as methodological ground of studying juridical education

Kovalenko I.

This article is dedicated to consideration of juridical studying with the help of socio-cultural approach. It's demonstrated that juridical education is a complex phenomenon of juridical culture, which has got its own specifics, and also depends on present socio-cultural factors and tendencies.

Key words: juridical education, juridical culture, socio-cultural transformation

УДК 340. 12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

ПРАВОВА ДОКТРИНА — ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ КРАЇНИ

Рухливість суспільних відносин спричиняє нестабільність правової системи держави. Окремі правові норми, нормативно-правові акти постійно змінюються законодавчим органом держави на відповідність сьогоденню. Однак для запобігання повної руйнації правової системи необхідно мати базис, який містить відправні елементи цієї системи. Таким базисом може виступити правова доктрина, яка включає всі концептуальні ідеї і принципи права. Це тим більше вірно тому, що правова доктрина дуже близько співіснує з правовою наукою. Це допомагає швидко впроваджувати в законодавство найефективніші механізми правового регулювання і новітні джерела права.

Ключові слова: правова доктрина, теоретичний фундамент правової системи, радянська доктрина, західноєвропейська правова сім'я, романо-германська правова сім'я, модернізація права.

Постановка проблеми. Ефективність норм права прямо залежить від обґрунтованості їх створення і дотримання. Для цього необхідно існування концептуально-оформлених ідей, принципів, що розробляються вченими-правниками з метою вдосконалення законодавства. Але повинна існувати можливість прямого використання цих ідей. Таким актом може бути правова доктрина. Структурна наближеність правової доктрини до правової науки

дозволяє використовувати її, по-перше, як підґрунтя виникнення та існування інших джерел, та по-друге — як безпосередньо джерело права. Дослідження вітчизняного та іноземного досвіду розвитку правової доктрини дадуть змогу виробити основні вимоги до правової доктрини як ефективного механізму формування правової системи країни.

Аналіз джерел і публікацій показує, що правова доктрина дуже часто згадується вченими. У пострадянські часи загальнотеоретичні аспекти правової доктрини досліджували О. Е. Лейст, Р. З. Ліфшиц, В. С. Нерсесянц, Л. С. Явич. Безпосередньо іноземна правова доктрина аналізувалася в працях В. Д. Зорькіна, В. А. Туманова, Г. І. Муромцева, Б. А. Куркіна. Однак філософсько-правового аспекту цієї проблеми вчені практично не торкалися.

Мета цієї публікації — показати, як підвалини права, закладені у доктрині, впливають на формування нових джерел права та ефективність їхньої дії.

Появу правової доктрини пов'язують з діяльністю давньоримських юристів у період III-IV століть до н. е., коли Апій Клавдій та Гней Флавій оприлюднили формули позовів і календарь дат [16; с. 95]. Праці римських юристів мали характер раз'яснень і тлумачень чинних законів. К. К. Жоль також висловив думку, згідно з якою перші твори римської юридичної літератури були збірниками юридичних формул [5; с. 53]. У Римі філософію вперше було прикладено до позитивного права, завдяки чому наука права виділилася в самостійну, філософські санкціоновану галузь знання. Найбільшу роль у цьому зіграла школа стоїків. У подальшому свій розвиток вона отримує в університетах Європи XIII-XIV століть, і безпосередньо тоді, як відмічають Р. Давід і К. Жоффре-Спінозі, «...в університетах було головним чином вироблено основні принципи права» [4; с. 105]. Після цього «протягом тривалого часу доктрина була основним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї» [4; с. 105].

Аналіз джерел показує, що право в ті часи створювали університети. Якщо точніше, то вчений не створював, а описував право, формулював на його основі нові теоретичні розробки, що у подальшому накладало деякий відбиток на зміст самого права. Право тому не мало в ті часи впорядкованості та ієрархічності. Тут більша увага приділялася безпосередньо регламентації прав людини (в тому виразі, в якому вони існували на той час), а не встановленню санкцій. З другого боку, це пов'язано зі слабкістю пенітенціарної системи країни. Все це вказує на провідну роль правової доктрини вже як джерела права.

З розвитком держави, її апарату починає проявлятися її волевиявлення у вигляді законодавчої діяльності. Доктрина набуває нового статусу. Цей статус, з одного боку, зменшує її значення — доктрина стає другорядним джерелом права, але, з другого боку, вона справляє значний вплив на законодавця. Тому закономірною є поява у науці різних рівнів доктрини. При ієрархічній системі законодавства в період розвитку держави та суспільства базою для побудови всієї системи законодавства стає конституційно-правова доктрина, під якою провідні українські теоретики права розуміють

сукупність філософських і правових ідей, втілених у конституції та інших законодавчих актах, що визначають напрямок розвитку країни і суспільства, національної правової системи [15; с. 146]. Мета конституційно-правової доктрини, на думку Ю. М. Тодики, закласти основу правової доктрини країни, її демократичну чи антидемократичну спрямованість [15; с. 147].

Відмічаючи роль доктрини, Р. Давід і К. ЖофFRE-Спінозі також пишуть: «...її роль виявляється в тому, що саме доктрина створює словник та правові поняття, котрими користується законодавець. Важлива роль доктрини в установленні тих методів, за допомогою яких відкривають право і тлумачать закони. Додамо до цього вплив, який доктрина може справляти на самого законодавця. Останній часто лише виражає ті тенденції, котрі встановилися в доктрині, і сприймає підготовлені нею пропозиції» [4; с. 106]. Таким чином, по суті, доктрина відіграє роль теоретичного фундаменту законодавчо-вольової діяльності країни, надаючи законодавцю і термінологічний апарат, і перші розробки в галузі права. Можна сказати, що перші нормативні акти були формалізованим закріпленням основних положень доктрини. Однак у подальшому доктрина втратила свої позиції як джерело права, але набула того ж самого значення в галузі методології права. На рівні методології її вплив на законодавця відкриває нові способи впливу на нього. Можна говорити про психологію доктрини.

Подальший розвиток національного законодавства привів до відокремлення та індивідуалізації як законодавства в цілому, так і його джерел. О. Ф. Скакун, відмічаючи важливість доктрини на сучасному етапі правового розвитку, пише: «У наші дні роль доктрини важлива для правотворчості: вона сприяє вдосконаленню нормативно-правових актів, створенню нових правових понять і категорій, розвитку методології тлумачення законів» [16; с. 336]. Доктрина допомагає раціоналізації вольового вияву державної влади. Це пов'язано з тим, що в кожній країні як географічному утворенні мають місце різні умови для розвитку й існування як суспільства, так і права. Подібну взаємопов'язаність виділив ще Ш. Л. Монтеск'є [11; с. 198]. Має велике значення і те, що основні положення спочатку зароджуються в розумі людини, а це означає, що вони суб'єктивні і відмінні одне від одного, тоді як вольове ставлення держави до подій не повинно мати таких виявів.

Якщо врахувати перехід доктрини на рівень методології, то зрозуміло, що кожна країна має свою систему права, свій набір правового інструментарію. Правова доктрина в кожній з таких країн матиме національний характер, що може привести до незрозумілості її положень вченими, які працюють у галузі права виключно своєї країни [2; с. 356-357].

Але не можна казати, що доктрина гальмує розвиток права, створюючи таке розмаїття. За її допомогою правники (теоретики та практики) йдуть до однієї мети різними шляхами. Це є необхідним, оскільки триває процес збирання по часткам всього того, що потрібно для досягнення єдиної ідеї права у національному законодавстві (німецькому, французькому, швейцарському та ін.). Інша ситуація в латинських країнах (Італія та ін.).

Освіта в цих державах будується не на вирішенні конкретного випадку, а на знайомстві з основними поняттями і провідними принципами, з яких будується право. Конкретні рішення не суть важливі, тому що вони дуже мінливі; головне — це система [4; с. 107]. У свою чергу це сприяє появі відокремленої групи чи навіть прошарку правників. На цьому етапі при абстрагуванні від зазначених проблем у правників-практиків можуть виникнути деякі труднощі, бо їм доведеться розглядати позови, що виникли, наприклад, з економічних відносин, абстрагуючись від таких відносин взагалі.

Наступне вдосконалення правової доктрини привело до появи і зміцнення трьох основних доктрин: доктрини романо-германської правової сім'ї, доктрини радянського права, доктрини системи загального права. Кожна з цих доктрин зробила вагомий внесок у розвиток філософії права.

Українські теоретики права О. І. Харитонова і Є. О. Харитонов виділяють доктрину «західної традиції» права і доктрину «східноєвропейської традиції» права [16; с. 45]. Доктрина «східноєвропейської традиції» права історично включає радянську доктрину і доктрину романо-германської правової сім'ї. Позиція наведених авторів якнайбільше відповідає стану правової науки після розпаду СРСР.

Основні положення доктрини романо-германської правової системи було описано вище при розгляді історії появи останньої. Зародившись в європейських університетах, правова доктрина дуже тісно вплелась як у правову науку, так і в усю законодавчу процедуру. Сьогодні правова доктрина є методологією філософії права і підґрунтям законодавчого процесу. Можна сказати, що, не маючи зовнішніх засобів виразу, реалізація яких забезпечується будь-яким силовим механізмом, вона здійснює внутрішній тиск для слідування необхідним шляхом розвитку.

При аналізі радянської доктрини слід досягнути два основні моменти:

- 1) розвиток правової науки;
- 2) оригінальність деяких інститутів радянського права і можливість їх застосування при проведенні правової реформи в Україні.

У зв'язку з політичними процесами демократизації доктрина радянського права перестала існувати після розколу самого СРСР. Однак у наші дні вона з деякими змінами знайшла свій вираз у доктрині колишніх радянських республік і тому розглядатиметься нижче.

Кажучи про розвиток радянської правової науки, не можна обійти осторонь ідеологію марксизму-ленінізму, яка була підґрунтям, що спрямовував розвиток радянської країни на всіх етапах її існування. С. С. Алексєєв відмічає: «Філософія права, що склалася на основі марксистської доктрини в її лєнінсько-сталінській, більшовицькій інтерпретації, становить результат складного, протягом багатьох десятиліть, розвитку від права романтизованої революційної диктатури до феномену «радянське право» [1; с. 163]. Зазначена ідеологія привела до розділу вчених-теоретиків і практиків, оскільки не завжди положення теоретичної науки, навіть радянської, підходили для умов і способів реалізації права в СРСР. Кожний з них мав

своє завдання. Завданням викладача у ВНЗ, наприклад, було забезпечення розуміння права і його застосування шляхом тлумачення ролі законодавця.

Науковці-теоретики — це працівники Інституту держави і права Академії наук СРСР, Інституту радянського законодавства при Міністерстві юстиції СРСР, Інституту кримінології при Прокуратурі СРСР та інших наукових установ. У них проводилася дослідницька, теоретична робота, результати якої лише бралися до уваги законодавцем. Якщо врахувати роль Верховної Ради СРСР як законодавчого органу, котра була декларативною, то стає зрозумілим, до якого ступеня доктрина обґрунтовувала закон як вольовий акт державної влади.

Не треба забувати, що ці установи мали багатіші бібліотеки, які надавали дослідникам широкі шляхи для наукових розробок. Тим більше, що яка б ідеологія не панувала в країні, в цих бібліотеках було зібрано численні джерела з філософії права, хоча ця наука не була визнаною і не мала статусу самостійної.

Слід сказати про один із виявів доктрини, який визнавали і органи влади і був поширений в юридичній практиці СРСР. Фактично тільки цей вияв напрямку показував взаємозв'язок раціональних і вольових механізмів у праву. Таким виявом є розроблення, видання і широке застосування науково-практичних коментарів до основних законів і кодексів країни. Науково-практичні коментарі являли собою раз'яснення і тлумачення основних положень законів і кодексів, в яких автори здійснювали спробу дати теоретичне обґрунтування нормам права, поєднати положення цих нормативних актів з іншими нормами законодавства, судовою практикою, робили екскурс в історію. Коментарі, видані при підтримці відомих правників, застосовувалися на практиці і дуже часто безпосередньо вони, а не сам закон, вирішували справу. Важливість коментарів була визнана і державою, що підтверджується їх виданням великими накладками провідними видавництвами: Політвидавом та ін. Нині коментар зберіг свої позиції в юридичній практиці України.

Який же внесок зробила радянська доктрина у розвиток філософії права? Цей внесок особливо помітний при розгляді системи органів несудового вирішення спорів.

В СРСР існувала розгалужена система квазісудових органів, яка зберіглася і в Україні. До них можна віднести товариські суди [12], професійні спілки [6], комісії по трудових спорах [9] та ін.

Справи в таких органах розглядалися самими громадянами, які у більшості не мали юридичної освіти і великих знань про право та законодавство. Таким чином, розгляд справи і ухвалення рішення повинні були базуватися на принципах справедливості, правди, ідеї. Враховуючи відсутність вищої юридичної освіти, можна сказати, що ці поняття і принципи склалися в розумі самої людини на основі її світосприйняття. Це підтверджується і системою застосовуваних покарань: догана, публічне вибачення, тобто в основному це заходи морального впливу.

Виділимо найбільш важливі положення радянської доктрини:

1) радянська система квазісудових органів вирішення спорів між громадянами базувалася (тут потрібно зробити акцент) на справедливості і моральній оцінці поведінки громадянина самим суспільством. Сьогодні саме такі інститути, засновані на справедливості, поновлюються в Україні при проведенні правової реформи. Так, у ст. 124 Конституції і Законі «Про судоустрій України» закріплено створення інституту народних засідателів і присяжних у суді [10];

2) доведення до відома практиків розробок провідних учених — правників через видання і застосування науково-практичних коментарів.

Доктрина загального права, яка розроблялась, перш за все, представниками англо-американської школи, зробила найвагомий внесок в розвиток уявлень про основи права.

Загальне право — право казуїстичне. Це право конкретного, індивідуально визначеного випадку. Під цим криється повна чи часткова відсутність загальних принципів права, що приводить до великої кількості як прогалин в праві, так і перевищення ролі судових органів у формуванні права.

Навіть наявність правила прецеденту не дозволяє вирішити ці проблеми, тому що саме це правило має внутрішню систему, згідно якої не кожне рішення англійського, а тим більше американського суду, визнається у подальшому прецедентом [14; 514]. Російський дослідник А. К. Романов, стосовно особливостей загального права, пише: «По своему происхождению общее право — это право, которое никто не вводил и никто не принимал. Оно не является правом, официально провозглашаемым государством, а поэтому ближе к правовым обычаям и представляет собой по существу неписаное право» [8; 264]. Тому саме в загальному праві створюються нові норми, які ґрунтуються перш за все на раціональній оцінці і вольовому рішенні судді.

Звернення до розумно-вольової природи права породжує питання: як уявляють взаємодію розуму і волі представники англо-американської школи права? Відповідь дана Р. Давідом: «Это разумное решение спора, когда по данному вопросу нет ни прецедента, ни законодательной нормы, ни обязательного обычая. Это, прежде всего, поиски решения, наиболее соответствующего нормам действующего права, а поэтому наиболее удовлетворительно обеспечивающего порядок в сочетании со справедливостью, которая и составляет основы права» [4; 264]. З цього рішення ми бачимо, що під раціональністю розуміється пошук найбільш прийнятної норми, який реалізується вольовим актом суду. Таким чином, видно, що юристи системи загального права протягом довгого часу вирішують питання вольового застосування розуму. Вони встановили межі і порядок його реалізації для фізичної реальності, а також встановили пряму систему взаємодії розуму і справедливості.

Встановивши ці моменти і зберігши вірність природі права, англійські та американські юристи дуже сильно впливали на континентальне право.

Сьогодні йде відродження принципу: право — це розум, який був зароджений і підтримується системою загального права.

Розглянувши вищенаведені доктрини права, потрібно згадати також і регіональні доктрини. Це доктрина мусульманського права і ряд інших подібних їй. Але вони не мали помітного впливу на філософію права, тому згадаємо про них лише в загальних рисах.

Доктрини такого типу представляють собою лише сукупність релігійних і теоретичних праць вчених-теоретиків. В багатьох випадках доктрина тут навіть не визнається другорядним джерелом права, що говорить про її роль. Це відмічають і українські правники, говорячи, що в більшості випадків у сучасних правових системах мусульманська правова доктрина не має значення самостійного джерела права [16; 651].

Тільки з впровадженням західного світогляду, поширенням основних принципів доктрини Індії, мусульманських країн починають сприймати елементи метафізичної природи права.

На підставі викладеного визначимо основні принципи застосування доктрини права: взаємозв'язок правової доктрини з раціональною діяльністю, волею і справедливістю, визнання наукових розробок законодавцем (науковість законодавчої діяльності).

Підкреслимо головне:

1) доктрина права зародилась в університетах і це нерозривно пов'язало її з теоретичним обґрунтуванням права. Сьогодні доктрина має важливе методологічне значення для правової науки. Як методологія при слідуванні до ідії права доктрина встановлює і систематизує всі необхідні досягнення різноманітних систем національного права держав, створюючи тим самим єдину доктрину права;

2) у світі існує три основні правові доктрини: романо-германської правової сім'ї, сім'я загального права, система пострадянського права. Поки неможна говорити про зникнення системи радянського права — в багатьох випадках змінилась лише її назва;

3) доктрина починає повертати свої позиції як джерело права. Так як всі досягнення філософії права про розум, ідею права, шляхи її розвитку поки не можуть бути сформульовані мовою нормативного акту, то всі досягнення в галузі науки про право проголошуються вченими у статтях, монографіях, інших роботах. Законодавець повинен враховувати вказані праці, але сама форма та стиль нормативного акта не дозволяють врахувати всі позитивні моменти наукових розробок. Тому на сучасному етапі доктрина і закон повинні існувати як джерела, яка взаємодоповнюють один одного. І в цьому сенсі зовсім по іншому сприймається загальновідомий принцип: «дозволено усе, що законом не заборонено».

Але в Україні законодавець поки не наважився надати такий обсяг свободи своїм громадянам, що проявилось у статті 19 Конституції України, яка закріплює: «Правовий порядок в Україні базується на принципах, у відповідності з якими ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» [10]. Враховуючи стан українського

законодавства, а також існуючу різницю в поняттях «законодавство» і «право», можна побачити, як вагомо обмежений громадянин в своїх діях. Цей принцип говорить про обмежену сферу дії закону, в тому числі і Основного закону країни, і надає найбільшого значення суб'єктивному самовизначенню особистості. З цього прикладу також видно, що за допомогою доктрини визначаються подальші шляхи проведення правової реформи в Україні;

4) в кожній країні правова доктрина, як методологія права, є одним з визначальних і похідних елементів на підставі яких формується національна система законодавства.

Цікавим прикладом може слугувати доктрина інформаційної модернізації права, яка розробляється правниками сумісно з робітниками інформаційно-кібернетичної галузі у Російській Федерації, базисом якої є метод автоматизації. Розробники цієї доктрини стверджують, що правові норми є ресурсами інформаційної модернізації права, якщо відповідають наступним вимогам:

- містять в собі інформаційну складову, яка виражена у числовій формі (ставки податків, мита і деякі інші) і задана для застосування у точних числових вимірах;

- містять в собі інформаційну складову, яка виражена у числовій формі, але не визначена точно, а задана описово: ставка рефінансування тощо;

- містять в собі інформаційну складову, яка виражена у числовій формі, яка задає обмеження, в рамках яких припустими деякі дії або стани, чи вихід за рамки яких не припускається (наприклад, стаття 4 Закону РФ «Про конкуренцію і обмеження монополістичної діяльності на товарних ринках» встановлює межі для визначення «домінуючого положення» по частці товару даного господарюючого суб'єкта на товарному ринку: менше 35%, від 35 до 65%, 65% і більше);

і усі перелічені види норм дозволяють автоматизувати правотворчі процеси зі зміни числових параметрів, сітьовому розповсюдженню їхніх нових показників в реальному режимі часу, а також автоматизувати процеси правореалізації даних норм чи елементів норм;

- зобов'язують одним органом отримувати інформацію у осіб, які її не мають, якщо ця інформація знаходиться в розпорядженні інших державних і недержавних структур і останніх можна зобов'язати новим законом надавати потрібну інформацію через сучасні комп'ютерні сітьові комунікації.

Під ресурсами інформаційної модернізації права також розуміються ті види правових відносин, які в перспективі можуть бути переведені з традиційної форми їх реалізації у форму автоматизованої, полуавтоматичної чи автоматичної правотворчості і (або) правозастосування. Ресурси інформаційної модернізації права мають і свої природні межі і обмеження, бо далеко не всі числові параметри елементів норм права, далеко не всі норми права і правовідносини можуть бути автоматизовані і не завжди це потрібно.

Які важливі правові сфери, таким чином, можуть бути модернізовані (автоматизовані)? Наведемо невичерпний перелік:

1. Автоматизація правотворчості шляхом припущення автоматизованої генерації окремих елементів деяких норм права: податкових ставок, розмірів мита та інші.

2. Автоматизація правореалізаційних процесів тих важливих норм публічного права, які встановлюють сплату податків та інших обов'язкових платежів.

3. Автоматизація виконання правового принципу «що не заборонено, те дозволено», шляхом підказки сітьової системи правових варіантів і блокування неправових при укладанні угод і правових процедур.

4. Автоматизація процесів дистанційного укладання договорів в мережі між двома сторонами. Одночасно це дозволить реалізувати принцип презумпції знання закону, для чого необхідно створити попутні комп'ютерні програми для направлення дій сторін при дистанційному укладанні договору.

5. Автоматизація процесів голосування з відправкою рішення громадянином зі свого терміналу безпосередньо на центральний комп'ютер виборчої комісії і можливість швидкої перевірки результату врахування свого голосування.

6. Автоматизація процесів підготовки правових актів шляхом використання запропонованої файлової побудови внутрішніх частей статей законів і інших нормативно-правових актів.

7. Автоматизація реєстраційних (посвідчувальних) процедур, що проводяться нотаріусами, реєстраційними палатами, реєстраторами прав тощо.

8. Автоматизація перепису населення країни і любих її регіонів, в тому числі вільно взятої групи регіонів, міст і інших населених пунктів.

Таким чином можна побачити, як впровадження нової доктрини на базисі методу автоматизації може покращити правову систему країни в цілому.

Висновки. Надання переваги тому чи іншому її різновиду приводить до того, що і в системі джерел надається переважливість тому чи іншому джерелу. Хід проведення правової реформи в Україні показує, що навіть у XXI столітті наша країна поки що неповністю визначилась з тим, яку систему законодавства будувати і яку доктрину сповідувати. Але великий вантаж нормативно-правової бази, накопичений за роки незалежності, все ж таки дозволяє визначити декілька основних джерел, яким наша країна надає переважливе значення.

Обрані джерела права дозволяють поєднати різноманітні погляди на право. Вже сьогодні зустрічаються джерела, які орієнтуються на ціннісне ставлення громадян до права, а також ті, які надають праву примусову силу завдяки карній його частині. Такі джерела права і будуть розглянуті нижче.

Але головне про що слід наголосити — це зрозуміти глибоку думку американських вчених Л. Лопакі і В. Вероча: «Можливо, найбільш важлива роль правової доктрини сьогодні постає в тому, щоб укріпити повагу народу до правової системи і рішень, які вона виносить» [17].

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев, С. С. Философия права / С. С. Алексеев. — М.: НОРМА, 1998.
2. Венгеров, А. Б. Теория государства и права / А. Б. Венгеров. — М.: Юриспруденция, 1999.
3. Гражданский кодекс Украины: научно-практический комментарий / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. Е. О. Харитоновна. — Х.: Одиссей, 2000.
4. Давид, Р., Жоффре-Спинози, К. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози; пер. с франц. — М.: Междунар. отношения, 1999.
5. Жоль К. К. Философия и социология права / К. К. Жоль. — К.: Юринком Интер, 2000.
6. Закон СССР «О профессиональных союзах, их правах и гарантиях их деятельности»: по состоянию на 10. 12. 1990 // Верхов. Совет СССР. — Офиц. изд. — 1990. — №51. — Ст. 1107. — (Ведом. Верхов. Совета СССР);
7. Закон України «Про судоустрій в Україні» // Верхов. Рада України. — Офіц. видання. — К.: М-во юстиції України. — 2002. — №10. — (Офіц. вісн. України).
8. Романов А. К. Правовая система Англии / А. К. Романов. — М.: Дело, 2000.
9. Кодекс законів про працю України: станом на 01. 01. 2004 року // Верховна Рада України. — Неофіц. вид. — К.: Юрінком Інтер. — 2004. — №1. — (Бюл. зак-ва і юрид. практики України).
10. Конституція України // Верхов. Рада України. — Офіц. вид. К.: Верховна Рада України. — 1996. — №30. — Ст. 407. — (Відом. Верхов. Ради України);
11. Монтескье, Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье; пер. с франц. — М.: Мысль, 1999.
12. Положение о товарищеских судах Украинской ССР: по состоянию на 01. 05. 1985 года // Верхов. Совет УССР. — Офиц. изд. — 1985. — №45. — Ст. 1054. — (Ведом. Верхов. Совета УССР);
13. Скакун, О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун. — Х.: Консум, 2000.
14. Теория государства и права: ученик для ВУЗов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. — М.: НОРМА-Инфра-М, 1997.
15. Тодыка, Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика / Ю. Н. Тодыка. — Х.: Факт, 2001.
16. Харитоновна, О. І., Харитонов, Є. О. Порівняльне право Європи / О. І. Харитоновна, Є. О. Харитонов. — Х.: Одиссей, 2002.
17. LoPucki L. M., Weyrauch W. O. A Theory of Legal Strategy // Duke Law Journal. April 2000. Vol. 49. N 6. P. 1442, <http://www.law.duke.edu/shell/cite.pl?49+Duke+L.+J.+1405>

Подвижность общественных отношений приводит к нестабильности правовой системы государства. Отдельные правовые нормы, нормативно-правовые акты постоянно изменяются законодательным органом государства с целью приведения их в соответствие с реалиями жизни. Однако для предотвращения полного разрушения правовой системы необходимо иметь базис, который содержит основные элементы этой системы. Таким базисом может выступить правовая доктрина, которая включает в себя концептуальные идеи и принципы права. Это тем более верно потому, что правовая доктрина очень тесно взаимодействует с правовой наукой. Это помогает быстро внедрять в законодательство эффективные механизмы правового регулирования и новейшие источники права.

Ключевые слова: правовая доктрина, теоретический фундамент правовой системы, советская доктрина, западно-европейская правовая семья, романно-германская правовая семья, модернизация права.

The mobility of social relations leads to volatility of state's legal system. Several legal provisions and regulations are constantly changed by state's legislative authority in accordance with reality. However to avoid a total ruining of legal system, it's necessary to have a basis, comprising main elements of this system. As a basis there could be presented a legal doctrine, which includes conceptual ideas and principles of law. It is all the more true because a legal doctrine interworks with legal science tightly. It helps to implement the effective legal controlling instruments and up-to-date sources of law.

Key words: legal doctrine, theoretical fundament of legal system, Soviet doctrine, Common law, Civil law, modernization of law.

УДК 1:316. 3 +340.

Ю. Ю. КАЛИНОВСЬКИЙ, кандидат політичних наук, доцент

ВЗАЄМООБУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ, ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ У СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

Досліджено взаємодію, взаємовплив та взаємообумовленість таких соціальних феноменів, як правове виховання, правова культура та правосвідомість. Проаналізовано підходи до розуміння поняття «система правового виховання». Підкреслено необхідність створення та впровадження національної системи правового виховання в Україні. Розглянуто структуру правового виховання у взаємодії з правовою культурою та правосвідомістю.

Ключові слова: правосвідомість, правова культура, правове виховання, самовиховання, система правового виховання.

Постановка проблеми. Правове виховання є важливим засобом процесу правової соціалізації населення і безпосередньо впливає на рівень правосвідомості та правової культури громадян. Необхідно зазначити, що аналіз вищезначеної проблеми не буде повним без послідовного застосування різноманітних підходів та принципів, а саме загального зв'язку, діалектичного розвитку, єдності історичного й логічного, єдності практичного й теоретичного, взаємообумовленості та доповнюваності. В контексті подальших роздумів деяких пояснень потребує застосування принципів взаємообумовленості й доповнюваності. Підкреслимо, що перший принцип нерозривно пов'язаний з системним методом і передбачає розгляд соціальних феноменів в їх цілісності й розвитку. Поряд з принципом діалектичної взаємообумовленості доцільно застосовувати принцип доповнюваності [1, с. 89]. Цей принцип має сенс застосовувати для вивчення правового виховання, правової культури та правосвідомості, оскільки він допомагає подолати проблему інтерпретації фактів, визначити варіації співвіднесення дискретного й безперервного. Зазначимо, що ідея доповнюваності знаходить своє застосування у найрізноманітніших галузях наукового знання [2], [3], [4].

Аналіз наукових джерел і публікацій. Таким чином, ми будемо аналізувати правове виховання, правову культуру й правосвідомість у їх діалектичній єдності та взаємодії, спираючись на науковий доробок таких науковців як В. Абрамов, А. Айзенберг, М. Галімов, О. Дзьобань, С. Єрохін, В. Зенін, В. Казимирчук, М. Козюбра В. Кудрявцев, О. Новакова, В. Оксамитний, А. Рябко.

Загальновідомо, що мета правового виховання — це формування системи знань, переконань, мотивів, настанов та звичок соціально активної поведінки. Отримані знання допомагають суб'єкту правовідносин сформувати ціннісні орієнтації та правові настанови,

які він зможе застосувати у повсякденному житті. Крім того, вони відіграють важливу роль в упорядкуванні діяльності людей, виступають стрижневою основою правової культури та правосвідомості й в остаточному підсумку впливають на формування ставлення громадянина до різних суспільних і правових явищ, визначають його поведінку. Від рівня правового виховання залежить і рівень правової культури суспільства, швидкість перетворення соціальної й правової норми в реальність, трансформації нормативних вимог у звичку, у соціально-активну поведінку. Разом з тим, засвоєння системи соціально-правових цінностей і перетворення їх у внутрішню потребу громадянина неможливе без його власних зусиль. Отже, потрібно внутрішнє бажання суб'єкта сприймати ті ж цінності, які культивуються в суспільстві. Тому не можна не погодитися з думкою В. Кудрявцева й В. Казимирчука, які вважають, що важливу роль у механізмі правового виховання відіграє самосвідомість індивіда як учасника соціальної взаємодії [5, с. 113]. Самосвідомість виражається як в оцінці, так й у контролі учасників соціальної взаємодії своєї поведінки в кожній конкретній ситуації. Вона сприяє самовихованню особистості і є необхідною складовою процесу становлення правової культури всього загалу.

Разом з тим у теорії виховання загальновізнано, що самовиховання є результатом добре організованого виховання. Самовиховання — це усвідомлена цілеспрямована діяльність людини, спрямована на вироблення й удосконалювання своїх соціальних якостей відповідно до ціннісних настанов і соціальних орієнтацій, що складаються під впливом суспільних умов й системи виховання. Прагнення індивіда до самовиховання породжується самим соціальним середовищем, вихованням і власною діяльністю. В свою чергу підґрунтям для здійснення правового виховання та становлення правової культури є правове середовище. Фактично в процесі правового самовиховання людина перетворює власну правосвідомість включаючи у неї нові цінності.

Таким чином, правове середовище опосередковує до певної міри правове самовиховання, яке передбачає засвоєння, розвиток та зміцнення певних принципів права й моралі, цінностей, соціальних і правових норм поведінки, для того щоб протистояти будь-яким негативним зовнішнім впливам. Воно засновано на свідомому перетворенні особистості, розвитку позитивних і подоланні своїх колишніх асоціальних якостей, власних недоліків шляхом самоаналізу та посиленню самоконтролю. При цьому стрижневим процесом у самовихованні є формування настанови на соціально значимі орієнтири, на позитивну поведінку. Вочевидь, що в процесі правового самовиховання підвищується рівень правової культури та правосвідомості того або іншого суб'єкта.

Однак викладена нами схема не викликає сумнівів стосовно людей так званого “зрілого” віку, правові орієнтири й правові настанови яких вже сформувалися і які є повноправними членами суспільства й ведуть активне соціально-правове життя. Відносно ж молодих людей, що тільки лише включаються у процес соціальної адаптації і яким ще треба пройти процес правової соціалізації, дана схема виглядає достатньо проблематичною. Основна причина цього, на нашу думку — вікові особливості молодої людини: підліток сам ще не в змозі орієнтуватися в навколишньому середовищі, не має можливості адекватно оцінювати ситуацію, що складається довкола нього внаслідок недостатності правових знань, нарешті, він не в змозі організувати своє правове самовиховання. В наслідок цього в молодших вікових групах співвідношення доміант правосвідомості, правової культури та правового виховання зміщується на користь останніх.

На нашу думку, важливими реальними (дієвими) засобами підвищення якості правосвідомості та правової культури населення буде організована й

цілеспрямована державна та суспільна діяльність щодо формування високої соціально-правової активності. Саме за допомогою правовиховного впливу стає можливим регулювання показників правової культури та правосвідомості як процесу екстраполяції ідей, настанов, норм й цінностей у реальну соціальну практику.

В той же час, необхідно зауважити, що правове виховання буде ефективним, щодо впливу на наявну суспільну правову культуру та правосвідомість, лише тоді, коли проголошені правові норми будуть діяти у суспільстві. Тоді у суб'єкта правовідносин не виникне питання, приймати чи ні правила поведінки, сформульовані даною нормою. Тому сформована на основі загальних норм правової культури модель особистої поведінки буде частіше спрямована в позитивне русло, ніж у негативне. В даному контексті слушно є думка В. Кудрявцева, який стверджує, що модель поведінки, яку уявляє собі людина, обумовлюється не тільки однією нормою й не одними відносинами, в яких бере участь даний індивід, а взаємодією декількох складових: норм, багаторівневих зв'язків, знань, ціннісних уявлень індивіда, алгоритму поведінки [6, с. 69].

Тільки при подібному співвідношенні індивідуального сприйняття правової норми і її реалізації на основі необхідної позитивної особистої настанови, виробленої під впливом правовиховних заходів, можливо вести мову про вплив на правову культуру та правосвідомість як особистості, так і суспільства у цілому. Таким чином, одним з напрямків впливу правового виховання на правову культуру суспільства є формування у широкого суспільного загалу правових настанов, які обумовлюють в свою чергу належну поведінку агентів соціального простору. Сама настанова створюється під дією потреби в певних відносинах або виникає внаслідок прийняття суб'єктом рішення про вибір певної поведінки. Але тому що настанова не завжди знаходить свою реалізацію у відповідному соціальному оточенні людина може змінити своє рішення, "виключивши" певні цінності зі своєї правосвідомості. Щоб цього не відбулося, необхідно включити механізми правовиховного процесу, що орієнтують особистість та соціальні групи на суспільно-значиму поведінку, активно використовуючи кращі зразки національної правової культури.

Як показує практика, правовиховний процес залежить від цілої низки обставин, насамперед від характеру впливу соціального середовища й, звичайно, від активності суб'єктів правовідносин, які демонструють у повсякденній діяльності свою правову культуру та правосвідомість. Будь-які заходи у царині правового виховання повинні враховувати особливості правової культури та правосвідомості конкретного соціуму на певному історичному етапі. Якщо суспільство й держава будуть ігнорувати правовиховні заходи серед різноманітних верств населення, то це може призвести до руйнації позитивних правових настанов у суспільній правосвідомості, а також сприяти появі та розвитку деформацій у правовій культурі соціуму. Отже, держава разом з громадськістю повинна розробляти та системно втілювати цілеспрямовані правовиховні заходи щодо залучення населення (особливо групи схильні до правових девіацій) у предметні види соціально-правової діяльності. При цьому обираються ті форми, які б відповідали потребам й інтересам різних верств населення, сприяли б

розкриттю їхнього духовного потенціалу і в той же час виходили з інтересів суспільства.

Таким чином, сьогодні перед багатьма пострадянськими країнами, перед українською державою й суспільством зокрема, постало найважливіше завдання — побудова національної системи правового виховання, яка б забезпечувала повноцінний розвиток й удосконалювання всіх форм життєдіяльності людей, їхню соціальну адаптацію й сприяла б підвищенню якісних показників суспільної правосвідомості та правової культури. Зрозуміло, що правове виховання, правова культура та правосвідомість у суспільних системах будь-якого типу знаходяться у діалектичній єдності й взаємоумовнюють розвиток один одного.

Правове виховання сьогодні — це фактично єдиний реальний засіб, за допомогою якого держава може впливати на індивідуальний та груповий рівні соціального середовища, визначаючи правові потреби й орієнтири на мікрорівні, спрямовуючи тим самим процеси розвитку правової культури та правосвідомості населення. Це представляється особливо важливим, якщо враховувати ступінь спрямованості й темпи зростання різноманітних девіацій у правосвідомості, що останнім часом набули загрозливих масштабів серед всіх верств населення України.

Для всебічного розгляду взаємозв'язків правовиховної діяльності з розвитком правової культури й правосвідомості доцільно проаналізувати систему правового виховання й особливості її функціонування у сучасних умовах. Це дозволить виявити діалектику взаємовпливу правового виховання, правової культури й правосвідомості суб'єктів правовідносин. Вищеозначена проблема представляється особливо цікавою, якщо враховувати специфіку соціально-економічних і політичних процесів вітчизняного розвитку, його визначальний вплив на правову сферу життєдіяльності суспільства.

Вочевидь, що правове виховання у будь-якій державі має два основні рівні: неінституційний та інституційний. На першому рівні правове виховання має дещо стихійний характер і пов'язано з відтворенням у родині та суспільстві загальноприйнятих правових настанов та цінностей. В процесі виникнення та розвитку держав правове виховання поступово стає спеціальною функцією державного апарату, тобто інституалізується. Через систему виховання (правового також) держава та суспільство передають молодому поколінню ті цінності, які були напрацьовані у суспільній правовій культурі та правосвідомості і є важливими для подальшого існування нації.

Отже, виховання як відносно осмислене, цілеспрямоване “виращування” людини, здійснюване в родині, у релігійних виховних організаціях, більш-менш послідовно сприяє адаптації індивіда у суспільстві й створює умови для засвоєння ним кращих зразків правової культури та прогресивної правосвідомості.

Правове виховання як система, відрізняється від “стихійного” правового виховання в першу чергу, тим, що в його основі міститься соціальна дія. Це поняття ввів Макс Вебер, що відносив до соціальної дії людини ті вчинки, які спрямовані на вирішення суспільно важливих проблем і свідомо орієнтовані на відповідну поведінку партнерів. Соціальна дія припускає суб'єктивне осмислення можливих варіантів поведінки людей, з якими особа вступає у взаємодію. Відповідно суб'єктивна оцінка соціальних дій у правовій сфері здійснюється на основі цінностей, закладених в її правосвідомості в процесі правового виховання [7].

Таким чином, критеріями для розрізнення інституціонального правового виховання від не інституціонального правового виховання є визначення певної мети у межах всього соціуму та методи й ресурси щодо її здійснення.

Як відомо, правове виховання — це процес дискретний (переривчастий), тому що, будучи відносно осмисленим і цілеспрямованим, він здійснюється в певному місці, у певний час й на ґрунті вже існуючої правової культури та правосвідомості. Крім того, його дискретність визначається тим, що оскільки окремі види виховання й типи виховних організацій не мають єдиних цільових настанов і налагодженого та несуперечливого взаємозв'язку, то, нажалі, правовиховний вплив не стає безперервним процесом. “Обсяг” правового виховання багато в чому визначається рівнем правової культури та правосвідомості окремих суспільних страт.

Цінність правового виховання у соціальному просторі має два аспекти — об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивна цінність правового виховання визначається тим, які ресурси витрачає суспільство на поліпшення загальних показників правової культури, і як рівень правовиховної діяльності впливає на соціальний стан і життєвий успіх конкретних верств населення.

Суб'єктивна цінність правового виховання обумовлюється, зокрема, тим, які очікування пов'язують учасники правовідносин з правовиховними заходами, наскільки вони, з їхнього погляду, корелюються з їхньою повсякденною життєдіяльністю і якими засобами особа досягає або планує досягати поставлених цілей. Вочевидь, що характер засобів досягнення конкретної мети визначається рівнем правової культури та правосвідомості певної особи.

Зазначимо, що у модернізованих суспільствах рівень правової культури та правосвідомості є важливим фактором горизонтальної й вертикальної соціальної мобільності, тому що від нього залежать можливості переходу людини від одних ролей до інших, з однієї страти в іншу, більш престижну. Саме тому у таких соціумах правове виховання є поліструктурним та динамічним процесом у порівнянні з традиційними суспільствами. В той же час, у традиційних суспільствах правове виховання може тією чи іншою мірою (залежно від ступеня традиційності суспільства) “консервувати” правові традиції та звичаї, підтримуючи певний тип правової культури. Це пов'язано в основному з двома обставинами: чим традиційніше суспільство, тим більше закриті в ньому всі страти, особливо елітарні; чим більшою мірою модернізовано суспільство, тим менше розходжень у змісті і якості виховання у нижчих й елітарних суспільних верствах населення.

Місце правового виховання в ієрархії суспільних цінностей, з одного боку, залежить, а з іншого визначає готовність суспільства приділяти йому більше або менше уваги, виділяти більші або менші ресурси на його розвиток. З цим також пов'язана й міра підготовленості суспільств до висування й формулювання завдань правового виховання, до пошуків і реалізації ефективних шляхів їхнього вирішення.

Отже, розглядаючи правове виховання, правову культуру та правосвідомість як взаємообумовлені феномени соціального простору можна констатувати наступне:

– правове виховання багато в чому визначає те, наскільки успішно учасники правовідносин засвоїли нормативно-ціннісні настанови й поведінкові сценарії

напрацьовані попередніми поколіннями в межах існуючої правової культури та правосвідомості;

– правове виховання має певні можливості щодо створення ціннісних умов для самореалізації особи як людини правової (формування правової культури та правосвідомості громадянина);

– правове виховання створює умови для майбутнього розвитку суб'єкта, які допоможуть йому досягти балансу між адаптованістю у суспільстві й встановленням автономності щодо подій та процесів, які відбуваються у правовій сфері (вироблення критичної правосвідомості);

– правове виховання має певні можливості, щоб запобігти неправовій поведінці індивіда, не допустити утворення у його правосвідомості антиправових настанов.

Необхідно підкреслити, що аналіз поняття “система правового виховання” одержав достатнє теоретичне обґрунтування в роботах таких вчених, як А. Айзенберг, М. Галімов, А. Рябко та ін. [8], [9], [10]. Тому ми будемо керуватися “типовим” його визначенням, широко розповсюдженим у науковій літературі, а саме: розглядати правове виховання як цілісну систему, що складається з сукупності системоутворюючих ознак, які одночасно є її структурними елементами. Такими системоутворюючими ознаками будуть також правова культура та правосвідомість, які визначають характер, засоби та особливості правового виховання у конкретній соціальній системі.

Разом з тим, дослідники В. Зенін, М. Козюбра та В. Оксамитний запропонували розглядати систему правового виховання як організаційну структуру, що складається з наступних елементів: суб'єкти (органи й організації, які проводять правовиховну роботу), об'єкти (громадяни, різні категорії населення або все населення, з яким організовано проводиться правовиховна робота) і правовиховні дії, що здійснюються для досягнення намічених цілей за допомогою певних засобів і з використанням відповідних форм та методів [11, с. 235].

Однак така система представляється досить загальною, тому що надмірно розширює механізм правового виховання й наближає його за обсягом та змістом до механізму правової соціалізації, що у свою чергу не дозволяє достатньою мірою чітко проаналізувати організацію й функціональну спрямованість саме системи правового виховання.

На нашу думку, більш вдалою, але також не позбавленою недоліків, виглядає система правового виховання, запропонована М. Галімовим, яка заснована на аналізі всього комплексу її структурно-функціональних зв'язків [9, с. 85]. Згідно цієї концепції у системі правового виховання варто розрізняти:

1) органи й організації до компетенції яких відноситься здійснення правовиховної діяльності (тобто суб'єкти правового виховання);

2) засоби правового виховання, які застосовуються для досягнення поставлених цілей;

3) правовиховні заходи, що утворюють зміст правового виховання;

4) об'єкти правового виховання.

Таким чином, ця система правового виховання охоплює правовиховний простір, не обмежуючись вузькими рамками суб'єкта й об'єкта, виступає не як односпрямований вплив суб'єкта на об'єкт правового виховання, а як ефективний складний динамічний процес, за допомогою якого здійснюється

взаємодія всіх структурних компонентів системи в тому числі правової культури та правосвідомості.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що правове виховання, правова культура та правосвідомість як суспільні феномени являють собою єдиний континуум значень, змістів та символів, що визначають поведінку суб'єктів правовідносин у конкретний історичний проміжок часу. Система правового виховання повинна бути невід'ємною складовою правової політики держави, яка забезпечує належний рівень розвитку суспільної правової культури та правосвідомості. В свою чергу принципи, форми та методи правового виховання повинні напрацьовуватися з урахуванням національних особливостей розвитку правової культури та правосвідомості.

Література

1. Дзьобань, О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія / О. П. Дзьобань. — Х.: «Константа», 2006.
2. Абрамов, В. І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення / В. І. Абрамов. — К.: КНЕУ, 2004.
3. Єрохін, С. А. Структурна трансформація національної економіки. Теоретико-методологічний аспект / С. А. Єрохін. — К.: Світ знань, 2002.
4. Новакова, О. Методологічні аспекти дослідження сучасного суспільно-політичного розвитку / О. Новакова // Людина і політика. — 2003. — №2(26). — С. 78—88.
5. Кудрявцев, В. Н., Казимирчук, В. П. Современая социология права / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. — М.:Юристь, 1995.
6. Кудрявцев, В. Н. Правовое поведение: нормы и патология / Кудрявцев В. Н. — М.: Политиздат, 1982.
7. Вебер, М. Избранные произведения / Вебер М. — М.: Прогресс, 1990.
8. Айзенберг, А. М. Задачи и формы правового и нравственного воспитания подростков / А. М. Айзенберг. — М., 1999.
9. Галимов, М. М. Система правового воспитания / М. М. Галимов // Правосознание и правовое воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе. — М.: Политиздат, 1975.
10. Рябко, А. И. Социальный контроль и его правовые формы (вопросы теории) / А. И. Рябко. — Ростов н/Д: РЮИ МВД РФ, 1999.
11. Оксамытний, В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытний. — К.: Наук. думка, 1985.
12. Желанова, С. А. Правовая культура в условиях становления правового государства / С. А. Желанова // Вестн. Саратов. гос. акад. права. — 1998. — №2. — С. 18—21.

Взаимообусловленность правового воспитания, правовой культуры и правосознания в социальных отношениях

Калиновский Ю. Ю.

Исследованы взаимодействие, взаимовлияние и взаимообусловленность таких социальных феноменов, как правовая культура, правовое воспитание и правосознание. Проанализированы подходы к пониманию понятия «система правового воспитания». Подчеркнута необходимость создания и внедрения национальной системы правового воспитания в Украине. Рассмотрена структура правового воспитания во взаимодействии с правовой культурой и правосознанием.

Ключевые слова: правосознание, правовая культура, правовое воспитание, самовоспитание, система правового воспитания.

INTERDEPENDENCE OF LEGAL EDUCATION, LEGAL CULTURE AND FEELING OF LAW AND ORDER IN THE SOCIAL RELATIONS

Kalinovskiy Y. Y.

In the article are analysed correlation, interaction and interdependence of such social phenomena as legal education, legal culture and of feeling of law and order. There were also analysed the approach to understanding of the concept "system of legal education". We emphasize, that it's necessary to create and put the national system of legal education in Ukraine into operation. We also analysed the structure of legal education in the cooperation with the legal culture and of feeling of law and order.

Key words: feeling of law and order, legal culture, legal education, self-education, system of legal education.

УДК 130. 3

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ДІАЛЕКТИКА ПРАВА І ПАРТНЕРСТВА В КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМИ ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНОСТІ

Проаналізовано співвідношення правового і партнерського способів соціальної взаємодії. Досліджено інтерсуб'єктивну природу людських взаємовідносин, насамперед права і партнерства. Доведено, що партнерство слід розглядати як загальносоціальну підставу права завдяки їхньої спільної природі.

Ключові слова: партнерство, право, соціальна взаємодія, інтерсуб'єктивність.

Актуальність проблеми. В юридичній літературі право найчастіше розглядається як самодостатній феномен, специфічний спосіб взаємодії суб'єктів. Відповідно до принципів діалектики право досліджується в системі різних соціальних інститутів. Однак у цьому контексті акцент робиться на відмінних рисах даної сфери людського буття, у той час як трансформація суспільства в напрямку цивілізованих форм його організації, тобто на засадах права, припускає з'ясування сутнісних основ самого права, його онтологічних основ.

Аналіз наукової літератури показав, що філософсько-правова проблематика в останнє десятиліття стала значною складовою сучасного вітчизняного філософського дискурсу. Про це свідчить поява монографій, підручників, навчальних посібників, статей. З'явилася низка робіт, авторів яких можна безпосередньо віднести до філософів права. Досить згадати такі імена, як О. Бандура, В. Бачинін, А. Гарник, А. Козловський, С. Максимов, І. Малинова, Ю. Перм'яків, В. Шаповал, В. Шкода та ін. Однак такий аспект, як діалектика міжсуб'єктного зв'язку партнерського типу і правовідносин,

поки ще залишається без самостійного розгляду. Пропонована стаття покликана певною мірою заповнити цю прогалину.

Мета цієї публікації полягає в обґрунтуванні партнерства як загальносоціальної підстави права за допомогою виявлення їхньої єдиної інтерсуб'єктивної природи.

Традиційно онтологією вважається вчення про суще, про буття як єдину, всеохоплюючу реальність. У такому аспекті право слід розглядати як частину, фрагмент даної реальності. І як «частина» право зумовлене законами тієї цілісності, частиною якої воно є, хай то чи соціум (марксизм), чи сфера людського існування (екзистенціалізм), чи сфера абсолютної ідеї (Гегель). При цьому легко виявляється субстанціональний підхід у поясненні природи права. Проте право, будучи сферою взаємодії суб'єктів, має не субстанціональну, а інтерсуб'єктивну природу. Це означає, що право не існує не тільки поза суб'єктом, воно не існує й у самому суб'єкті. Право є інтерсуб'єктивним, оскільки воно — процес і результат взаємодії суб'єктів, що відкриває людині світ іншого «Я». Правові норми існують у свідомості суб'єкта в його спрямованості на іншого суб'єкта. Методологія інтерсуб'єктивізму виходить із внутрішнього досвіду людини, яка є учасником правового спілкування, при цьому норми обґрунтовуються в комунікативному дискурсі на основі їхнього взаємного визнання. Інтерсуб'єктивність права виявляється в тому, що воно може реалізуватися винятково через спілкування, взаємодію суб'єктів і зумовлено самою природою людських взаємовідносин.

Якщо розглядати феномен як сутність, що виявляється, право здійснюється в діях суб'єкта, спрямованих на Іншого. Як відзначає німецький філософ права А. Кауфман, «право — це не те, що міститься в нормах, не абстрактна схема для правильної дії, воно саме є правильною дією і правильним рішенням у конкретній ситуації» [1, с. 131]. Право реалізується не відокремленим суб'єктом, а в комунікативному процесі його відносин з іншими суб'єктами. При цьому «Інший» у правовідносинах — це не інший як близький, з яким можлива лише моральна ситуація, але кожний. Однак для того щоб право могло здійснитися у правомірній поведінці, необхідні певні психологічні і соціальні умови, а саме: визнання суб'єктом норми-повинності і примусова сила влади.

Досліджуючи феномен партнерства, легко помітити співзвучність партнерської взаємодії і права, оскільки партнерство становить такий тип взаємодії соціальних суб'єктів, що характеризується рівноправністю сторін і добровільністю відносин. Уже на рівні чинного, чи позитивного, права прослідковується партнерський характер взаємодії соціальних суб'єктів. Особливо очевидна ця співзвучність у сфері приватного права, бо саме тут суб'єкти правовідносин взаємодіють як рівні й автономні. Але якщо у сфері приватного права партнерство присутнє безпосередньо, то публічне право нібито зневажає принципами партнерства. У будь-якому разі таким бачиться стан речей з першого погляду. В зв'язку з цим виникає необхідність у пошуці єдиної правової підстави як для приватного, так і для публічного права.

Підставою права в *соціально-ідеальному* сенсі виступає деякий тип соціальної взаємодії. Ця обставина спонукала до спеціального розгляду співвідношення феноменів партнерства і права.

У зв'язку з цим доречно нагадати, що партнерство являє собою форму безпосередньої взаємодії автономних, рівноправних суб'єктів, спрямованої на спільне досягнення загального інтересу, що характеризується добровільністю, взаємним визнанням і довірою, взаємною відповідальністю. Отже, якщо право не існує не тільки поза суб'єктом, воно не існує й у самому суб'єкті. Рівність автономних суб'єктів для партнерської взаємодії є її вихідною, можна сказати, апріорною передумовою, формальною умовою її можливості, оскільки тільки в паритетних відносинах можлива відсутність тиску, заснованого на силі влади, становища, авторитету, грошей тощо, коли воля однієї сторони є обов'язковою для іншої. При цьому уражається свобода волі підлеглої сторони. Рівність же передбачає відсутність у кожній зі сторін привілеїв і владних повноважень стосовно іншої сторони. Принцип формальної рівності лежить також у підставі юридичного тлумачення суб'єкта права і закріплюється у понятті правосуб'єктності. Таку позицію займає, зокрема, російський теоретик права В. Нерсисянц, вважаючи, що «правосуб'єктність є людським виміром права і виразом процесу здійснення принципу формальної рівності» [2, с. 44]. При такому підході очевидна субстанціональна первинність принципу формальної рівності стосовно самого суб'єкта, у той час як сам цей принцип презюмується завдяки деякій іманентній людській здатності, а саме — здатності до визнання.

Основою цієї здатності є те, що екзистенція затверджується лише завдяки «Іншому» і за допомогою Іншого у визнанні Я-суб'єкта. За П. Рікьором, визнання, чи взаємне визнання людей, становить такий тип взаємовідносин, при якому люди не намагаються пристосувати один одного до власних цілей і потреб. Це відносини рівних партнерів, які уважно і поважно ставляться до іншовості Іншого [3, с. 120]. Основою цієї здатності є те, що суб'єктивне Я («самість») конституюється лише завдяки «Іншому» і за допомогою Іншого у свідомості Я-суб'єкта. В акті визнання кожний ототожнює себе з іншими, тому саме взаємне визнання може бути основою рівних прав і партнерства. Така «орієнтація на Іншого» корелює із сутнісною рисою людини — свободою. Акти визнання слід розглядати як «особливі інтенційні акти, що виражаються в спрямованості на Іншого (“орієнтація на Іншого”), при цьому Інший розглядається як цінність незалежно від ступеня його достоїнств, як цінність, що заслуговує на гарантії захисту з боку права» [4, с. 239]. Акти визнання здійснюються свідомо, розумово, що в термінах юриспруденції позначається як «дієздатність». А здатність до визнання як дієздатність припускає певну інтелектуальну і моральну зрілість, тобто потребує як суб'єкт таку особистість, що прагне до власної незалежності і поважає незалежність чужої. Автономність у цьому разі означає не стільки відокремленість суб'єкта партнерської взаємодії, незалежність суб'єкта діяльності від потенційного партнера, а й насамперед його здатність до самостійних, відповідальних рішень, незалежних від зовнішнього тиску.

Для партнерської свідомості, як і для правосвідомості, властиве визнання вільної суб'єктивності Іншого, його права бути іншим, таким, що не збігається як з моїми очікуваннями, так і з його власним минулим. Формування партнерської свідомості у феноменологічному аспекті детерміновано присутністю Іншого у рамках справедливих соціальних інститутів. У рамках же самого поняття «Інший», як вважає П. Рікьор, виявляється відмінність між Іншим, «що розкриває себе через свій вигляд і, отже, здатним вступити в міжособистісні відносини, у тому числі і партнерські, і “невиразним”, що становить третій елемент політичного зв'язку» [5, с. 42]. Коли я говорю «ти», я маю на увазі, що «ти» здатний визначити самого себе як «я». Висловлювання «як і я» уже припускає визнання Іншого, рівного мені в термінах права і боргу. Як суб'єкт, здатний діяти, я вірю в себе. І ця віра, «ця впевненість переносяться з мене на Іншого, а через Іншого повертаються до мене. Я усвідомлюю, що Я можу, і Я вірю, що Ти можеш так само, як і Я. І це саме Ти, вірячи в Мене, розраховуючи на Мене, допомагаєш мені залишатися здатним суб'єктом (sujet capable)» [5, с. 44]. Можна сказати, що визнання Іншого як рівноправного суб'єкта на практиці реалізується як взаємне визнання законності основних життєвих інтересів суб'єктів партнерства. В акті визнання суб'єкт ототожнює себе з Іншим (потенційним партнером), що дозволяє розглядати визнання як антропологічний (суб'єктивний) еквівалент основного принципу партнерства — рівності (формальної) партнерів. Затвердження взаємного визнання як установка свідомості суб'єкта тим більше актуально, що на практиці рівність сторін дуже проблематична. Як слушно помітив сучасний український конфліктолог А. Черепухин, «рівноправний статус не може підміняти рівність можливостей сторін» [6, с. 76]. Наприклад, чи є рівними можливості фірми, що належить до транснаціональної корпорації і володіє необмеженими ресурсами, і фірми, що має місцевий статус і більш слабку матеріальну базу? Вочевидь, що немає. Тому апелювати слід до культури цивілізованого партнерства.

У свідомості партнера як імператив вибудовування стратегії взаємодії присутня готовність нести відповідальність за результати зроблених ним дій, що з позиції феноменології означає здатність «вважати себе тим же “Я”, що зробило цей вчинок і повинно розплачуватися за його наслідки» [4, з 240]. Така готовність, з одного боку, свідчить про громадянську зрілість («дорослість») партнерів, а з другого — визначає необхідний ступінь довіри в їхніх відносинах, оскільки «той, хто розраховує на мене, на мою здатність дотримувати слова, волає до мого почуття відповідальності, робить мене відповідальним» [7, с. 46]. Якщо визнання виходить від суб'єкта і має односпрямований вектор, то відповідальність має інтресуб'єктивний характер, тобто представляє відносини з Іншим. Відповідальність тісно пов'язана з визнанням. Завдяки визнанню, що здійснюється за допомогою визначених правил, соціальні зв'язки, засновані на договорах, взаємних зобов'язаннях, включаються в систему довіри.

Виникає запитання: чи можна стверджувати, що в основі правовідносин між владою і підвладними лежать принципи партнерства? Інакше кажучи, чи вірно, що публічно-правові відносини передбачають партнерство? Очевидно, що відповідь на це запитання залежить від способу осмислення й обґрунтування права. Так, з позиції юридичного позитивізму право є те, що встановлено державою, тобто владою, тому публічно-правові відносини ґрунтуються на односторонніх приписах з боку влади. В такій площині про партнерські взаємини не може йтися. Тому найбільш продуктивним є пошук відповіді на поставлене запитання в парадигмі інтерсуб'єктивності, що має свої корені в «договірних» концепціях і передбачає врахування Іншого й орієнтацію на Іншого. Суспільний договір є не що інше, як згода всіх його учасників дотримуватись деяких загальних правил. Переслідуючи власні інтереси, кожний повинен рахуватися з інтересами інших, отже, має бути готовий йти на поступки і певні обмеження своєї волі. В основі цих переконань лежить поняття суверенної особистості. «У громадянському суспільстві, — відзначає В. С. Біблер, — вихідне право — це право суверенного індивіда — у суспільному договорі з іншими, настільки ж суверенними індивідами — формувати, утворювати... суспільство, економіку, державу. Споконвічне і демократичне тільки те сучасне суспільство, що зберігає у своїх коренях демократичне право своїх громадян знову, споконвічно породжувати і договірно закріплювати свої власні правові структури» [8, с. 343].

Як уже зазначалося, з позиції інтерсуб'єктивізму правові норми є результатом зустрічі суб'єктів у комунікації, діалозі. Комунікативний дискурс здійснюється на принципі взаємного визнання, коли Інший з'являється як рівноправна і вільна особистість, як суб'єкт, до думок якого прислухаються і цінність якого розділяють, тобто як партнер.

Публічні відносини — це відносини, що виникають у площині громадянин — держава і громадянське суспільство — держава. Правовими вони стають не внаслідок їхньої врегульованості законодавством, а внаслідок взаємного визнання суб'єктів цих відносин. Процедурним виразом взаємного визнання суб'єктів публічних відносин є легітимація влади і права людини. Легітимація як визнання влади суспільством не має юридичних функцій і не є правовим процесом. Легітимація затверджує і виправдовує існуючі політико-правові відносини, пануючий режим влади, створення тих чи інших політичних інститутів. Необхідність легітимації зумовлена самою природою влади. З одного боку, влада є необхідною умовою реалізації людьми своїх інтересів, а з другого — вона здобуває реальне буття лише у визнанні підвладних. Основними легітимаційними принципами сучасної цивілізації є суверенітет народу і права людини. А тому визнання і забезпечення державою прав людини не є лише «жест доброї волі». Для правових держав права людини виступають незалежними стандартами, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність уряду та інших політико-правових інститутів, тобто критерієм легітимації. І в такій проекції в основі публічно-правових відносин лежать принципи партнерства.

Таким чином, з наведеного можна зробити **висновок** про те, що з позиції інтерсуб'єктивізму загальносоціальною підставою права виступає партнерство. Вимога взаємного визнання, що визначає партнерський характер відносин, є так само обов'язковою і для права. У сфері чинного права партнерство виявляється завдяки певним соціально-правовим інститутам, а саме диспозитивності і цивільно-правовій автономії суб'єктів права, легітимації та правам людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kuhlmann, W. Reflexive Letztbegrundung / W. Kuhlmann. — Munchen, 1985.
2. Нерсисянц, В. С. Філософія права: учеб. для вузов / В. С. Нерсисянц. — М., 1997.
3. Новая литература по гуманитарным наукам: реферат журн. — Сер. 3. Философия. — 2000. — № 2.
4. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С. И. Максимов. — Х.: Право, 2002.
5. Рикер, П. Герменевтика. Мораль. Право / П. Рикер. — М.: NOTA-BENE, 1993.
6. Черепухин, А. В. Система альтернативного разрешения конфликтов / А. В. Черепухин. — Х.: Торнадо, 2001.
7. Рикер, П. Указ. соч.
8. Библер, В. С. О гражданском обществе и общественном договоре / В. С. Библер // Через тернии. — М.: Прогресс, 1990.

Диалектика права и партнерства в контексте парадигмы интерсубъективности

Жданенко С. Б.

Проанализировано соотношение правового и партнерского способов социального взаимодействия. Исследована интерсубъективная природа человеческих взаимоотношений, прежде всего права и партнерства. Доказано, что партнерство следует рассматривать как общесоциальное основание права благодаря их общей природе.

Ключевые слова: партнерство, право, социальное взаимодействие, интерсубъективность.

The dialectics of law and partnership in the context of paradigm of subjectivity

Zhdanenko S. B.

In this article there is an analyze of correlation of the law and partner way of social interaction. The article explores the intersubjective nature of human relations, first of all, law and partnership. It proves that you should regard the partnership as a general social ground of law because of their same nature.

Key words: partnership; law; social; social interaction.

УДК 340. 12

*Т. І. Бургарт, здобувачка при кафедрі філософії
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*
**ДІАЛЕКТИКА АНТРОПОГЕННОГО І СОЦІАЛЬНОГО
У ВИМІРІ ЕКОСОФІЇ ПРАВА**

Проблема діалектики антропогенного і соціального з часів античності завжди хвилювала європейську філософську думку, вийшовши врешті-решт на рівень розуміння її як критерію можливостей коеволюційного процесу, здійснення якого у формі соціоприродного гомеостазу є останньою надією людства щодо його виживання. Цю проблематику вперше екстрапольовано у площині філософсько-правової рефлексії з обґрунтуванням надзвичайного значення права як ефективного регулятора цього процесу.

Ключові слова: антропогенне, соціальне, соціетальність, екософія, право, творчість.

Актуальність теми. Серед проблем, що нині хвилюють українську громаду (хоча, напевно, й світову громадськість також), є такі, що вже тривалий час залишаються предметом філософсько-правової рефлексії: це, передусім проблеми попередження та розв'язання правових конфліктів, котрі у різноманітних виявах репрезентовані як життям сучасного українського соціуму, так і практикою міждержавних та міжнародних відносин. За наявності достатньо розвинутого світового правового поля, що виступає інтеграційним чинником сучасного глобалізаційного процесу, виявляється нагальною проблема координації дій усіх суб'єктів міжнародного права та національного правопорядку з метою досягнення стану усталеного гармонійного їх співіснування.

Виникає питання: чому зусилля координаційних інституцій світового співтовариства, спрямовані на вдосконалення узгодженості дій усіх суб'єктів права, протягом тривалого часу не дають очікуваного результату?

Очевидно, відповіді на це запитання можуть бути різними, але чи задовольнять вони нас?

Серед можливих їх варіантів мусимо звернути увагу на той, який, на нашу думку, є надзвичайно вагомим з точки зору адекватності відповіді питанню. Маємо на увазі наявність певного зразка розв'язання цієї проблеми.

Так, з нашої точки зору, на земній кулі вже є регіон, що цілком відповідає критерію такого зразка: це — Скандинавія. Принаймні, вже півстоліття на теренах кожної з країн регіону здійснено реформи у напрямку розбудови правового, демократичного, екосоціального суспільства. Як на міждержавному рівні, так і в межах кожної країни регіону створені умови для існування режиму гармонійних стосунків соціального партнерства. Фактично йдеться про перший за сучасних умов досвід забезпечення суспільством усталеного соціоприродного гомеостазу.

Цей досвід, на жаль, не став прикладом для відповідних перетворень у інших країнах світу, що особливо прикро й в Україні, історично щільно

пов'язаною з культурою цього регіону як через наявність відповідного етнічного коріння в правлячій династії Київської Русі, так і достатньо тривалих дипломатичних зв'язків керманців гетьманської України з правлячою династією Швеції. У цьому сенсі заклики керівництва країни до інтеграції у європейську спільноту виглядають дещо декларативними, бо остання чекає на його реальні кроки у напрямку адаптації саме цього кращого досвіду розбудови громадянського суспільства та правової державності в Україні.

Отже, що повчального маємо взяти з цього досвіду для здійснення філософсько-правової рефлексії у формі її найсучаснішого вияву, яким є екософія права [1], що, на наш погляд, як раз і дає підстави для пошуку адекватної відповіді на вище визначене питання? Як вважаємо, це пов'язано з усвідомленням методологічного значення діалектики антропогенного (природного) й соціального у співвіднесенні образу права образу людини.

Тому, зважаючи на певну відмінність нашого підходу до вивчення цього питання у межах тривалого філософсько-правового дискурсу [1-11] та його методологічну значущість у справі розв'язання завдань правової практики, ставимо на *мети* висвітлити у цій статті власне бачення його розв'язання.

Аналіз попереднього досвіду наукової розробки проблеми в контексті екософсько-правової парадигми. Не ставлячи перед собою завдання всебічного аналізу всеосяжної емпіричної бази цієї проблеми, виходимо з реальних можливостей рефлексії найбільш значущих її компонентів у вигляді провідних концепцій європейських та північно-американських дослідників [2; 4; 6; 7; 8-11].

У цьому сенсі можна послатися насамперед на міркування античних натурфілософів, для яких метою було отримання достовірного знання про “космос” як дім людини (“мікрокосм”), у алгоритмі гармонії з розвитком якою вона повинна була існувати, розбудовуючи свій соціум у формі поліса. Саме з тих часів однією із значущих властивостей світобудови вважалося й право [1, с. 18]. Для Платона, зокрема, воно уявлялося деякою одвічною ідеальною сутністю буття, яку пригадує людина, користуючись здатністю своєї невмирущої душі.

Тому в цілому можна погодитися з К. І. Шиліним, що Сократ та його послідовники створили “не просто Людину в (маленькій) людській істоті, що породжена Природою, а Людську Особистість, тобто те в людині, що пов'язує її з іншими людьми у загальнолюдське співтовариство, поєднуючи їх вже не тільки як створіння Природи, але й на відміну від Неї, у їх специфіці, без протиставлення їй” [12, с. 177].

Екософія права, як філософія гармонізації алгоритмів буття макро- й мікро-“космосу” шляхом оптимального використання права людиною, формується на підставі цих стародавніх міркувань як засіб забезпечення сталого соціоприродного гомеостазу. І хоча вони ґрунтувалися на міфологічному типі світогляду, їх гностичний потенціал не втратив за

тривалий час існування людського суспільства свого світоглядно-методологічного значення [1, с. 18].

На жаль, традиція розробки цієї екоософсько-правової проблеми античною думкою у наступну добу середньовіччя свідомо звужуються застосуванням теоцентричної парадигми мислення. Хоча, безперечно, доктрина розбудови “Града Божого”, була запропонована Августином Блаженным саме через надію привернути увагу можновладців до проблеми соціоприродного гомеостазу на підставі її теологічного обґрунтування. Продовжуючи цю справу, Фома Аквінський, на нашу думку, довершив розробку доктрини соціоприродного гомеостазу у своїх концептуальних працях, що склали кістяк екоософсько-правового аспекту томізму.

Але особливе значення у цьому сенсі, на наш погляд, мали гімни Франциска Ассизського, що оспівували християнина, як людину, релігійна свідомість якої потужно зв’язана з її природним потенціалом, що і є умовою її самозбереження через розуміння принципової неподільності й органічного єднання її з Природою у процесі божественного творіння, який є їх спільним онтологічним корінням [12, с. 122-123; 13, с. 95].

Однак, такий погляд, як визначальну характеристику християнства, не поділяють деякі сучасні його критики. Зокрема, дискусійною у цьому сенсі виглядає думка еколога Л. Уайт, що здійняла чимало галасу серед науковців. Відповідно до неї, “...християнство не тільки утвердило дуалізм людини й природи, але й наполягає на тому, що воля Божа є саме такою, яка вимагає від людини експлуатувати природу заради своїх цілей” [14, с. 197]. Таким чином, ніби підкреслюється ідейна екофобія християнства: “наша екологічна криза — це результат становлення... демократичної культури” [14, с. 188]. Така характеристика ідейних засад західної культури, що кваліфікуються самовбивчими, певною мірою нагадує критику засад європейської цивілізації та її правопорядка О. Шпенглером [15].

Розуміємо, позиція, що розглядається як альтернативна нашій, фактично змушує визнати існування принципової дихотомії між людиною як просто біоістотою та людиною як істотою соціальною, чим фактично руйнується жива діалектична “тканина” реального життя. Ця позиція малює, як на нас, спекулятивно посилаючись на критику християнства, людину як виключно екофобного ідеолога, що творить культуру своєї цивілізації як принципово екофобну, покладаючись на ніби “дане їй від Бога” право панувати над світом, над Природою: “Людина дала імена всім тваринам, встановивши у такий спосіб над ними своє панування. Бог передбачив й спланував все це виключно для користі людини із тим, щоб він керував світом; будь-яка природна істота не має ніякого іншого призначення, крім того, щоб слугувати цілям людини” [14, с. 196].

Принциповий вирок Л. Уайт однозначно викриває екофобність західної цивілізації та її репрезентанта, як генетично виродженої істоти, що раніше “...була частиною природи, а тепер... стала її експлуататором” [14, с. 195]. Може, цим самим вона намагалася протиставити екофобність християнського Заходу екофільності цивілізацій Сходу? Але, як би там не

було, прийняти таку характеристику християнства як основи культури західної цивілізації ми не можемо. Скоріше треба дивитися на цю проблему крізь площину питання використання християнства можновладцями як прикриття своєї екофобної політики й соціальної практики. Тим паче, дивно те, що Л. Уайт не співставляє дві протилежності в культурі Заходу: екофільну, гуманістичну традицію античності, середньовіччя та Нового часу, яка, без сумніву, ґрунтується й на християнському світогляді, та іншу, екофобну лінію в ідеології, політиці й соціальній практиці можновладців Заходу (церковних у тому числі) тих історичних епох, які репрезентовані утвердженням ними соціетальної моделі соціуму, що перевтілює право у форму соціетального державного закону, для якого не існують імперативи позакласової справедливості, демократії й соціального партнерства.

Виходячи з подальшого аналізу дискурсу навколо проблем діалектики антропного й соціального початків у природі права, можна погодитися з думкою К. І. Шиліна, який зауважив, що: “Обговорення проблем екології звичайно співвідноситься з проблемами антропології. Але власне це співвіднесення не доводиться до логічного завершення і, тому, розуміється спрощено. ...Для того, щоб відповісти на питання про те, що таке екологія, треба вже знати відповідь на питання, що таке людина... За такого підходу до розуміння екології виявляється проблемним питання щодо генези та джерел екологічної катастрофи. І якщо факт неприродної появи людини вже сам по собі може бути інтерпретований як прецедент першого глобального конфлікту, то вся наступна історія постає історією, як доводив би Гегель, екологічного духу цього трансцендентального конфлікту. Трансценденталізм у цьому випадку дозволяє перший конфлікт віднести не до низки наступних за ним конфліктів, а як до умови, до того, без чого їх просто не було б” [12, с. 120].

Таким чином, бачимо, що перша відповідь на питання міститься у ньому самому. В пошуках джерела екологічної катастрофи ми у його якості знаходимо людину, яка ніби фактом своєї появи порушила природні зв'язки у світобудові. А якщо його породжує надприродний початок усього, яким за християнством є Бог, то чи не можна тепер перекласти відповідальність за екологічну кризу на нього? І чи не у цьому припущенні знаходимо виправдання екофобії можновладців Заходу, що знайшла свій вияв у свавільному використанні адміністративної сили під гаслом незаперечності статусу “позитивного” (державного) закону як ефективного менеджеріального знаряддя, що має оперативно обмежувати будь-які прояви свободи правового волевиявлення громадян, яка не узгоджується з політикою правлячого істеблішменту?

Щоб позбавитися абсурдності такої логіки пошуку відповіді на питання про те, хто нестиме відповідальність за протирічливі наслідки розвитку західної цивілізації, як раз й вдамося до застосування екоософсько-правової парадигми мислення.

Можна стверджувати, що вона, насправді, лише починає відлік шляху свого освоєння науковцями. Як слушно зауважив С. В. Шефель: “Серед

першорядних її завдань... проблема реалізації нею функції методологічного знаряддя для творення сучасної правової культури, просякнутої екологічним змістом та сенсом... ” [1, с. 18].

Розв’язання цієї проблеми пов’язане з урахуванням комплексу чинників, через які виявляється діалектика антропогенного й загальносоціального, притаманна протирічливому правопорядку нашого соціуму транзитивного типу. У цьому ми цілком, згодні з С. В. Шефелем, який зазначає, що це, по-перше пов’язане з відсутністю політичної та духовної його єдності, інерцією відтворення юридичного нігілізму; по-друге, — з принциповою зміною економічних засад країни, зростаючою прірвою між інтересами представників різних верств населення, законодавче врегулювання відносин між якими за принципом справедливості блокується певними силами у парламенті, виходячи з їхньої корпоративної логіки боротьби за контроль над владними важелями управління державою; по-третє, — із зростаючою недовірою громадян до системи владних інституцій, неузгодженість дій яких продукується ігноруванням їхніми представниками концептуальних положень Конституції, погрожуючи суттєвому викривленню правових почуттів громадян та суспільно значущої правової психології [1, с. 18-19].

Дійсно, за таких обставин не можливо переведення закладених у Основному Законі [16] держави духовних екзистенціалів й нормативних цінностей на рівень дії соціальних атракторів шляхом консолідації їх у площині системної правової ідеології як основи державної стратегії, яка б мала за мету досягнення екосоціально-правової гармонії в нашій країні, або розвиненої форми соціального партнерства.

В сенсі нашої розвідки плідними виявилися як ідеї деяких правознавців [4; 17-18], так і судження, що визначають сутність філософської рефлексії цього феномену. Маємо на увазі думки О. О. Бандури [3], О. Г. Данильяна [20-22], О. П. Дзьобаня [23], Р. О. Кабальського [24], Ю. Ю. Калиновського [25], Г. П. Клімової [26], С. І. Максимова [6], В. А. Трофименка [7], що аналізували прояви цього феномену у надпозитивістському сенсі, розглядаючи складне співвідношення певних рівнів правової реальності, зокрема співставляючи сутнісне значення категорій правової культури й правосвідомості з феноменом правової державності на підставі філософського осмислення їхньої діалектики у перспективі розбудови громадянського суспільства. Тому осмислення цієї проблеми ми ґрунтуємо на синтезі як їхніх здобутків, так і доробку екософів (А. Гора [27], Г. Йонаса [28], К. М. Маєра-Абіха [29], О. І. Субетто [30], Чжоу Хун [31], Ф. -Е. Шварцкопфа [32], К. І. Шиліна [12; 33], Р. Г. Яновського [34]).

Ґрунтуючись на таких теоретичних підмурках, авторка цієї праці у свою чергу екстраполювала свою увагу на сферу дослідження діалектики антропогенного (людиноприродного) й соціального у природі права, фундуєчи категоріально-понятійний апарат власної концепції екософії права, під якою, уточнюючи усі попередні запропоновані визначення [1, с. 18, 22; 35, с. 45-46], розуміється пост(мета)некласична парадигма філософії

угармонювання стосунків між людьми у соціумі та з Природою через екологізацію правосвідомості.

Основоположне значення при цьому відводиться поняттю ціннісного змісту норми закону, вже як категорії екоософсько-правової аксіології, з яким пов'язується зміна парадигмальної орієнтації правосвідомості передусім представників політичного істеблїшменту й менеджменту, законодавчої гілки влади України як суб'єктів правотворчого процесу. В цьому сенсі вбачається можливість набуття ними здатності фундувати реальний інструментарій перспективних соціальних перетворень в країні через принципову зміну їхнього типу мислення в цілому та правового мислення особливо. Це означає прийняття ними у якості основи своїх правових переконань, що програмуватимуть їхні реальні кроки у правотворчості та суспільно значущій поведінці, принципів верховенства права, справедливості, взаємоповаги й рівноцінного взаємовизнання усіх суб'єктів права. Коли, виходячи з цих основоположних правових принципів, завдяки їхнім зусиллям, як свідомих учасників правотворчого процесу, зміст кожної норми вітчизняного законодавства буде узгоджений не тільки з вимогами чинної Конституції України [16], а й парадигмально оновленим, можна буде казати, що відбулася саме екологізація їхньої правосвідомості. Тим самим, буде закладено підґрунтя для поширення цього процесу на всі верстви населення країни, тобто створені умови для подолання застарілої хвороби продукування суспільством і перш за все представниками державницьких інституцій правового нігілізму.

У цьому сенсі звертаємося по допомогу у розв'язанні проблеми дихотомії антропогенного та соціального, що залишається істотною, як з точки зору теорії, так і практики регулювання правовідносин, до нетривіальної думки І. Канта. Для досягнення цієї мети він вважав необхідним формувати той стан суспільства (*status civilis*), коли стосунки між людьми ґрунтуються виключно на таких умовах, за яких кожний може користуватися (*teilhafting warden*) своїм правом, а формальний принцип можливості існування такого стану, що розглядається з точки зору ідеї волі, яка встановлює загальні закони, є не чим іншим, як суспільною справедливістю, котра у відношенні можливості, чи дійсності, чи необхідності володіння предметом... у відповідності до закону може бути поділена на *охоронну*, *взаємопридбану* й *розподільчу* (відсутність останньої є ознакою не правового стану — *status naturalis*) [5, с. 224-225].

В черговий раз переосмислюючи цю думку, підкреслимо, що *новизна* постановки досліджуваної проблеми (включаючи й сучасне розуміння того, чим є правове суспільство) міститься у визначенні методологічної специфіки екоософсько-правової парадигми. Виходячи з її підстав, розуміємо, що ключовим чинником бажаної еволюції соціуму має стати правова людина як екологічно-цілісна особистість й творча індивідуальність. Формування її не може бути не пов'язано з екологізацією правосвідомості громадян, духовним їх оновленням на засадах набуття знань про гармонізацію соціальних стосунків в цілому й правовідносин зокрема, де вирішальна роль відводиться

чиннику визнання людиною своєї *відповідальності* щодо усіх проявів життя. У цьому сенсі людина, що виховується як екологічно-правова особистість та творча індивідуальність, як раз і здатна перебрати на себе відповідальність і за своє життя, і за майбутнє соціуму та Природи, тобто здатна свідомо скеровувати соціоприродний гомеостаз у гармонійне русло. Наслідком так парадигмально орієнтованого духовно-творчого піднесення людини та її соціуму має стати оптимізація використання природних ресурсів, і в першу чергу людських, що витрачаються на боротьбу людей між собою і з Природою, а також — переключення цих сил на їхню співтворчість, що є умовою виведення кожної свідомої людини, як і взагалі людства на рівень свідомих суб'єктів гармонізації соціоприродного гомеостазу.

Висновки. Прогноз, що маємо обґрунтувати в контексті такого підходу до розв'язання дихотомії антропогенного й загальносоціального у людській практиці, соціальній творчості взагалі й правотворчості зокрема, не може здійснитися сам по собі. Щоб це сталося треба, аби втіленні у природі людини екологічно-гуманістичні ознаки з образу її соціально-правового ідеалу перетворилися на її особисті переконання, ціннісні настанови і, тим самим, набули статусу структуроутворюючих чинників системи засобів утвердження життя, щоб стати ще дослівними й позавербальними почуттями людей, змінивши у цій ролі всі негативні емоційні схеми їх психіки. На нашу думку, людство вже цілком дозріло до розуміння того, що не має іншого вибору, ніж брати на озброєння ідею розбудови екологічно чистого, гуманістично-правового суспільства заради утвердження гармонії усіх складників соціоприродного гомеостазу.

Сучасну глобальну екологічну ситуацію у цьому зв'язку ми не можемо розглядати у якості усього лише наслідку помилок, котрих припустилося людство. Екологічні проблеми — це не тільки помилки людства, а ще й дещо більш фундаментальне, що пов'язане із самим способом буття людини.

Екософія права як раз повинна стати умовою подолання підтримуваної соціетальною цивілізацією дихотомії антропогенного й соціального, сприяючи свідомим зусиллям людства щодо її подолання та забезпечення органічного взаємодоповнення цих складників людського буття. Це можливо, якщо: по-перше, буде змінено характер (право) творчості, її парадигма, що передбачає зміну зв'язки: життя => (право) творчість на якісно нову: (право)творчість => життя, співвідношення яких обумовлено розумінням його як полівимірної тотожності; по-друге, буде знятий екофобний замір утилітарно-прагматичної форми (право)творчості, що заперечує коеволюцію Природи, людини, соціуму, та її гармонізацію у форму цілісного модуля (екологічно-правової) творчості ↔ життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шефель, С. В. Екософія права / С. В. Шефель // Наук. зап. Харків. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — 2008. — Вип. 1 (30). — С. 18–24.
2. Апель, К. —О. Дискурсивна етика: політика і право / К. —О. Апель. — К.: Укр. філос. фонд, 1999.

3. Бандура, О. О. Єдність цінностей та істини у праві: монографія / О. О. Бандура. — К.: НАВСУ, 2000.
4. Давид, Р., Жоффре–Спинози К. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре–Спинози. — М.: Междунар. отношения, 2003.
5. Кант, И. Метафизика нравов / И. Кант. — М.: Мысль, 1965 (Сочинения: в 6 т. / И. Кант; т. 4. — ч. 2). — С. 107—304.
6. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монографія / С. И. Максимов. — Х.: Право, 2002. — 328 с.
7. Трофименко, В. А. Розум і воля як антропологічні основи права: Монографія / В. А. Трофименко. — Х.: ФО-П ЛЛС, 2006.
8. Legal Positivism: reference collection / [edited by Mario Jori; University of Cagliari]. — N. Y.: University Press, 1992.
9. Natural Law: reference collection / [edited by John Finnis; University of Oxford]. — N. Y.: University Press, 1991. — Vol. I.
10. Natural Law: reference collection / [edited by John Finnis; University of Oxford]. — N. Y.: University Press, 1991. — Vol. II.
11. Postmodernism and Law / [edited by Dennis Patterson; the State University of New Jersey]. — Dartmouth: Publishing Company Limited, 1994.
12. Шилин, К. И.: Буддизм — глобальная эософия будущего: краткая энциклопедия: в 3 т. / К. И. Шилин. — М.: Очаг, 1998. — Т. 3: Гении будущего. — 1998.
13. Мережковский, Д. Пушкин // Пушкин в русской философской критике: (сборник; сост. Р. А. Гальцева): статьи / Д. Мережковский. — М.: Книга, 1990. — С. 92—160.
14. Уайт, Л., мл. Исторические корни нашего экологического кризиса // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: (сборник; пер. с англ. и франц.; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева): статьи / Л. Уайт-мл. — М.: Прогресс, 1990. — С. 188—202.
15. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер; пер. с нем. — М.: Мысль, 1998. — (в 2 т.).
16. Конституція України: прийнята п'ятою сесією Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Юрінком, 1996.
17. Андрейцев, В. І. Право екологічної безпеки / В. І. Андрейцев. — К.: Знання-Прес, 2002.
18. Кириченко, С. О. Співвідношення соціальної правової державності і громадянського суспільства в умовах сучасної України: дис. ...канд. юрид. наук / С. О. Кириченко. — К., 2001.
19. Тодька, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры: монографія / Ю. Н. Тодька. — Х.: РАЙДЕР, 2001.
20. Данильян, О. Г. Деякі причини, що впливають на формування правової культури в перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Пробл. законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — 2004. — Вип. 68. — С. 145—153.
21. Данильян, О. Г. Деякі проблеми формування правової культури в перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Держ. буд-во та місц. самоврядування: зб. наук. праць АПрНУ. — 2004. — Вип. 7. — С. 14—25.
22. Данильян, О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві / О. Г. Данильян // Наук. зап. Харків. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — 2006. — Вип. 2 (26). — С. 3—15.
23. Дзьобань, О. П. До питання про осмислення сутності правової держави / О. П. Дзьобань // Бюл. М-ва юстиції України. — 2005. — № 9. — С. 23—30.
24. Кабальський Р. О. Нормативність права як предмет філософського аналізу: дис. ...канд. юрид. наук / Р. О. Кабальський. — Х., 2008.
25. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія / Ю. Ю. Калиновський. — Х.: Право, 2008.

26. Клімова, Г. П. Поняття і структура правової культури: матеріали наук. конф. [«Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості»], (Харків, 12—13 квіт. 2001 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2003. — С. 48—50.
27. Гор, А. Земля у рівновазі: Екологія і людський дух / А. Гор; пер. с англ. — К.: Інтелсфера, 2001.
28. Йонас, Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; пер. з нім. — К.: Лібра, 2001.
29. Маєр-Абіх, К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільно світу / К. М. Маєр-Абіх; пер. з нім. А. Єрмоленко. — К.: Лібра, 2004.
30. Субетто, А. И. Экокультура как форма неклассического социоприродного гомеостаза на базе общественного интеллекта: матер. IX междунар. конгресса [“Экологическая культура в научных, философских и богословских интерпретациях”] (С. —Петербург, 17—19. 10. 1996 г.). — СПб.: Издат. фирма “Наука”, 1996. — С. 112—116.
31. Лапина, З. Г. Экологическое воспитание — творческая индивидуальность будущего / З. Г. Лапина, Хун Чжоу, К. И. Шилин. — М.: ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002.
32. Шварцкопф, Ф. –Э. Метаморфоза данного: На пути к созданию экологии сознания / Ф. –Э. Шварцкопф; пер. с англ. Н. Леняшин. — М.: Идея—Пресс, 2000.
33. Шилин, К. И. Экософские начала социологии будущего / К. И. Шилин. — М.: Социум, 2000 (Первая энциклопедия третьего тысячелетия; т. 1).
34. Яновский, Р. Г. Экологичная парадигма обществоведения: матер. IV Кондратьевских чтений [«Краеугольные камни новой парадигмы обществоведения. Традиции и перспективы российской научной мысли»], (Москва, 10. 05. 1996 г.). — М.: Междунар. фонд Н. Д. Кондратьева, 1996. — С. 28—31.
35. Шефель, С. В. Екософія права як методологія формування екоправової культури / С. В. Шефель, Т. І. Бургарт // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: (матер. міжнар. наук. конф., 12 жовт. 2007 р.). — Х., 2007. — С. 45—47.

Диалектика антропогенного и социального в экософско-правовом измерении.

Бургарт Т. І.

Проблема диалектики антропогенного и социального с античных времен всегда оставалась востребованной в европейской философской мысли, в конце концов выйдя на уровень ее понимания как критерия возможностей коэволюционного процесса, осуществление которого в форме социоприродного гомеостаза составляет исключительную цель выживания человечества. Эта проблематика впервые экстраполируется в плоскости философско-правовой рефлексии, обосновывая чрезвычайное значение права как эффективного регулятора этого процесса.

Ключевые слова: антропогенное, социальное, социетальность, экософія, право, творчество.

Anthropogenic and social dialectics in legal ecosophic dimension.

Burgart T. I.

Since antiquity anthropogenic and social dialectics problem has been a problem in demand in the European philosophical thought, reaching finally the level of its understanding as a possibility criterion of co-evolutional process, the realization of which in the form of socially natural homeostasis presents an exceptional aim of humanity survival. This range of problems is extrapolarized for the first time in-plane of legal philosophical consideration, substantiating the extreme importance of law as an effective regulator of this process.

Key words: Basic terms: anthropogenic, social, societhality, ecosophy, law, creation.

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор
ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ
ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Проаналізовано особливості діалектичного взаємозв'язку політичного режиму і правової культури. Розкрито основні характеристики політичних режимів, показано їх вплив на стан рівня правової культури громадян. Надано загальну характеристику правової культури демократичного суспільства.

Ключові слова: політичний режим, політична система, правова культура, правова свідомість.

Актуальність проблеми. Демократичні перетворення, що здійснюються у нашій державі, потребують відповідного рівня правової культури громадян. Демократична, правова культура формується не миттєво — це тривалий процес, і він відчуває на собі вплив вчорашнього стану суспільства, домінуючих політичних, ідеологічних, правових моделей поведінки. Тому з'ясувати чинники, що впливають на рівень правової культури суспільства, — дуже важлива наукова проблема.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що проблемам дослідження політичного режиму та правової культури присвячено чимало праць відомих науковців як у світі, так і в нашій країні. Однак комплексне бачення політичного режиму як детермінанти рівня правової культури на цей час залишається поза увагою дослідників. У контексті цього **метою** статті є визначення діалектичного взаємозв'язку політичного режиму та правової культури.

«Людина за своєю природою є істотою політичною, а той, хто внаслідок своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин мешкає поза державою, — або недорозвинена в моральному сенсі істота, або надлюдина», — підкреслював Аристотель [1]. Дійсно, кожна людина сучасності тією чи іншою мірою стикається з політикою та правом [2]. Зараз неможливо зробити жодного кроку в суспільному житті, не вступивши у правовідносини та не зачепивши жодної політично «чутливої» теми. Адже постійно формуються нові політико-правові реалії. Через це дедалі більшої актуальності набуває питання правової та політичної свідомості людини в їх взаємозв'язку та взаємозумовленості, детермінації правосвідомості та правової культури політичним режимом [3].

У політичній науці для опису соціального характеру і порядку відносин правителів і громадян, а також методів і ефективності владарювання в цілому використовується категорія «політичний режим». Політичний режим розглядається як владний порядок. Тобто, свою дію на суспільство влада здійснює через політичний режим, під яким маються на увазі конкретні форми і методи реалізації влади, певна структура владних інститутів, повноваження яких обумовлені принципами організації гілок влади [4]. Термін «політичний режим» — похідний від латинського *regimen* — з'явився в західній літературі ще в XIX ст., а в широкий науковий обіг увійшов після Другої світової війни. Але до цього дня є немало варіантів вживання і тлумачення даного поняття.

Поняття «політичний режим» є найважливішим в європейській політології на відміну від американської, яка віддає перевагу категорії «політична система» [5]. Довільне використання категорії «політичний режим» не зберегло за ним досить чіткого змісту. Внаслідок цього вона дотепер належить до сутнісно складних понять і в рамках різних

парадигм тлумачиться неоднозначно. Так, прихильники системного підходу вельми широко інтерпретують поняття «політичний режим» і ототожнюють його з категорією «політична система». Це створює відомі теоретичні складнощі, оскільки виникає небезпека термінологічного дублювання двома поняттями одного ряду політичних явищ.

Терміни «політична система» і «політичний режим» характеризують політичне життя з різних боків: «політична система» виявляє характер зв'язків із зовнішнім середовищем, а «політичний режим» визначає засоби і методи реалізації загальнозначущих інтересів. Деякі дослідники обмежують його зміст формою правління. Ця точка зору домінує в конституційному праві. Згідно з нею класифікація політичних режимів ґрунтується на відмінності законодавчої та виконавчої функцій держави і з'ясуванні їх співвідношення. За таким принципом виділялися режим злиття влад (абсолютна монархія), режим поділу влади (президентська республіка) і режим співпраці (парламентська республіка). Акцентуючи увагу на діяльності урядових структур, подібне тлумачення ігнорує вплив інших політичних інститутів (партійної системи, груп тиску). Форму правління було б точнішим подати як один із компонентів політичного режиму.

Як підкреслював відомий російський правознавець А. Венгеров, політичний режим завжди є політико-правовим режимом. Він завжди виявляється правовими чи неправовими формами управління. Саме наявність правових способів у діяльності представницьких і правовиконавчих органів, організації політичної та судової гілок влади, закріпленні ролі армії дає можливість досить чітко визначити вид політичного режиму, спрогнозувати його динаміку [6]. Інші російські правознавці (В. Бурлаков, Ю. Волков, В. Сальніков) також підкреслюють, що «політичний режим ... визначає ... політичне життя країни, реальні права і свободи громадян (або ж їх юридичне чи фактичне безправ'я), терпимість чи нетерпимість до різного роду «відхилень» [7].

У науці конкурують в основному два підходи у тлумаченні режиму: юридичний, що акцентує на формальні норми і правила відправлення влади інститутами держави [8], і політологічний, що спирається на аналіз тих засобів і способів, за допомогою яких здійснюється реальна публічна влада і які тією чи іншою мірою зумовлені соціокультурними традиціями, системою поділу праці, характером комунікацій тощо.

Як показав практичний досвід, найадекватнішим способом відображення політичного режиму є другий підхід, що дає змогу зіставляти офіційні і реальні норми поведінки суб'єктів у сфері влади, відобразити реальний стан справ у сфері прав і свобод, з'ясувати, які групи контролюють процес ухвалення рішень, і под. При політологічному підході як агенти влади розглядаються не тільки уряд чи офіційні структури, а й ті, що часом не мають формального статусу угруповання, але реально впливають на ухвалення рішень. Як певна характеристика правління при цьому може розглядатися і діяльність опозиції, а також інші, зокрема антисистемні, компоненти політики.

Орієнтуючись саме на реальне віддзеркалення процесу відправлення політичної і державної влади, політичний режим можна охарактеризувати як сукупність найтипівіших методів функціонування основних інститутів влади, використовуваних ними ресурсів і способів примушення, які оформлюють і структурують реальний процес взаємодії держави і суспільства. Таке розуміння політичного режиму показує, що він формується і розвивається під впливом значно ширшого кола чинників, ніж політична система. Причому вигляд правлячого режиму часто визначається не тільки і навіть не стільки макрочинниками, скажімо, соціальною структурою суспільства, його етичними традиціями і под., а й значно більш приватними параметрами і обставинами, а саме: міжгруповими відносинами усередині правлячої еліти, внутрішньо або зовнішньополітичною ситуацією, характером міжнародної підтримки влади, особистими якостями політичних діячів тощо.

Політичний режим — більш рухоме і динамічне явище, ніж система влади [9]. У цьому сенсі одна політична система може еволюціонувати у міру зміни декількох політичних режимів. Наприклад, у ХХ ст. політична система СРСР трансформувалася в

сталінський режим, потім — у режим, що сформувався в роки так званої хрущовської «відлиги» (60-ті роки), а згодом — у режим колективного керівництва при Л. Брежнєві.

Саме режими проводять і одночасно втілюють собою певну державну політику, виробляють і здійснюють той чи інший політичний курс, цілеспрямовано проводять конкретну лінію поведінки держави у внутрішньо і зовнішньополітичній сферах, формують правову політику держави [10]. Як свідчить історичний досвід найрозвиненіших індустріальних держав, з погляду самозбереження найвигіднішою і переважнішою для правлячих режимів є політика центрizmu. Незалежно від її ідеологічного навантаження саме така політика сприяє мінімізації конфліктів у складноорганізованих суспільствах, допомагає найконструктивніше використовувати політичний потенціал всього суспільства, підтримує взаємоповажні відносини між елітарними і неелітарними верствами.

В той же час більшість режимів як один з найпоширеніших засобів зміцнення власних позицій обирає популізм. Так зветься той тип політики, який ґрунтується на постійному висуненні владою необґрунтованих обіцянок громадянам, використанні демагогічних гасел, правового ідеалізму, методів загравання з суспільством ради зростання популярності лідерів [11]. Проте незалежно від того, режим якого типу складається в тій чи іншій конкретній країні або який політичний курс пропонується країні, вся діяльність влади підпорядковується меті збереження стабільності контрольованих ними політичних устроїв у країні.

Для узагальнення сказаного можна спробувати звести разом різні підходи до визначення політичного режиму. Політичний режим — це сукупність різних видів відносин між владою і суспільством, серед яких потрібно відзначити такі показники: 1) інституційний спосіб взаємодії уряду і громадянина (дотримання конституційних норм, у тому числі рівень пошани до фундаментальних прав і свобод людини; відповідність заходів адміністративних органів державно-правовим основам; значення офіційно-легальної сфери в загальному обсязі дій уряду); 2) ступінь політичної участі населення і його включеності до процесу ухвалення державних рішень, що відображує соціальне представництво, народний контроль і волевиявлення; 3) рівень можливості вільного суперництва між правлячим і опозиційним угрупованнями при формуванні органів державної влади; 4) роль відкритого насильства і примушення в державному управлінні. Іншими словами, йдеться про те, що між правителями і громадянами існує свого роду «суспільний договір» про правила їх відносин, а динаміка здійснення державного управління постійно відображує стан справ при підтримці владного порядку і сам характер регулювання відносин між державою і людиною. Політичний режим визначає, як здійснюється влада, як функціонують політичні інститути і політичні відносини, яка динаміка політичної системи, як співвідносяться між собою влада і суспільство, хто кого контролює, а також забезпечує досягнення цілей політики, реалізацію інтересів пануючої еліти.

Тип політичного режиму визначається рівнем розвитку й інтенсивністю суспільно-політичних процесів, структурою правлячої еліти, механізмом її формування, станом свобод і прав людини в суспільстві, станом відносин з бюрократією (чиновницький апарат), пануючим у суспільстві типом легітимності, розвиненістю суспільно-політичних традицій, домінуючими в суспільстві політичною і правовою свідомістю і поведінкою [12]. Ознаками політичного режиму є: механізми владарювання, спосіб функціонування державних органів, процедури відбору правлячих груп і політичних лідерів; порядок поділу влади між різними соціальними силами і політичними організаціями, що відбивають їх інтереси; реалізація принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; існування системи заборон і противаг; система методів здійснення політичної влади (дозвільні — заборонні, переконання — примушення, економічні — позаекономічні); характер ставлення населення до політичної участі: активне, індиферентне, пасивне; які форми цієї участі: організовані, стихійні; стан прав і свобод у

суспільстві; визнання чи невизнання владою природних невідчужуваних прав особи і громадянина; реальність їх гарантій; способи врегулювання соціальних і політичних конфліктів; характер впливу політичної і правової культури основних груп суспільства на динаміку і спрямованість політичного процесу; наявність політичних партій в суспільстві, їх внутрішній устрій і принципи взаємостосунків з державою; існування опозиції, її статус, взаємостосунки з державною владою; політичний і юридичний статус та роль армії в суспільстві; політичний і юридичний статуси засобів масової інформації, наявність чи відсутність цензури, ступінь гласності в суспільстві.

На думку багатьох провідних теоретиків, стабільність, що дозволяє добиватися підвищення керованості суспільних процесів, є найважливішою характеристикою не тільки політичного режиму, а й соціального порядку в цілому. Враховуючи ж, що політичні інститути, будучи своєрідним продовженням і закріпленням соціальних норм і відносин, в першу чергу покликані впорядковувати суспільні зв'язки, досягнення ними політичної стабільності набуває виняткову значущість у діяльності режиму.

Змістовно про стабільність влади можна говорити при порівнянні або різних політичних систем, або з тим режимом, який існував раніше. У політичному світі існують стабільні, середньостабільні та крайне нестабільні режими. У кожного з них є свої можливості управління суспільством, резерви і ресурси регулювання громадських порядків, здібності до самозбереження і розвитку, свій рівень правової свідомості та правової культури. Стабільність політичного режиму є складним явищем, що включає такі параметри, як збереження системи правління, утвердження громадського порядку, збереження легітимності і забезпечення надійності (ефективності) управління і правопорядку. Тому в найзагальнішому вигляді вона може означати певний характер політичних процесів (наприклад, відсутність воєн і збройних конфліктів), ступінь адаптації уряду до соціальних змін, характер урівноваженості відносин елітарних верств, досягнуті рівновагу і баланс політичних сил. При цьому критеріями стабільності можуть бути: строк перебування уряду у влади, його опора на партії, представлені в законодавчих органах, ступінь багатопартійності, роздробленість сил в парламенті тощо. Використовувані для досягнення стабільності засоби можуть розташовуватися в широкому діапазоні: від переконання і заохочення вільної політичної активності громадян до застосування насильства. Стабільність не виключає змін або реформ, але припускає наявність певних умов їх здійснення. Перш за все вона припускає відсутність у суспільстві нелегітимного насильства, панування сил, що не визнаються суспільством. Іншими словами, влада стабільна остільки, оскільки вона володіє можливістю запобігти домінуванню нелегітимних сил. У цьому значенні стабільність як здібність суспільства до самозахисту сприяє збереженню такої організації влади, яка відповідає соціальній системі, адекватна настроям громадськості, забезпечує його інтеграцію в процесі соціально-економічного розвитку, роблячи його ефективнішим [13]. До чинників стабілізації можна віднести такі: наявність підтримуваної владою конституційного ладу і легітимність режиму; ефективне здійснення влади; гнучке використання силових засобів примушення; дотримання суспільних традицій; відсутність серйозних структурних змін в організації влади; проведення продуманої і ефективної урядової стратегії; стійка підтримка відносин влади з опозицією і рівня терпимості (толерантності) населення до нестандартних ідей; виконання урядом своїх основних функцій.

На противагу стабільності нестабільність найчастіше супроводжує процеси якісного реформування, принципівих перетворень у суспільстві і владі. До чинників нестабільності належать: культурні і політичні розколи в суспільстві; неухвага до потреб громадян з боку держави; гостра конкуренція партій, що дотримуються протилежних ідеологічних позицій; пропозиція суспільству незвичних ідей і форм організації повсякденного життя. Слід також зазначити, що нестабільність прямо пропорційна дії таких чинників, як зростання урбанізації і перенаселення; індустріальний розвиток, який руйнує природні соціальні зв'язки; ослаблення механізмів соціально-політичного

контролю; торгова і фінансова залежність країни від зовнішніх джерел. У той же час вона зворотно пропорційна рівню легітимності режиму; розвиненості політичних інститутів; підвищенню соціально-економічної мобільності, темпам економічного розвитку; вдосконаленню мережі політичних комунікацій; консенсусу всередині еліти та іншим аналогічним чинникам.

Одним з найпоширеніших чинників дестабілізації політичного режиму є діяльність опозиції, яка є політичним інститутом, що має на меті вираз інтересів і цінностей, не представлених у діяльності правлячого режиму. Тим самим опозиція виражає і консолідує протестну активність населення, формулює вимоги, що опонують або коректують поведінку влади. Опозиція — це носій «критичного духу» в політиці. Іноді опозиції притаманний правовий нігілізм. Наявність опозиції органічно зв'язана як з різномірністю суспільства, що зумовлює неможливість постійно зберігати в ньому стійкість і незмінність політичних відносин, так і з властивостями самої людини. Адже в природі людини як соціальної істоти закладене прагнення пропонувати у сферах життя, що зачіпають її інтереси, альтернативні проекти, здійснювати пошук нового, долати встановлені обмеження. Тому в політичному сенсі наявність опозиції означає принципову неможливість утвердження в суспільстві єдиного, монолітного, раз і назавжди встановленого ставлення до цілей, що висувуються владою, остаточної ліквідації будь-якого підґрунтя для конфліктних стосунків.

Основними компонентами політичного режиму є принцип легітимності, форма і роль держави, структура інститутів, партійні і виборчі системи.

Відомо, що ефективність дії влади на суспільство визначається не ступенем примушення, а рівнем легітимності режиму. Принцип легітимності має на увазі здатність влади створювати у населення віру і переконання у тому, що, незважаючи на всі їх промахи і недоліки, існуючі політичні інститути є щонайкращими, ніж будь-які інші, які могли б бути встановлені і яким слід було б в результаті підкорятися. Переконання у правомірності влади ухвалювати рішення, які громадяни повинні виконувати, формується через відповідність цих рішень цінностям, котрі поділяє більшість суспільства [14]. Такі цінності відповідають уявленням і вимогам демократії, яка здатна сформулювати якнайкращі інститути. Для авторитарних і тоталітарних режимів проблема легітимності не є актуальною.

Демократія як форма політичної організації суспільства і як самостійна цінність ґрунтується на деяких максимах, зокрема, таких: держава є гарантом основних прав і свобод особи; політична влада належить більшості народу, яка виявляється шляхом прямих або непрямих виборів; влада формується на вільних виборах, що припускають свободу висунення кандидатур, загальне і рівне виборче право, свободу голосування; більшість поважає права меншості (опозиції) на критику, зміну правлячого режиму на чергових виборах; конституціоналізм є регулювання за допомогою конституції відносин між владою і суспільством, їх рівної відповідальності перед законом. Як підкреслює О. Литвинов, демократії притаманно «подолання сервільності, тобто підпорядкування права цілям політики» [15].

Воля більшості народу здійснюється через систему політичних інститутів. Разом з правом, партійною системою, групами тиску, неполітичними структурами, що мають значний вплив на суспільство (церква, засоби масової інформації), найважливішим елементом режиму є держава. Для І. Фіхте та Г. В. Ф. Гегеля держава — то є «найкраще відображення» і «кристалізація» духу нації, «справжність її моральної ідеї». У цілому виникнення соціальних інститутів (а держава — одна з них) є віддзеркаленням появи таких потреб, які не можуть бути задоволені за рахунок індивідуальних ресурсів. Цінність інституціоналізації влади на відміну від особистої влади полягає в обмеженні свавілля, підпорядкуванні влади ідеї права, що відбиває інтереси загального блага.

Виділимо дві особливості держави порівняно з іншими інститутами — наявність сильної організації та інтенсивну солідарність її членів. Виникнення інституту держави зумовлене необхідністю виразити загальні потреби і інтереси, чого не могли зробити колишні інститути: потреби в безпеці, дотриманні прав і свобод індивідів, збереженні громадянського миру і правопорядку. Перевага держави в реалізації загальних цілей та інтересів була пов'язана з тим, що, по-перше, вона відрізняється високою спеціалізацією і поділом праці між правлячими. Законодавці виробляють правові норми, адміністратори застосовують їх до членів суспільства, судді контролюють виконання правових норм з боку громадян і влади. По-друге, держава володіє великими матеріальними й іншими ресурсами для перетворення своїх рішень. Наприклад, тільки держава має сучасну армію і поліцію, здатні виявитися вирішальним аргументом у разі відкритого соціального конфлікту. По-третє, у розпорядженні держави є широка і організована система санкцій, що дозволяють їй добиватися покори від своїх членів. Проте можливості примушення недостатні для організації такої форми спілкування, як держава. Їх інтегруючими елементами є пріоритетність національних зв'язків порівняно із зв'язками іншого роду, солідарність між особами і групами однієї національності. Причини національної солідарності належать до сфери вірувань. Переважно на віруваннях учасників державного спілкування засноване функціонування влади разом з примушенням. Важливим елементом державної влади є її легітимність. Важливу роль у формуванні ідеї легітимності відіграє концепція права. Саме юридична процедура, яка додає владі інституційного характеру, робить її легітимною в очах громадян.

Проте легітимність влади ще не означає її ефективності, тобто здатності задовольняти потреби основних груп населення, оперативно реагувати на різні вимоги громадян, забезпечувати соціально-політичну стабільність у суспільстві. Здатність держави бути ефективною значною мірою залежить від принципів організації інститутів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади. Способи формування вищої державної влади, принципи організації її інститутів та їх взаємовідносини з громадянами виражаються єдиним поняттям «форма правління».

В основі сучасних західних демократій лежать два принципи: мажоритарний, відповідно до якого влада належить більшості народу, і правовий, що означає верховенство прав, рівну відповідальність влади і громадян перед законом. При формуванні інститутів держави ці принципи в різних обсягах поєднуються з принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Залежно від процедури виділення народної більшості і належності права юридичної інвестиції (права на формування, контроль та розпуск уряду) або парламенту, або президенту мажоритарний принцип породжує два інституційні типи демократії — парламентські і президентські. Законодавча і виконавча гілки влади можуть бути організовані за принципом або чіткого поділу, або відсутності суворого поділу влади. Застосування цього принципу організації гілок влади залежить від форми правління: парламентської чи президентської.

В реалізації суспільних інтересів держава активно взаємодіє з іншими політичними силами, які виражають потреби громадянського суспільства. Серед них особливе значення мають партії, які виникають у громадянському суспільстві і відстоюють інтереси його різних груп. Партійні системи визначають сутність політичних режимів. До появи партійних систем інститути демократії формувалися на основі принципу поділу влади, проте з появою партій ситуація змінилася. Мажоритарні, чи домінуючі, партії, тобто такі, що мають більшість депутатських мандатів, контролюють парламентську більшість і уряд, перетворюють принцип поділу влади на символ. Вони одноособово визначають політичний курс, способи його реалізації.

Взаємостосунки парламенту, уряду і електорату (виборців) встановлюються на основі конкретних правил, які називаються виборчою системою, або виборчим режимом (їх ще іменують електоральною системою). Це ті правила, за допомогою яких піддані призначають правителів, визначають співвідношення законодавчої і виконавчої гілок

влади, досягається або вилучається їх легітимність. Вибірчі системи не є нейтральними, вони справляють істотний вплив на політичний режим.

Стабільні демократії є політичними режимами, в яких правителі дістають доступ до влади і право ухвалювати рішення в результаті вільних загальних виборів. Проте механізми обрання парламенту і формування уряду відрізняються один від одного залежно від національної форми правління. Структуру демократичних інститутів, що склалися, не слід розглядати як просте віддзеркалення суспільних переваг, оскільки самі ці переваги невизначені. Переваги індивідів, їх здатність розрізняти всілякі альтернативи коливаються від найкращих до найгірших. Вибір же можливих альтернатив здійснюється в суспільстві, що складається з багатоманітних груп, інтереси і думки яких вступають в конфлікт один з одним.

Підходи до визначення змісту категорії політичного режиму можна застосовувати як підстави для їх класифікації. Сукупність засобів і методів, використовуваних державою при відправленні влади, відображує ступінь політичної свободи в суспільстві і правове становище особи. Залежно від ступеня соціальної свободи індивіда і характеру взаємостосунків держави і громадянського суспільства розрізняють три типи режимів: тоталітарний, авторитарний та демократичний. При переході від тоталітаризму до демократії, як підкреслює О. Литвинов, «значення норм регулювання взаємин людей, значення жорсткої фізичної (або військової тощо) сили поступово зменшується за рахунок “сили переконання”, “сили віри”, навіть “сили обдурювання” чи “сили хитрощів”» [16]. Цьому переходу притаманна гуманізація (олюднення) політики і права, що, на думку В. С. Бігун, «розглядається як процес поступової реалізації принципу визнання людини однією з ключових соціальних цінностей, що знаходить своє відображення у політичній та правовій реальності, основних нормативно-правових актах (конституція, кримінальний кодекс тощо) та правореалізації (“олюднення людини” як необхідний аспект олюднення права)» [17].

Між демократією і тоталітаризмом як крайніми полюсами даної класифікації розташовується безліч проміжних форм влади. Наприклад, напівдемократичні режими характеризуються тим, що фактична влада осіб, які займають лідируючі позиції, помітно обмежена, а свобода і демократичність виборів настільки сумнівні, що їх результати помітно розходяться з волею більшості. Крім того, громадянські і політичні свободи урізано настільки, що організований вираз політичних цілей і інтересів просто неможливий.

Розрізняють такі підстави для класифікації політичних режимів: наявність політичних партій, їх внутрішній устрій і принцип взаємостосунків у партійній системі; співвідношення управління і самоврядування, роль місцевих органів влади в політичному процесі; місце і роль армії, поліції, спецслужб у політичному житті суспільства; ступінь поділу законодавчої, виконавчої і судової гілок влади; ступінь і характер залученості громадян у політику і управління суспільними процесами; рівень гласності в роботі органів влади, їх відвертості для контролю і дії з боку громадської думки; наявність можливостей виразу і реалізації різних інтересів, контролю громадянського суспільства за діяльністю держави; спосіб формування державних органів, процедури відбору правлячих груп і політичних лідерів.

У більш вузькому сенсі розрізняють режими державного правління: ліберальний, диктаторський, жорсткий, жорстокий та ін. З погляду форм правління розрізняють режими парламентського типу, президентського правління, монархічні, республіканські, режим надзвичайного правління і под. Оцінки політичного режиму можуть мати символічне значення і тому дають змогу створювати образ країни, держави, тип правління без їх конкретного аналізу (абсолютистський, царський тощо), нерідко просто в персоніфікованій формі, на ім'я глави держави — сталінський режим, гітлерівський режим, режим Хусейна і под. Тому політичний режим — типологічна, стилістична і образна характеристика держави та суспільства.

Р. Даль за допомогою двох критеріїв — конкурентності у боротьбі за владу і ступеня залученої громадян в управління — виділяє чотири ідеальні типи політичних режимів: закриту гегемонію, відкриту гегемонію, олігархію змагання та поліархію. Гегемонія характеризується найжорсткішими обмеженнями, заборонаю опозиції будь-якого роду незалежно від відданості (лояльності) підвладних. Олігархії змагань дозволяють конкуренцію, але тільки у рамках еліти. Поліархії ближче за всіх до демократичного ідеалу. Поліархії притаманні сім ознак: 1) виборність органів влади, гарантована конституцією: за допомогою виборів здійснюється контроль над урядовими рішеннями; 2) регулярне й періодичне проведення вільних і справедливих виборів, при яких виключено механізм примусу; 3) загальне виборче право, коли практично все доросле населення наділене правом брати участь у виборах; 4) право бути обраним до органів влади: практично все доросле населення наділяється цим правом, хоча вікової ценз для цього права може бути вище, ніж для права брати участь у виборах; 5) свобода самовираження: громадяни без страху піддатися покаранню мають право на свободу висловлювати свою думку щодо широкого кола проблем, включаючи критику органів влади, уряду, режиму, соціально-економічного ладу та пануючої ідеології; 6) альтернативна інформація: громадяни мають право домагатися інформації із альтернативних джерел; більш того, ці альтернативні джерела реально існують і охороняються законами; 7) автономія асоціацій: для реалізації своїх різноманітних прав, включаючи й наведене вище, громадяни мають також право створювати відносно незалежні асоціації та організації, у тому числі незалежні політичні партії і групи за інтересами [18]. Існує і велика кількість змішаних режимів, що наближаються до одного з наведених ідеальних типів.

Деякі автори відносять до окремих груп військові, однопартійні, ліберальні, квазідемократичні, перехідні режими. С. Хантінгтон позначив чотири типи недемократичних режимів: однопартійний, військовий, особисту диктатуру і расову олігархію. Таким чином, залежно від завдань політологічного аналізу можна вибрати одну з багатьох класифікацій.

Широкого поширення набула типологія політичних режимів, запропонована американським ученим Х. Лінцем, який виділив п'ять основних типів режимів: демократичний, авторитарний, тоталітарний, посттоталітарний та султаністський. Ці режими є ідеальними типами і відрізняються один від одного за чотирма головними характеристиками: за ступенем політичної мобілізації громадян, рівнем плюралізму, ступенем ідеологізації і конституційності влади лідера або правлячої групи. На наш погляд, більш продуктивним є поділ політичних режимів на тоталітарний, авторитарний і демократичний за порівнянням за такими характеристиками: політичний плюралізм, соціальний і економічний плюралізм, ідеологія, мобілізація, лідерство, правова культура (таблиця).

Таблиця

Порівняльна характеристика основних політичних режимів

Характеристика	Тоталітарний	Авторитарний	Демократичний
Політичний плюралізм	Відсутній (офіційна партія володіє повною монополією на владу)	Обмежений, безвідповідальний плюралізм; може бути слабкою опозиція	Відповідальний плюралізм
Соціальний і економічний плюралізм	Немає можливості для паралельного суспільства або тіньової економіки	Може бути	Присутній
Ідеологія	Наявність домінуючої ідеології, що описує	Немає чітко розробленої	Прихильність громадянським

	досягну в майбутньому утопію	пануючої ідеології	принципам і правилам конкуренції; пошана прав меншості, законності і цінності особи
Мобілізація	Екстенсивна мобілізація у велику кількість створених режимом організацій; мобілізація, заснована на ентузіазмі	Немає політичної мобілізації, крім виключних випадків	Низька мобілізація, при розумінні цінності високого рівня участі; терпимість до опозиції, що дотримується відповідних правил політичного життя
Лідерство	Невизначені межі, велика непередбачуваність лідерства, часто харизматичного; рекрутування на вищі посади залежить від прихильності і успішної кар'єри в парторганізації	Влада лідера (малої групи правителів) обмежена цілком передбаченими, але погано визначеними нормами	Лідери міняються періодично за підсумками вільних виборів; влада їх обмежена конституційно
Правова культура	Тоталітарна	Авторитарна	Демократична

Порівняльна характеристика політичних режимів дає змогу зробити висновок про те, що, з одного боку, правосвідомість та правова культура людини і суспільства детермінуються саме політичним життям, а з другого, як підкреслює М. Панов, «політичні ідеали, цілі, інші цінності реалізуються саме шляхом установлення системи правових норм та їх застосування» [19]. Проблема взаємозв'язку і взаємовпливу правової свідомості та правової культури і політичної сфери буття суспільства є дуже складною і актуальною.

Нас насамперед цікавить проблема формування правової культури громадян демократичного суспільства, яку можна визначити як ціннісно-нормативну систему, орієнтовану на ідеали гуманізму і демократії, яка схвалюється більшістю населення в суспільстві або основними соціальними групами [20]. Вона включає базові демократичні переконання, настанови, орієнтації, символи, спрямовані на політико-правову систему, охоплює як правові ідеї і цінності, так і чинні норми правової практики. Правова культура громадян у демократичному суспільстві залежить від рівня розвитку правової свідомості [21].

Правосвідомість громадян демократичного суспільства можна визначити як об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають ставлення соціальних груп, індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системі і структурі, до окремих законів, інших характеристик правової системи демократичного суспільства [22]. Правосвідомість громадян демократичного суспільства виступає ще й каналом впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, формування суспільних і групових відносин і зв'язків в універсумі демократії. У правосвідомості можна виділити такі складові елементи: знання правових норм, законів, конституції, ціннісне ставлення до правової організації конкретного суспільства, що може

включати критику чинного права та інші ціннісні орієнтації в цій галузі стосовно існуючої системи права, що спрямовані на визнання можливості зміни існуючої системи права. Правосвідомість — це не тільки відбиття в індивідуальній свідомості духу і характеру чинних у суспільстві законів. Правосвідомість може творчо коректувати і критикувати чинні закони й інститути з позицій індивідуальної справедливості, що здобуває глибокий життєвий сенс і значення для досить великої маси людей.

Можна виділити інституціональну та неінституціональну форми буття правосвідомості. Якщо перша існує у вигляді документів, виступаючи як форма живого процесу мислення правників-професіоналів, то друга, навпаки, висвітлюється у формі правового мислення, волі та почуттів, існуючи у вигляді живого процесу або акту свідомості в його «неопредмеченому вигляді». У свою чергу, за способом мислення остання сфера поділяється на два види: повсякденну і теоретичну правосвідомості. Повсякденна правосвідомість містить у собі уявлення, почуття та волевиявлення маси людей, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання у правомірності чи неправомірності судових дій, справедливості чи несправедливості самих законів. До сфери теоретичної правосвідомості можна віднести юридичні «доктрини», створені теоретиками права, а також обговорення питань про право, законність і справедливість, взаємні права і обов'язки суспільства та особистості, основні інститути законодавства у працях вчених-гуманітаріїв [23].

Розглянуті рівні правосвідомості відрізняються за обсягом знань про право, його системністю, ступенем розуміння правових фактів, явищ і стабільності правосвідомості. Поняття повсякденної правосвідомості обов'язково включає моральну оцінку, що може навіть превалювати, оскільки правові погляди на цьому рівні звичайно далекі від професійних уявлень про правову дійсність. Поінформованість про право, правові норми залежить як від власної соціально-правової практики індивідів, так і від правових традицій суспільства [24].

Правосвідомість формується під впливом низки соціальних чинників: історичного досвіду суспільства, соціального оточення індивідів, власного соціального досвіду окремих індивідів і груп. Вона сполучається із соціальною структурою суспільства, здобуває різну наповненість, форму залежно від соціального суб'єкта: суспільства в цілому, класів, груп, верств, окремих індивідів. Передбачається, що в демократичному суспільстві основна маса громадян досить глибоко засвоїла різноманітні правові феномени, добре поінформована в правовому відношенні, позитивно ставиться до діяльності судової влади, правоохоронних органів.

Головними ціннісними орієнтаціями правової культури громадян у демократичному суспільстві є такі: свобода (захист від свавілля сильних, а також наділених владою), загальне благо (забезпечення високого рівня життя співгромадян), справедливість, законність (влада законів, а не людей), рівність (забезпечення рівної відповідальності, справедливий розподіл благ і обов'язків) [25]. Правова культура громадян у демократичному суспільстві сприяє завершенню формування громадянського суспільства, в основі якого — вільна особа з високим рівнем правової свідомості і культури, соціально відповідальна, здатна відстоювати свої права і свободи, а також конструктивно взаємодіяти з іншими особами в ім'я їх загальних цілей, інтересів та цінностей. Реалії громадянського суспільства припускають особливу роль права як соціального інституту. В цьому разі право виступає як сукупність правил справедливого (що головним чином відшкодовує і примиряє) призначення, завдяки яким права і обов'язки співгромадян визначаються і стають прийнятним та певною мірою доступним кодексом поведінки. Право робить передбаченою (і в цьому значенні традиційною) поведінку співгромадян у різних конфліктних ситуаціях правового характеру. Право сприяє заміні насильства і жорстокості на користь мирного і порівняно необтяжливого розв'язання конфліктів до умов, що змінилися.

У правовій культурі громадян в демократичному суспільстві можна виділити три компоненти: когнітивний (знання), аксіологічний (цінності) та поведінку [26]. Перші два пов'язані з правосвідомістю, третій — з правовою поведінкою, тобто системою практичної діяльності з виконання і застосування права. Як системоутворюючий чинник у цій структурній композиції виступають саме демократичні правові цінності або соціально-правова упередженість, що детермінують правосвідомість і правову культуру в цілому. С. Максимов слушно наголошує: «Правова культура — це перш за все момент цінностей та ідеалів» [27]. Роль цінностей визначається тим, що вони слугують відповідною підставою, беруть участь у визначенні цілей і засобів, що відповідають тим чи іншим цінностям; є основою ухвалення рішень і критерієм того, чого слід прагнути і чого слід уникати; слугують арбітром у розв'язанні внутрішніх конфліктів, указуючи на переважний вихід [28].

Україна впевнено йде шляхом розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, що передбачає формування у наших громадян демократичної, правової свідомості та правової культури [29]. Основний Закон нашої держави затвердив широкі конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина незалежно від походження, майнового стану, статі, раси, мови, релігії, політичних та інших переконань. Гарантовано право кожного на збереження і захист своєї національної самобутності, на розвиток національних мов і культур, на задоволення громадянами своїх соціальних потреб. Стаття 15 Конституції передбачає, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», гарантує «свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України». Разом із статтями 34 та 35, які гарантують громадянам право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також на свободу світогляду і віросповідання, вона є конституційною підставою формування плюралістичного суспільства. Національна держава створює оптимальні умови для консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. Разом з тим Українська національна держава забезпечує розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин, що проживають на її території. І все це стане можливим лише у тому разі, коли громадяни України матимуть демократичну правосвідомість та правову культуру [30], яка об'єднає всіх нас в ім'я ідеалів демократії, забезпечення гідного рівня життя, дотримання прав і свобод кожної людини.

Література

1. Історія вчень про право і державу: хрестоматія для юрид. вузів і фак. / уклад., заг. ред. проф., д-р істор. наук Г. Г. Демиденко. — 2-ге вид., доп. і змін. — Х.: Легас, 2002. — С. 52.
2. Береза, С. В. Правова культура і політика: взаємозв'язок і взаємозалежність / С. В. Береза // Держава і право: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — Вип. 29. — С. 112-117.
3. Усеїнова, Г. С. Політична та правова свідомість людини в контексті взаємозв'язку політичної культури, права і політики / Г. С. Усеїнова // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи: зб. ст. і тез за матер. Всеукр. наук. -теорет. конф. — XX Харківські політологічні читання. — Х.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ держ. буд. та місц. самовряд. АПрН України, 2008. — С. 335-338.
4. Соціологія політики: енцикл. словник / Авт. -упоряд.: В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. — С. 326-327.
5. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія / М. І. Панов (керів. авт. кол.), Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. — Х.: Право, 2008.

6. Венгеров, А. Теория государства и права: учеб. / А. Венгеров. — М.: Новый юрист, 1999. — С. 150.
7. Политический режим и преступность / под ред. В. Н. Бурлакова, Ю. Н. Волкова, В. П. Сальникова. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. — С. 41.
8. Загальна теорія держави і права: [Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — С. 118-120.
9. Шакірзянова, І. В. Політичний і державний режими: сучасні погляди та характеристики / І. В. Шакірзянова // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 39. — С. 58-62.
10. Шипунов, Г. Категорія «політичний режим»: суть та основні підходи щодо визначення / Г. Шипунов // Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2006. — №18. — С. 235-241.
11. Герасіна Л. М. Правової ідеалізм і політичні практики: проблема взаємодії / Л. М. Герасіна // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи: зб. ст. і тез за матер. Всеукр. наук. -теорет. конф. — XX Харківські політологічні читання. — С. 23-27.
12. Лубнин, Д. А. Разновидности политического режима / Д. А. Лубнин // Вопр. гуманит. наук. — 2007. — №6. — С. 327-333.
13. Ладиченко, В. Гносеологічні аспекти взаємовідносин держави та особистості / В. Ладиченко // Юрид. Україна. — 2008. — №12. — С. 24-29.
14. Правдюк, Т. И. Правовая культура и правопорядок / Т. И. Правдюк // История государства и права. — 2008. — №7. — С. 8-10.
15. Литвинов, О. М. Про взаємозв'язок політики і права як проблему правової культури: від сервільності до верховенства права (спроба попередньої розвідки) / О. М. Литвинов // Трансформація політики в право / за ред. акад. НАН України, акад. АПрН України В. Я. Тація. — Х.: Право, 2006. — С. 254.
16. Там само.
17. Бігун, В. С. Людський вимір політики і права: осмислення сучасного українського досвіду» / В. С. Бігун // Трансформація політики в право. — С. 256.
18. Соціологія політики: енцикл. словник. — С. 297.
19. Панов, М. І. Політична і правова культури як фундаментальні чинники державотворення в Україні / М. І. Панов // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи: зб. ст. і тез за матер. Всеукр. наук. -теорет. конф. — XX Харківські політологічні читання. — С. 5.
20. Требін, М. П. Формування правової культури в Україні / М. П. Требін // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: матер. міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х.: Право, 2007. — С. 21.
21. Скакун, О. Ф. Правосознание как компонент правовой системы / О. Ф. Скакун // Там само. — С. 34-38.
22. Калиновський, Ю. Ю. Розвиток демократичної правосвідомості як основа функціонування громадянського суспільства в Україні / Ю. Ю. Калиновський // Там само. — С. 77-79.
23. Клімова, Г. П. Поняття та структура правової свідомості: соціологічний аспект аналізу / Г. П. Клімова // Там само. — С. 82.
24. Червякова, О. Б. Правова культура особистості та правова інформація: деякі аспекти взаємодії / О. Б. Червякова // Там само. — С. 104-106.
25. Осипова, Н. П. Загальнолюдські аспекти аксіологічних вимірів правової культури громадянського суспільства / Н. П. Осипова // Там само. — С. 28-30.

26. Степанов, О. В. Социология права: учеб. пособ. / О. В. Степанов, П. С. Самыгин. — Ростов н/Д: Феникс, 2006. — С. 98.
27. Максимов, С. І. Українська правова культура: ціннісний вимір / С. І. Максимов // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку. — С. 11.
28. Черкас, М. Є. Правосвідомість і правова культура як основа громадянського суспільства / М. Є. Черкас // Там само. — С. 139-140.
29. Калініченко, А. І. Проблеми правової культури і громадянського суспільства в Україні / А. І. Калініченко // Там само. — С. 158-159.
30. Требін, М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — 2009. — № 844. — С. 59-62.

Политический режим как детерминанта уровня правовой культуры

Требин М. П.

Проанализированы особенности диалектической взаимосвязи политического режима и правовой культуры. Раскрыты основные характеристики политических режимов, показано их влияние на состояние уровня правовой культуры граждан. Представлена общая характеристика правовой культуры демократического общества.

Ключевые слова: политический режим, политическая система, правовая культура, правовое сознание.

The Political mode as determinanta of level of legal culture

Trebin M. P.

The features of dialectical intercommunication of the political mode and legal culture are analysed in the article. Basic descriptions of the political modes are exposed, their influence is rotined on the state of level of legal culture of citizens. General description of legal culture of democratic society is presented.

Key words: political mode, political system, legal culture, legal consciousness.

УДК 329. 733(477)

В. Ф. Смоляннюк, доктор політичних наук, професор

МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ У РЕТРОСПЕКТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Здійснено політологічний аналіз міжнародних гарантій незалежності України у ретроспективному висвітленні. Показано, що міжнародні гарантії — це сукупність змістовно споріднених міжнародно-правових документів, підписаних державами, в яких визначено принципи та умови підтримання суверенітету України, її територіальної цілісності. Розглянуто основні міжнародні угоди України з проблем міжнародних гарантій її суверенітету.

Ключові слова: суверенітет, міжнародні гарантії незалежності, національна безпека, зовнішня політика, міжнародна співпраця.

Актуальність проблеми. Забезпечення міжнародних гарантій незалежності України має дуже велике значення для стабільної розбудови нашої держави. Усвідомлюючи свої геополітичні реалії та розуміючи, що сьогодні жодна країна світу не може забезпечити свою безпеку тільки власними силами, Україна, яка належить до групи «неінтегрованих країн», прагне від провідних країн світу підтвердження своєї незалежності, а в перспективі — шукатиме нові шляхи забезпечення власної національної безпеки, державного суверенітету зокрема.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що питанню міжнародних гарантій незалежності України присвячено чимало праць вітчизняних дослідників: О. Бодрука, О. Власюка, П. Демчука, В. Дергачова, О. Ковальнової, Б. Косевцова, В. Лукашевича, М. Требіна, І. Храбана, Ю. Щербака та ін. [1-12]. Однак ретроспективному висвітленню міжнародних гарантій незалежності України приділялося недостатньо уваги. У контексті цього *метою* статті є розгляд проблем міжнародних гарантій незалежності нашої держави у ретроспективному висвітленні.

Міжнародні гарантії незалежності України — це сукупність змістовно споріднених міжнародно-правових документів, підписаних державами, що є постійними членами Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, а також іншими державами, в яких визначаються принципи та умови підтримання незалежного державного статусу України, її політичного суверенітету, територіальної цілісності, необхідного рівня національної безпеки. Процес накопичення відповідних документів був доволі складним. Особливістю формування системи міжнародних гарантій незалежності України став чіткий зв'язок відповідних документів із заходами ядерного роззброєння нашої країни.

Загальновідомим є факт успадкування Україною у 1991 р. кількості озброєнь, які виводили її в групу найбільш милітаризованих держав планети. Питанням особливого значення на момент набуття Україною політичної незалежності, яке турбувало всі без винятку ядерні столиці планети (і особливо Вашингтон), стала проблема відповідності державницького мислення національно-демократичних сил, у чиїх руках опинилися важелі політичного керування постсоціалістичною Україною, несподівано набутим ними ядерним можливостям глобального значення. Ядерний потенціал України забезпечував їй третє місце у світі після Російської Федерації і Сполучених Штатів, які, на відміну від Києва, володіли необхідною ядерною інфраструктурою, досконалими кадровими системами її забезпечення, дієвою правовою базою обмеження і навіть ліквідації окремих систем ядерних озброєнь (досить пригадати фізичне знищення СРСР і США ракет середньої і меншої далькості протягом 1988-1991 рр.). Важкий, дискретний у часі, проте політично відповідальний, а в окремих випадках навіть результативний діалог Москви і Вашингтона стосовно обмеження взаємних ядерних

приготувань несподівано для військово-політичних еліт Росії і США у 1991 р. набув непередбачуваного характеру: протягом лічених днів до ядерних держав долучилися Беларусь, Казахстан та Україна.

На момент розпаду СРСР чинниками геостратегічного значення стали дислоковані на території України 176 міжконтинентальних балістичних ракет: 130 ракет РС-18 (SS-19 «Stiletto» за західною класифікацією) з шістьма боєголовками у головній частині кожної ракети та 46 ракет РС-22 (SS-24 «Scalpel»), що мали по 10 боєголовок індивідуального наведення. Доповненням до балістичних засобів ураження були стратегічні бомбардувальники (21 Ту-95МС «Bear» і 20 Ту-160 «Black Jack»), оснащені 650 ударними ядерними системами повітряного базування. Тактичну ядерну зброю представляли 2605 боєприпасів. Така кількість озброєнь не могла бути ігнорована державами світового «ядерного клубу» та вимагала від них пошуку нетрадиційних форм зменшення кількості ядерних країн.

Історично першою міжнародною угодою, орієнтованою на створення міжнародних гарантій незалежності України у разі виконання нею ядерно-роззброювальних зобов'язань, стала Трестороння заява президентів України, США та Російської Федерації, підписана у Москві 14 січня 1994 р. У заяві повідомлялося, що Сполучені Штати і Росія готова надати Україні гарантії безпеки після набрання чинності поширеної на Україну частини Договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) і приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Ратифікація Верховною Радою України Договору СНО-1 (18 жовтня 1993 р. із застереженнями, 3 лютого 1994 р. у повному обсязі), а також прийняття нею 16 листопада 1994 р. Закону «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» створили політико-правові умови для формування системи міжнародних документів, спрямованих на створення дієвих гарантій незалежності і безпеки України. Протягом декількох наступних років спостерігалось стійке збільшення кількості таких документів, які, поступово вийшовши за межі власне ядерної проблематики, перетворили державотворчий процес в Україні на явище міжнародного значення.

У цій самій площині перебуває Програма НАТО «Партнерство заради миру (ПЗМ): запрошення» від 10 січня 1994 р., в реалізації якої Україна бере участь з 8 лютого того самого року. Програма передбачає, що «НАТО проводитиме консультації з будь-яким активним учасником такого партнерства, якщо цей партнер вирішить, що виникла пряма загроза його територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеки». Рамковий документ Програми ПЗМ зобов'язав усі держави-учасниці, що приєдналися до неї, «утримуватися від загрози застосування сили і від застосування сили на шкоду територіальній цілісності або політичній незалежності будь-якої держави, а також поважати існуючі кордони і добиватися врегулювання спорів мирними засобами». Водночас з позицій сьогодення Програма залишає враження політичного побажання, не більше.

Неможливо обійти увагою Хартію українського-американського партнерства, дружби і співробітництва від 22 листопада 1994 р., яка додатково засвідчила, що «якщо у майбутньому виникне зовнішня загроза територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці України, Україна та Сполучені Штати Америки мають намір консультиватися та здійснювати відповідні кроки для досягнення мирного вирішення ситуації у відповідності з міжнародними правилами та принципами НБСЄ».

Гарантією особливого значення став багатосторонній Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, підписаний у Будапешті 5 грудня 1994 р. президентами України, РФ, США та прем'єр-міністром Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Сторони підтвердили свої зобов'язання «згідно з принципами Заключного Акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України».

Того ж самого дня у столиці Угорщини було оприлюднено Декларацію Франції, підписану президентом цієї держави, в якій викладено зобов'язання про гарантії безпеки України з боку Республіки Франції, а також підтверджено зобов'язання французької сторони «поважати незалежність та суверенітет України в межах її нинішніх кордонів згідно з принципами Заключного Акта НБСЄ та Паризької Хартії для нової Європи».

Документом, який завершував перелік відповідних гарантій держав — постійних членів Ради Безпеки ООН, стала Заява Уряду Китайської Народної Республіки, також датована 5 грудня, в якій Пекін визнавав незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, виражав готовність до подальшого розвитку дружби та співробітництва між КНР і Україною.

Мотиви посилення міжнародних вимірів державно-політичної незалежності України прозвучала в Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору — безстроковому документі, підписаному Президентом України Л. Кучмою та лідерами 16 країн-членів НАТО 9 липня 1997 р. в Мадриді. Один із базових принципів розвитку взаємовідносин Києва і Брюсселя передбачає їх повагу до суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності всіх інших держав, непорушності кордонів, розвитку добросусідських відносин. Сторони передбачили можливість створення кризового консультативного механізму для проведення спільних консультацій «у будь-якому випадку, коли Україна вбачатиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці». Рішення Києва щодо позбавлення ядерної зброї та приєднання до Договору про її нерозповсюдження оцінюються в документі «як значний внесок у справу зміцнення безпеки та стабільності в Європі, що створило Україні особливий образ у світовій спільності».

До системи міжнародних гарантій незалежності України не можна не віднести Стратегічну концепцію НАТО від 24 квітня 1999 р., 65 статей якої містили лише два персональні звернення до конкретних держав: Росії (ст. 36) та України (ст. 37).

Слід зазначити, що у випадку з РФ керівники альянсу обмежилися загальними фразами стосовно необхідності подальшого розвитку відносин на основі спільних інтересів, взаємності та прозорості для досягнення тривалого і всеосяжного миру в євроатлантичному регіоні, що ґрунтуватиметься на принципах демократії і спільної безпеки, наповнення конкретним змістом спільного зобов'язання сторін будувати стабільну, мирну та неподільну Європу. Звернення ж до України містить набагато помітніший потенціал політичної конкретики: документ акцентував увагу світової спільноти на тому, що «альянс продовжує підтримувати суверенітет і незалежність України, її територіальну цілісність, демократичний розвиток, економічне процвітання та її неядерний статус, які НАТО вважає чинниками стабільності та безпеки в Центральній і Східній Європі, а також у Європі загалом».

Як видно, США посідають особливе місце в системі міжнародного гарантування незалежності України. Значною мірою позиція саме цієї держави прискорила підготовку і підписання більшості цитованих документів. Одночасно у 90-х роках ХХ ст. Вашингтон продемонстрував дипломатичну гнучкість, уміння швидко зміщувати акценти у власній зовнішній політиці, відстоюючи національні інтереси і адекватно реагуючи на об'єктивні геополітичні реалії. Для аргументації такої тези досить пригадати сумнозвісну промову президента Сполучених Штатів Дж. Буша-старшого, виголошену 1 серпня 1991 р. в Києві перед членами Верховної Ради УРСР, в якій заявлялося: «Свобода — це не те ж саме, що незалежність. Американці не підтримуватимуть тих, хто здобуває незалежність для того, аби змінити далеку тиранію на місцевий деспотизм. Вони не допомагатимуть тим, хто сприяє самовбивчому націоналізмові, який базується на етнічній ненависті».

Унікальним випадком у повоєнному спілкуванні Вашингтона та Москви стало те, що тодішній президент США попередньо показав текст виступу президенту СРСР, посиливши у ньому мотиви необхідності збереження Радянського Союзу та підтримання позицій генерального секретаря ЦК КПРС. До проголошення незалежності України залишалось трохи більше 20 днів...

Визнання Сполученими Штатами незалежної Української держави відбулося 25 грудня 1991 р., проте 1992-1993 рр. слід визнати періодом утрачених можливостей, періодом недовірливо-підозрілого приглядання до України з боку адміністрації США. «Прорив» в українсько-американських міждержавних взаєминах, який доцільно пов'язати з діяльністю новообраного президента Б. Клінтона, відбувся лише у 1994 р., протягом якого було значно активізовано політичні контракти сторін, започатковано фінансово-економічну допомогу Україні з боку американських і світових фінансових інституцій і, що не менш важливо, значно інтенсифіковано процес військово-політичного співробітництва Києва і Вашингтона відразу в декількох сферах.

19 вересня 1996 р. в офіційному українсько-американському комюніке, яке проголошувало створення Міждержавної комісії із співробітництва між

Україною і США, очолюваної Президентом Л. Кучмою і віце-президентом А. Гором, сторони вперше вжили формулу «стратегічне партнерство» між двома країнами, що відкриває додаткові можливості для розвитку взаємовідносин Києва і Вашингтона вже у новому столітті.

Іншими документами, які мали посилити систему міжнародних гарантій незалежності України, повинні були стати окремі домовленості, підписані главами держав СНД. Зокрема, Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів держав — учасниць Співдружності Незалежних Держав від 15 квітня 1994 р. передбачала, що «... будуючи свої відносини як дружні, держави утримуватимуться від військової, політичної, економічної або будь-якої іншої форми тиску, включаючи блокаду, а також підтримання і використання сепаратизму проти територіальної цілісності і недоторканності, політичної незалежності будь-якої із держав-учасниць Співдружності». Меморандум про підтримання миру і стабільності у Співдружності Незалежних Держав від 10 травня 1995 р. додатково передбачав, що суб'єкти Співдружності «мають наміри припиняти у відповідності із своїм національним законодавством створення і діяльність на своїх територіях організацій, груп і окремих осіб, спрямованих проти незалежності, територіальної цілісності і недоторканності кордонів або на загостренні міжнаціональних відносин, а також на зазіхання ззовні на державний устрій держав, що підписали цей Меморандум».

Станом на 2009 р., після проголошення незалежності Абхазією та Південною Осетією, виходу Грузії із складу СНД та розірвання нею дипломатичних відносин з РФ, подібні документи Співдружності слід вважати такими, що «відходять в історію». Відсутні підстави гадати, що решта 11 держав СНД зможуть підписати щось подібне в нових геополітичних реаліях. Навпаки, проглядаються нові лінії напруження у відносинах між ними. Для України у даному контексті особливо важливою видається кримська проблема, оскільки в умовах інтенсифікації інформаційних впливів на Україну й особливо на АРК посилюються політичні спекуляції на кшталт «Крим рано чи пізно повторить історичний вибір Абхазії та Південної Осетії».

Хоча нормативно-правовий простір СНД поступово розвивається, зберігають своє значення двосторонні документи. Із їх сукупності доцільно виділити Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р., який попри всі складнощі двосторонніх взаємовідносин Києва та Москви визначає їх як «стратегічне партнерство».

Заслуговує на увагу процес створення відповідної нормативно-правової бази у відносинах України з іншими прилеглими державами, в якій так само доцільно виділити складову міжнародного гарантування державної незалежності, політичного суверенітету та територіальної цілісності України. Державою-лідером у цивілізованій відмові від сукупності історично сформованих негативних чинників міждержавного спілкування слід визнати

Республіку Польщу. Декларація про засади та основні напрями розвитку українсько-польських відносин від 13 жовтня 1990 р. та Договір про добросусідство, дружні відносини і співпрацю від 18 травня 1992 р. заклали фундамент рівноправного стратегічного партнерства між обома державами.

У подібній системі геополітичного мислення перебуває і Угорщина, яка на п'ятий день після першого українського референдуму (6 грудня 1991 р.) підписала Договір про основи добросусідства та співробітництва між Києвом і Будапештом.

Лінію правової нормалізації відносин України з прилеглими державами на захід від Карпат продовжили Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Словаччиною (30 червня 1993 р.) та Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою (26 квітня 1995 р.), яка, не маючи спільного кордону з нашою державою, в окремих випадках здатна впливати на процеси спільної координації економічної та імміграційної політики.

Більш непроста доля чекала на відповідний документ в українсько-румунських відносинах. Визнавши незалежність України 8 січня 1992 р. і встановивши дипломатичні відносини з нею 1 лютого того самого року, офіційний Бухарест лише у 1997 р. погодився на підписання Договору про відносини добросусідства і співробітництва, який, розв'язуючи проблеми територіальної належності Бессарабії, Північної Буковини і острова Зміїний на користь України, відклав на майбутнє (виявилось, що до 2009 р.) визначення виключних (економічних) зон обох держав на континентальному шельфі Чорного моря.

Достатньо нормалізованими слід вважати українсько-турецькі міжнародні відносини. У травні 1992 р. відбувся перший в історії обох держав офіційний візит до Туреччини Президента Л. Кравчука, в ході якого сторони підписали Договір про дружбу та співробітництво між Україною і Турецькою Республікою. Договір заклав основу для всебічного двостороннього співробітництва Києва і Анкари в політичній, економічній, культурній та інших сферах, що має істотне значення в умовах посилення уваги Туреччини до перспектив подальшого розвитку соціально-політичної, етнонаціональної, конфесійної ситуації на півдні України, насамперед у Криму, яка цілком може набути деструктивних щодо цілісності українського суспільства та його держави вимірів.

З Туреччиною пов'язані й інші документи міжнародного значення, які, враховуючи передусім балканські (косовські) та північнокавказькі (російські) події другої половини 90-х років ХХ ст., загострили проблему взаємних гарантійних зобов'язань держав ОБСЄ щодо підтримання політичної стабільності на континенті. До таких документів належать Хартія Європейської безпеки від 18 листопада 1999 р. та підписана одночасно з нею нова редакція Договору про звичайні збройні сили в Європі, які пов'язали гуманітарні, економічні, політичні та військові виміри міжнародної безпеки в її широкому розумінні в єдине ціле.

Отже, процес державотворення донедавна мав ґрунтований зовнішньополітичний аспект. Результативність дій офіційних представників України у 90-ті роки ХХ ст. за межами національних кордонів була беззаперечною. Україна нормалізувала або ж налагодила мережу взаємовигідних контактів із десятками держав близького та далекого політично організованого довкілля, міжнародними регіональними і глобальними структурами, одним із найістотніших підсумків чого стало формування системи міжнародних гарантій її незалежності.

Проте поміркований оптимізм такого висновку має чітко виражену асиметрію: свої зовнішні досягнення досконала держава повинна врівноважувати не менш вагомими внутрішніми здобутками. Реальністю має бути поступальний розвиток національної економіки, систем освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, обороноздатності. На порядку денному діяльності реальних політичних еліт, а не їх самозваних сурогатів, постійно мають бути питання підвищення ефективності функціонування державного апарату управління, заходи негайного реагування на загрозливу демографічну ситуацію, виходу із екологічної пастки та десятки інших питань.

В Україні з внутрішнім супроводом зовнішньополітичних успіхів не склалося. Внутрішні негаразди поступово розмили, девальвували зовнішні здобутки, поставивши під сумнів саму здатність Києва відповідати за прийняті раніше міжнародні зобов'язання та стимулюючи спокусу інших країн скористатися українськими ресурсами — людськими, сировинними, економічними, морськими. Черга за територіальними?

Література

1. Демчук, П. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції / П. Демчук. — К.: ППП, 2004.
2. Дергачев, В. Геополитика / В. Дергачев. — К.: ВИРА-Р, 2000.
3. Дугин, А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России / А. Дугин. — М., 1997.
4. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми. — К.: Юрид. думка, 2005.
5. Збройні Сили України: стан та проблеми розбудови. — К.: Нац. ін-т стратег. дослід., 1994. — Вип. 24.
6. Ковальова, О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України / О. Ковальова. — К., 2003.
7. Лукашевич, В. Глобалістика / В. Лукашевич. — Львів: Новий Світ-2000, 2004.
8. Стратегії розвитку України: теорія і практика. — К.: НІСД, 2002.
9. Требин, М. Военно-политическая обстановка в регионе: оценка для Украины / М. Требин // Регион: проблемы и перспективы. — 1999. — №4. — С. 3-12.
10. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. — К., 2002.
11. Храбан, І. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур / І. Храбан. — К.: Варта, 2005.
12. Щербак, Ю. Позначені безпрецедентним динамізмом. До 5-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між Україною і США / Ю. Щербак // Політика і

Международные гарантии независимости Украины в ретроспективном освещении
Смолянюк В. Ф.

Осуществлен политологический анализ международных гарантий независимости Украины в ретроспективном освещении. Показано, что международные гарантии — это совокупность содержательно родственных международно-правовых документов, подписанных государствами, в которых определены принципы и условия поддержания суверенитета Украины, ее территориальной целостности. Рассмотрены основные международные соглашения Украины по проблемам международных гарантий ее суверенитета.

Ключевые слова: суверенитет, международные гарантии независимости, национальная безопасность, внешняя политика, международное сотрудничество.

International guarantees of independence of Ukraine are in retrospective illumination
Smolyanuk V. F.

In the article the political science analysis of international guarantees of independence of Ukraine is carried out in a retrospective plan. It is rotined that international guarantees are an aggregate richly in content family international law documents of signed by the states principles and terms of maintenance of sovereignty of Ukraine are determind in which, to its territorial integrity, the basic international agreements of Ukraine are examined on issue of international guarantees of its sovereignty.

Key words: sovereignty, international guarantees of independence, national safety, foreign policy, international cooperation.

УДК 324. 84

Г. Ю. Васильєв, кандидат філософських наук, доцент, І. Г. Васильєва, кандидат філософських наук, доцент.

**ПОЛІТИКО — ПРАВОВА ОЦІНКА ТЕХНОЛОГІЇ
МАНІПУЛЮВАННЯ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ**

У формуванні громадської думки як однієї з головних політичних технологій важливу роль відіграє маніпулювання — насильницьке нав'язування широким верствам населення такого оцінного ставлення до актуальних проблем дійсності, що відбиває

інтереси лише пануючих меншостей і спрямовано на збереження (або зміну) певного ладу. В статті розкрито головну мету маніпулювання — вплив на політичний вибір громадян країни, а також розглянуто найбільш «брудні» види маніпуляції громадською думкою у виборчій кампанії, їх у край негативний вплив на формування й розвиток політичної системи суспільства.

Ключові слова: влада, політичні технології, технологія маніпулювання, адміністративний ресурс, виборча кампанія.

Вирішальним чинником в обранні прихованих чи відкритих засобів впливу еліт, що борються за владу, є співвідношення їхніх інтересів з інтересами більшості громадян держави. Чим більше ці інтереси розходяться, тим небезпечніше стає використання відкритих методів — насильницьких засобів та фізичного примусу, і правлячі еліти широко застосовують приховані методи та засоби.

У практичній діяльності сучасних держав широко використовуються політичні технології — сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату в політиці. За допомогою політичних технологій розробляються та реалізуються стратегія і тактика ухвалення політичних рішень, впливу на громадську думку — підтримки конкретних політичних явищ, або навпаки, негативного ставлення до них. У будь-якій державі головним змістом виборчої кампанії стає боротьба за умонастрої, уподобання виборців.

Проблеми формування і використання виборчих технологій вже давно стали предметом досліджень західних учених. Останніми роками було оприлюднено чимало монографій і статей українських та російських авторів, які розглядають різні політичні технології, що застосовуються в період виборчої кампанії, зокрема в Україні та Росії. Конкретні способи і прийоми використання маніпулювання в пострадянській політиці вже висвітлювалися в українській та російській літературі[1].

Разом з тим проблеми маніпулювання як прихованого, аморального виду технології у виборчій кампанії досліджено явно недостатньо і залишаються особливо актуальними. У статті зроблено спробу розкрити й узагальнити найбільш «брудні» види маніпуляції громадською думкою у виборчій кампанії і показати їх у край негативний вплив на формування та розвиток політичної системи суспільства.

У будь-якій виборчій кампанії використовуються насамперед легальні технології, що відповідають вимогам законодавства. Порушення нормативних актів спричиняє відповідні санкції. При цьому залежно від галузевої належності нормативно-правової основи розрізняють три види відповідальності: відповідальність за виборчим правом; адміністративну відповідальність; кримінальну відповідальність.

Однак головний недолік законодавчої бази пов'язаний саме з визначенням об'єкта законодавчого регулювання та меж його діяльності. У більшості випадків використання політичних технологій залишаються за рамками законодавчого регулювання і є не тільки незаконними, а й

аморальними способами впливу на свідомість людини, навіювання їй ідей та оцінок, що не відповідають дійсності або її власним інтересам.

Цілеспрямований вплив на формування громадської думки здійснюється двома шляхами: науковим формуванням та маніпулюванням.

Наукове формування — це цілеспрямований вплив на процес утворення громадської думки шляхом поширення у масах наукового уявлення про характер суспільних процесів та їхніх проявів у конкретних ситуаціях. Наукове формування — ідеал, якого має прагнути суспільство.

Маніпулювання являє собою приховане керування людиною (групою), що здійснюється усупереч її бажанню і створює відповідно ілюзію самостійного вибору. Політичне маніпулювання — це приховане керування політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти (або не діяти) усупереч власним інтересам. Іншими словами, маніпулювання означає насильницьке нав'язування широким верствам населення такого оцінного ставлення до актуальних проблем дійсності, що відбиває інтереси лише пануючих меншостей і спрямоване на збереження (чи зміну) певного ладу. Це тип прихованого, неявного інформування та програмування намірів виборця; навіювання, яке базується на ігноруванні волі і ставленні до виборця як до засобу, знаряддя виконання чужих для нього інтересів. Маніпулювання — це і особливий добір інформації, і використання різних форм та засобів її поширення, і дезінформація — поширення перекручених чи неправдивих фактів і даних про реальну дійсність.

Залежно від цілей прихованого керування мисленням і поведінкою виборця добираються й відповідні прийоми. Наприклад, неповне, вибіркоче інформування про яку-небудь подію, що приводить до перекрученого уявлення про неї у виборця; або навпаки — лавинний потік інформації, що не дозволяє людині відрізнити головне від другорядного і приводить її до стану розгубленості. Найбільш часто використовуються ретельно розроблені й навіювані стереотипи, що не потребують спеціального смислового оброблення, але викликають запрограмовану реакцію. Так, у багатьох країнах під час виборчої кампанії створюються стереотипи образів кандидатів, «яких просувають», з котрими асоціюються набори позитивних якостей і моментів (мир, стабільність, ясність світогляду, добробут та ін.) і відповідно — негативних для неугодних, конкуруючих кандидатів.

Одним з важливих і найбільш часто використовуваних маніпуляційних прийомів є присвоєння окремим особам-кандидатам або їхнім діям однозначно позитивних чи негативних оцінок, причому використовуються «подвійні стандарти» при оцінюванні дій «свого» кандидата і суперника. Не менш важливим прийомом маніпулювання є поширення раніше невідомих широкій громадськості відомостей, а нерідко й сфабрикованих слухів, неблиць, які можуть зганьбити кандидата-конкурента.

Потужним інструментом, що впливає на підсвідомість людей, зброєю масового психопрограмування стали засоби масової інформації (ЗМІ). Замість переконання, логіки, заснованих на законі вільної волі, сучасні ЗМІ застосовують методи впливу на підсвідомість, тобто навіювання, тотальну

гіпнотизацію. Прийоми тут найрізноманітніші. Це фабрикація фактів, тобто пряма неправда. Фахівці-технологи вважають, що пряма неправда не застосовується лише тоді, коли її легко виявити. Але щоб неправда не виявилася, треба закладати у підсвідомість певні стереотипи, наприклад, добір «потрібних» подій для повідомлень. Вважається, що думками панує той, хто визначає структуру потоку інформації, хто добирає факти і події, перетворюючи їх у повідомлення. Це «сіра» пропаганда, що спеціально не ідентифікує своє джерело; «чорна» пропаганда, що видається за вихідну із іншого джерела, ніж справжній, і под.

Виграш, отриманий від маніпуляції, найчастіше використовується потай, оскільки одне з головних завдань маніпулювання — це перекладання відповідальності за програш на того, ким маніпулюють, створення та збереження в нього ілюзії волі вибору [2, с. 85].

ЗМІ беруть активну участь у маніпулюванні свідомістю мас при формуванні і пропаганді іміджу кандидата. За мистецьки виготовленим ЗМІ блискучим рекламним упакуванням виборцеві буває важко розрізнити справжні ділові і моральні якості кандидатів, визначити їхні політичні позиції. Такого роду рекламно-маніпулятивна діяльність перетворює вибір громадян з вільного свідомого рішення на формальний акт, заздалегідь запрограмований фахівцями з формування масової свідомості. Недарма ЗМІ називають «четвертою владою», тому що вони вже є інструментом колосальної сили, за допомогою якого стало можливим змінювати старі мисленнєві структури, цінності цілих народів, формувати атомізоване й легко маніпульоване суспільство.

Про вплив ЗМІ на перебіг і результати виборчих кампаній свідчать і витрати на них, що різко зросли, різних кандидатів. Так, за оціночним бюджетом виборчої кампанії одного із кандидатів у президенти України у 70 млн дол., на політичні технології доводиться 40 млн, у тому числі: телебачення 15 млн (10 — на центральне і 5 на регіональне), друковані ЗМІ — 15 млн, на виготовлення зовнішньої реклами -10 млн [3, с. 30].

Важливу роль у маніпулюванні у виборчому процесі відіграє й такий вид політичної технології, як адміністративний ресурс. Інститут політики України дав таке політико-правове роз'яснення поняття «адміністративний ресурс»: це «політологічний термін, уживаний для пояснення використання органами державної влади й місцевого самоврядування або кандидатом у народні депутати, які є службовцями, своїх повноважень для досягнення політичних або корпоративних цілей, шляхом порушення існуючого законодавства» [4, с. 2.]. Інакше кажучи, адміністративний ресурс використовують ті особи, які здійснюють функції влади або наділені адміністративно-розпорядницькими функціями. Це різного роду державні службовці, керівники та працівники органів місцевого самоврядування, керівники державних установ і підприємств, командири військових частин та інших воєнізованих установ тощо. Головна мета використання адміністративного ресурсу — вплив на політичний вибір громадян країни.

Адміністративний ресурс використовується в усіх країнах. Специфіка полягає у тому, що його застосування й одночасне виконання безпосередніх службових обов'язків представником владних структур неможливо розділити. Так, мер (губернатор, міністр та ін.), будучи одночасно кандидатом у депутати під час виборчої кампанії, може набагато частіше з'являтися на екранах телевізорів, у пресі, підкреслюючи важливість своєї службової діяльності. У той же час його конкуренти одержують лише обмежений час для виступу в ЗМІ.

Але не тільки цим обмежується специфіка адміністративного ресурсу. В цілому це явище протиправне, що не тільки порушує законодавство, але й виходить за межі моральних принципів демократичного суспільства. Використання адміністративного ресурсу виявляється в різних видах і формах — від відкритого фізичного насильства до найвитонченіших способів і методів морально-психічного впливу. Наприклад, найбільш сильного кандидата-суперника можна відсторонити від виборчого процесу на підставі сфабрикованого судового розгляду. Можна «зробити» аварію й виключити електроенергію перед виступом по телебаченню того самого кандидата. Податкові служби і санітарні інспектори можуть на законних підставах закрити банк або іншу солідну установу, якщо вони не підтримають кандидата від влади, і под.

Але можна вплинути й за допомогою інших способів. Так, «обробляти» виборців безпосередньо можуть командири військових частин, головні лікарі, директори шкіл, керівники вищих навчальних закладів. Найбільш сприятливі умови для впливу є в «закритих аудиторіях» — серед військовослужбовців строкової служби, студентів, осіб, які засуджені і відбувають покарання, тощо. Причому подальша робота «агітованих» нерідко ставиться в загрозову залежність від результатів голосування.

Застосування адміністративного ресурсу приводить до того, що волевиявлення виборців унаслідок голосування перебуває під істотним впливом державних чиновників. Разом з тим не можна й переоцінювати його вплив на результати виборів. Застосування адміністративного ресурсу не звільняє кандидата від необхідності формувати свою команду та розробляти стратегію і тактику, доводити виборцям, що він — саме той, хто їм потрібен зараз.

У всіх цивілізованих країнах сучасного світу виборчі кампанії не обходяться без застосування маніпулювання. Навіть у США, що вважаються країною з найбільш розвиненою демократією, вибори президента країни, конгресменів та сенаторів не обходяться без використання прийомів маніпулювання і реклами, які тісно пов'язані між собою і створюють в електорату уявлення про політика, досить далекі від реальності. Подібні явища характерні й для всіх інших країн Заходу. Фахівці-політтехнологи і іміджмейкери професійно займаються створенням привабливих для виборців образів політичних діячів, визначають і наполегливо рекомендують кандидатам не тільки форму одягу і манери поведінки, а й зміст виступів, що

бувають безліччю привабливих обіцянок, які, як правило, забуваються незабаром після перемоги на виборах.

Широкі можливості використання найрізноманітніших засобів маніпулювання приводять до того, що виборцям важко (якщо взагалі можливо) розрізнити справжні ділові й моральні якості кандидата, визначити його політичні позиції. Такого роду маніпуляція перетворює вибір громадян із вільного свідомого рішення на формальний акт, заздалегідь запрограмований фахівцями з формування масової свідомості.

Проте у країнах Заходу політичне маніпулювання трохи обмежується, по-перше, відносно високим рівнем життя більшості громадян, стабільність становища яких не пов'язується із черговими виборами на будь-якому рівні; по-друге, наявністю демократичних інститутів, які багато роблять для забезпечення законності й прозорості виборчої кампанії. Значно складніша справа у більшості постсоціалістичних країн, які встали на шлях демократизації, але ще зберігають важку спадщину тоталітаризму. Тут рівень життя більшості населення вкрай низький, а демократичні інститути тільки формуються й не справляють серйозного впливу на діяльність владних структур.

На сьогодні практично в усіх країнах, що входили до складу СРСР, внаслідок вкрай нерівномірного розподілу ВВП відбулася поляризація суспільства на багатих і дуже багатих, з одного боку, і бідних і дуже бідних — з другого. Наприклад, в Україні, за даними офіційної статистики, у середині 90-х років ХХ ст. було: багатих — 3%, середніх — 13%, бідних, за різними даними, від 71 до 87%. За експертними оцінками, відношення доходів найбільш багатих 10% населення до 10% найбільш бідних для України становить 35,4 [5, с. 559]. Насправді ж, більше 100, тоді як у західних країнах цей показник коливається від 4 до 6 разів.

Отже, успіх боротьби зумовлюється багатьма чинниками, але серед них найважливіше місце посідає імідж політика або претендента, який бажає ним стати [6, с. 4].

Організовані зловживання з боку органів влади, порушення закону і відповідних зобов'язань перед ОБСЄ щодо демократичних виборів в Україні зафіксувала місія міжнародних спостерігачів під егідою ОБСЄ. Спостерігачі відзначили, що державні структури проводили цілеспрямовану кампанію примушування державних службовців у медичних та освітніх установах до голосування за нині діючого Президента, а також до того, щоб ці службовці впливали на своїх пацієнтів, рідних і студентів з метою голосувати таким самим способом [7, с. 2].

Останніми роками в політичному житті України відбулися досить істотні зміни. У Верховній Раді із представників різних фракцій сформувалася депутатська більшість. Вона є нестійкою, значною мірою штучною, але все ж таки на певний час здатна приймати важливі для держави закони. Намітилася тенденція (хоча й не дуже помітна) до зростання матеріального добробуту найбільш знедолених соціальних груп населення. Однак у цілому соціально-політична обстановка в країні вкрай складна і

напружена. Як і раніше, політична влада залишається нелегітимною, більшість населення їй не довіряє. Результати загальноукраїнського опитування, проведеного Центром соціальних і політичних досліджень і фондом «Демократичні ініціативи» на початку лютого 2004 р., показали: 63,8% громадян вважають, що всі процеси в Україні відбуваються не в тому напрямку, і лише 18,3% респондентів дотримуються протилежної оцінки [8, с. 3]. Можна припустити, що в такій ситуації владні структури не тільки не скоротять, а й примножать використання усіляких технологій політичної маніпуляції, аби вийти з майбутньої президентської виборчої кампанії з мінімальними для себе втратами та витратами.

Конституція України проголосила Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Однак за роки незалежності в Україні склався суспільно-політичний лад, досить далекий від демократії, соціальної і правової держави. У ньому ще зберігаються істотні риси тоталітарного режиму, в якому продовжуються керування свідомістю людей, контролювання та програмування їхніх ціннісних орієнтацій і напрямку думок. Подолання цього негативного, антигромадського явища можливе лише на шляху розвитку в суспільстві демократичних інститутів.

Подальша демократизація виборчої кампанії, зведення до мінімуму маніпулювання можливі при дотриманні вимог, що ставляться до сучасної демократичної країни. Серед них визначають такі:

- вибори посадових осіб як запорука конституційного контролю за рішеннями уряду;
- вільні, чесні вибори, що часто проводяться і процедура проведення яких виключає механізм примушування громадян до участі в них;
- свобода вираження громадянами своїх поглядів, критики ідеології, режиму, уряду, влади взагалі;
- вільний доступ до альтернативних, незалежних джерел інформації, законодавчий захист свободи слова;
- автономія асоціацій, право громадян створювати політичні партії і «групи інтересів»;
- загальні громадянські права [9, с. 84-86].

Література

1. Андросова, И. Г. Факторы, влияющие на поведение электората / И. Г. Андросова // Актуальные проблемы современной науки. — 2008. — № 2; Королько, В. Передвыборча комунікаційно-агітаційна кампанія: політичний феномен, структура, функції / В. Королько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1; Кочубей, Л. Выборчі технології — не виборчі маніпуляції / Л. Кочубей // Віче. — 2003. — № 8; Полторак, В. Політичний маркетинг та організація виборчих компаній / В. Полторак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № — 1; Селемгареєва, Л. С. СМИ и общественное сознание: влияние, проблемы, технологии / Л. С. Селемгареєва // Вест. електрон. и печат. СМИ. — 2007. — Вып. 2 та ін.
2. Пугачев, В. П. Технологии скрытого управления в современной российской политике / В. П. Пугачев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. — 2003. — № 3.
3. Бизнес. — 2004. — № 11 (582).
4. Що таке адмінресурс // Голос України. — 2003. — № 36.

5. Основи демократії / за заг. ред. А. Колодій. — К., — 2002.
6. Невская, Т. А. Формирование имиджа кандидата в выборные органы власти / Т. А. Невская. — М., 2008.
7. Предварительное Заявление представителей ОБСЕ //Голос Украины. — 1999. — № 151. — 17 нояб.
8. Політика і час. — 2005. — № 7 (236).
9. Даль, Р. О демократии / Р. Даль. — М., 2000.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВАЯ ОЦЕНКА ТЕХНОЛОГИИ МАНИПУЛИРОВАНИЯ В ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ КАМПАНИИ

Васильев Г. Ю., Васильева И. Г.

В формировании общественного мнения как одной из политических технологий важную роль играет манипулирование — насильственное навязывание широким слоям населения такого оценочного отношения к актуальным проблемам действительности, которое отражает интересы только господствующего меньшинства и направлено на сохранение (или смену) определенного строя. В статье раскрыта главная цель манипулирования — воздействие на политический выбор граждан страны, а также рассмотрены наиболее «грязные» виды манипулирования общественным мнением в избирательной кампании, их крайне негативное влияние на формирование и развитие общества.

Ключевые слова: власть, политические технологии, технология манипулирования, административный ресурс, избирательная кампания.

POLITICAL AND LEGAL ESTIMATE OF MANIPULATION TECHNOLOGY AT ELECTION CAMPAIGN

Vasul'ev G. I., Vasul'eva I. G.

Abstract

While building up a public opinion as one of the main political technologies, manipulation plays an important role. Manipulation means to impose to broad masses such an attitude to the urgent problems that reflects only ruling minorities interests and aim at preservation (or change) a social system.

The present article deals with revealing the main purpose of manipulation, i.e its influence upon political option of the citizens as well as 'the dirtiest' types of manipulation by a public opinion at election campaign and its extremely negative influence on forming and development the political system of the society.

Key words: power political technologies, manipulation technology, administrative resource, election campaign.

УДК 316:3

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Проаналізовано теоретичні і методологічні аспекти формування та розвитку громадянського суспільства. Розглянуто діалектику загального і регіонально-особливого у громадянському суспільстві, сутність регіональної організації суспільства, умови і якість життя.

Ключові слова: суспільство, громадянське суспільство, територіальна спільність, регіон, якість життя, умови життя.

Актуальність теми. Громадянське суспільство — це та об'єктивна цінність, завдяки якій закладаються і розвиваються найважливіші підвалини суспільної свободи та соціальної справедливості соціуму. Високий теоретико-методологічний статус концепції громадянського суспільства визначається тим, що у поєднанні із сучасним спеціально науковим знанням і практикою категорія «громадянське суспільство» забезпечує не тільки пізнання власних своєрідних функцій та складних структурних взаємозалежностей, а й у процесах практичного застосування сама стає одним із чинників організації практичної діяльності і повсякденного досвіду. В такому демократичному суспільстві чітко розділено інтереси держави (загальні) та інтереси громадянського суспільства (приватні). Громадянське суспільство слід розуміти як сукупність недержавних об'єднань громадян, що мають індивідуальні та групові інтереси [1, с. 164]. Само ж поняття громадянського суспільства необхідне сьогодні нам, якщо ми бажаємо зрозуміти значення, природу і механізми переходу до демократії, знайти шляхи виходу українського соціуму із міфологізованої свідомості, повірити в Україну як культурний, етнічний та цивілізовано суспільний проект.

Розбудова громадянського суспільства в Україні — необхідна і своєрідна відповідь на виклики сучасності. Стратегія розвитку українського соціуму в умовах політичної трансформації полягає у необхідності та здатності тематизувати достатню визначеність підходів до свободи, рівності, солідарності — до активів національного демократичного, правового, громадянського суспільства, що являє собою політико-соціальний проект структурного перетворення публічної влади і всієї соціальної організації соціуму.

Головна мета для України періоду демократичного транзиту — демократичне громадянське суспільство як тип соціальної організації, а не демократії як зовнішньої форми управління. Громадянське суспільство на

національному і світовому рівнях виступає джерелом і ідеологією, світоглядом і принципом, філософією і культурою — способом життя. Воно на всіх рівнях буття (локальному, національному і глобальному) вказує шляхи до розв'язання існуючих суперечностей усередині нового соціуму, насамперед суперечностей між ринком і політичною демократією. Ідея громадянського суспільства стала революційним інструментом, за допомогою якого в Європі створено новий тип соціуму — демократичне суспільство [2, с. 73].

У сучасній українській *науковій літературі* матеріал з теоретико-методологічних проблем громадянського суспільства доволі є скромним. Майже не розкрито беззаперечної значущості змісту головних функцій громадянського суспільства — інтеграції українського соціуму; не визначено параметрів впливу на державу в аспекті відповідності демократичним цінностям та інтересам громадян; не окреслено шляхи формування необхідного суспільного середовища, в якому відбуваються процеси виникнення, становлення та розвитку соціально активного індивіда. Потребує деталізації проблема взаємозв'язку влади і громадянського суспільства. Необхідне також ретельне вивчення основних компонентів громадянського суспільства: політичних партій, незаангажованих засобів масової інформації, приватного бізнесу і особливо незалежних самодіяльних громадських організацій у контексті їх інституціоналізації та взаємопов'язаності.

Високе значення і недостатня теоретико-прикладна розробленість окресленої проблеми визначають *мету статті*, яка полягає у визначенні теоретико-методологічних процесів виникнення і становлення національного демократичного, громадянського суспільства в Україні.

Перший крок у конструюванні теоретичної схеми, покликаної відіграти роль загальної теорії розбудови громадянського суспільства, полягає в тому, щоб охарактеризувати контекст (або ж умови) буття цього суспільства, інакше кажучи, сконструювати рамкову концепцію. За таку можна взяти громадянське суспільство як певну спільноту, що базується на взаємодії трьох начал — соціального, природного та суб'єктно-діяльнісного, з'ясування яких забезпечує розуміння логіки його відновлення і розвитку.

Основні параметри нинішньої теоретико-пізнавальної ситуації в архітектоніці громадянського суспільства можна подати таким чином:

- в онтологічному плані: більш або менш цілісне буття громадянського суспільства як об'єкта пізнання і чіткої теоретико-прикладної проблеми для України не викликає сумнівів;

- гносеологічно: уявлення про динамічне громадянське суспільство (як об'єкт) неможливо скласти лише в категоріях демократії або тлумачити як наслідок світових і зовнішніх процесів, тобто як об'єкт, позбавлений своєї внутрішньої логіки;

- концептуально: виникла зовсім нова проблематика, що розроблялася й нині розробляється на таких стижах міждисциплінарних досліджень, тобто «передніх краях досліджень», як права людини,

регіоналізм, діалог культур, ідея альтернативного розвитку, співвідношення загальних, особливих та одиничних якостей громадянського суспільства, змальованих у термінах проблематики розвитку такого суспільства як цілого та уявлень, що акцентують його нетрадиційну специфіку — концепцію розвитку відсталості, залежності та периферійності, тобто зовнішніх і внутрішніх чинників;

– у праксіологічному відношенні: особливої ваги набувають теорія і практика громадянського суспільства у контексті масштабних системних трансформацій, соціальних змін та розвитку, визнання громадянського суспільства основним суб'єктом модернізації — ініціатором якісних змін у суспільстві;

– теоретико-методологічні та проблемні новації вимагають пошуку нових підходів, здатних окреслити загальні вектори розвитку, що зорієнтовані на створення ринкової економіки, відкритого демократичного плюралістичного соціуму, одержання нового знання про громадянське суспільство, його головних «агентів» (сегментів), «акторів», які вже сьогодні виступають новим джерелом та ідеологією розвитку і забезпечують виходи з пастки малорозвиненості.

Ідея громадянського суспільства з'явилася в науці як філософська концепція розвитку людського суспільства, у центрі якої знаходяться людина та її життя. Ставши загальноновизнаною суспільною метою розвитку більшості країн світу, громадянське суспільство нині розглядається як якісна характеристика людської спільноти. Саме тому, на наш погляд, важливим є те, що громадянське суспільство існує не як визначення завершеної даності, а лише як етап у діалектичному розвитку майбутнього. За такого підходу громадянське суспільство постає як процес і результат усвідомлення суспільством свого шляху розвитку від існуючого стану до певних критеріїв, які, власне, являють собою стратегію розвитку. Громадянське суспільство існує скрізь, де людська спільнота виробила форму державного життя.

Виникнення громадянського суспільства історично і формально детерміноване розмежуванням прав людини і прав громадянина. Права людини забезпечуються громадянським суспільством, а права громадянина — правовою державою. В обох випадках йдеться про права особистості, але якщо в першому маються на увазі права окремої людини на життя, прагнення її до щастя, то в другому — її політичні права.

Якщо головним елементом громадянського суспільства виступає особистість, то його несучі конструкції — всі ті соціальні інститути, організації та групи, покликані сприяти всебічній реалізації особистості, її інтересів та прагнень. Ідеї індивідуальної свободи і приватної власності лежать в основі концепції громадянського суспільства. Однак говорити про таке суспільство можна лише тоді, коли у ньому буде розв'язано проблему фізичного й соціального «виживання» людини. Це суспільство уявляється як

принцип організації життєдіяльності, вдосконалення способу життя, стилю і якості життя, способу діяльності соціуму, а не як стан справ у країні¹.

Поняття якості життя є одним з найскладніших у вивченні характеристик суспільства. Запроваджений у політичний лексикон відомим американським економістом Дж. Гелбрейтом, термін «якість життя» широко застосовують при обговоренні дуже гострих проблем «індустріального» та «постіндустріального» суспільства. Зміст цього поняття відображує всі сторони способу життя, які безпосередньо потрапляють під дію економічних, соціальних, політичних чинників суспільного розвитку. «Якість життя» неможливо розглядати як економічну теорію, бо її не можна виміряти й порівняти. Соціологи вдаються до цього поняття як до такого, що означає якісну сторону життя людини, зорієнтовану на розвиток. За допомогою цієї категорії характеризуються істотні особливості життя населення, які визначають ступінь гідності та свободи особи кожної людини. Індикатори якості життя можна згрупувати у чотири блоки. Перший блок характеризує здоров'я населення, добробут, що оцінюється за рівнем народжуваності, позитивністю відтворення. Другий блок індикаторів якості життя відображує міру задоволення населення індивідуальними умовами життя (харчування, робота тощо), а також соціальне вдоволення станом справ у державній владі, доступність освіти і медицини, безпечність існування, стан екології, рівень самогубств як показник крайнього невдоволення. Третій блок оцінює духовний стан суспільства. Четвертий блок визначає програму боротьби з бідністю.

Аналогом індексу якості життя є індекс людського розвитку (ІЛР), або ж індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), який застосовує ООН з 1990 р. У правовому сенсі якість життя є реалізацією права людини на гідне життя. В Україні орієнтування на якість життя закріплено Конституцією.

У такому аспекті модель «якості життя» постає як комплексна інтегральна характеристика напрямків взаємодії особистості з її соціальним оточенням, державною владою, що відображує ступінь соціальної свободи людини, можливість її всебічного розвитку, сукупність культурних, матеріальних і духовних цінностей, наданих в її розпорядження. Головним показником цієї характеристики виступає ступінь суб'єктивної вдоволеності особи способом своєї життєдіяльності в конкретному соціальному оточенні.

Отже, громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, їх відновлення та розвитку. Це система самостійних, незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, які мають забезпечувати умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, задоволення індивідуальних або колективних інтересів і потреб. Інтереси і потреби реалізуються через такі інститути, як

¹ *Спосіб життя* – це певна діяльність, життєдіяльність індивідів. Діяльність – процес створення суспільним суб'єктом умов для свого існування і розвитку, процес перетворення соціальної реальності відповідно до суспільних потреб і завдань, умова існування суспільства. При цьому важливо, з одного боку, вирізняти відмітні якості чи риси власне способу життя, а з другого, – тих умов, за яких реалізується той чи інший окремо взятий вид життєдіяльності та життєвиявлення [3, с. 253, 446-447, 707].

сім'я, церква, система освіти, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації тощо. Громадянське суспільство, власне, складається із самоорганізованих громадян задля вирішення конкретних питань і проблем, які державна система та влада не можуть або ж не хочуть розв'язувати у рамках своєї компетенції. Саме в цьому контексті доцільно тлумачити громадянське суспільство не тільки як набір таких собі різнопрофільних неурядових організацій. Громадянське суспільство — це насамперед сфера дій, а не сфера організацій. Організація — то форма, одна з багатьох форм реалізації певних дій. Однак їх наявність ще нічого не гарантує.

Для України нова парадигма становлення і розвитку громадянського суспільства можлива лише на ґрунті розвитку способу життя, підвищення якості життя громадян. Це ключове питання громадянської державної політики, незаперечна декларація і пріоритетне завдання¹. Теза щодо необхідності формування громадянського суспільства в українському соціумі має стати головним пріоритетом серед найвищих цінностей, на які орієнтується уряд України. По суті, завдання щодо розвитку громадянського суспільства може і повинно стати новим рушієм розвитку країни, її «національною ідеєю».

Проблему розвитку громадянського суспільства слід розглядати як упорядковану і складну цілісність, як живий організм, розвиток якого визначається передусім умовами життя, здатністю до руху, самовираження і саморозвитку. Другий аспект альтернативних стратегій розвитку громадянського суспільства — наголос на специфіці територій. Інакше кажучи, необхідно виробити стратегічний курс через з'ясування специфічності та можливостей регіонів у потенціях розвитку, виявлення загальних і специфічних рис громадянського суспільства, що утверджується.

Розвиток громадянського суспільства у соціумі як цілісній системі форм і видів життєдіяльності, де для цього склались органічні передумови, становить діалектичну єдність тотожності (тобто типового, загального для соціальних процесів) і відмінності. Методологічним ключем для розуміння цього процесу є універсальна концепція діалектики загального, особливого та одиничного².

Для категоріального аналізу громадянського суспільства вихідною є така система підпорядкування понять: національне громадянське суспільство (загальне) — територіально-регіональна спільнота (особливе) — громада (одиничне).

В основі такого конструктивного поєднання лежить розуміння завдань, тісно пов'язаних з питаннями вдосконалення громадянського суспільства, додавання йому оптимальної динаміки розвитку на різних рівнях

¹ На це вказують Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям», затверджена Верховною Радою України 4 лютого 2005 р., Програма кандидата на пост президента України В. А. Ющенко «Десять кроків назустріч людям» (див.: Електронний ресурс: <http://w. w. juschenko. com. ua/ukr>).

² Поняття «загальне» та «одиничне» як філософські категорії вперше розробив Аристотель. На його погляд, усі категорії – суть логічний вираз того загального, що міститься в окремих природних речах. Усе суще існує водночас і як одиничне, і як загальне – як момент єдності окремих сторін буття. [4. с. 202, 250; 5, с. 216, 217].

конкретизації: перший, національний рівень — суспільство; другий — регіон (локальний рівень суспільних процесів); третій — громада (комунальний рівень суспільних процесів). Кожен рівень — то соціальний простір, в якому індивіди та добровільно сформовані асоціації громадян взаємодіють і утворюють систему самостійних, незалежних від держави суспільних інститутів і відносин.

Саме така структура дає змогу проаналізувати громадянське суспільство, його структуру, спосіб діяльності й самовиразу в єдності його окремих складових та елементів, охопити й вивчити усі його сторони, зв'язки, шляхи та методи практичного довершення. Сене такого розчленування у структурі теоретико-прикладного знання про стан і логіку розвитку громадянського суспільства полягає у тому, щоб рухатися від конкретного через особливе до загального і навпаки, аналізуючи, яким чином загальне втілюється в особливому та одиничному.

Суспільне життя у рамках громадянського суспільства являє собою систему різноманітних видів діяльності та самодіяльності населення, що реалізуються в конкретно — історичних умовах. Види діяльності та відносини людей забезпечують розуміння актуальності категорії «спосіб життя», що означає порівняно усталені й повторювані способи діяльності та зв'язки між людьми. Відтак, поняття «спосіб життя» слід розглядати як загальносоціологічну категорію, що відображує типові для даного громадянського суспільства форми життєдіяльності людей.

У свою чергу, спосіб життя — це закономірний зв'язок, підпорядкованість, певна цілісна система форм і способів життєдіяльності, життєвиявлення, яка фіксує у своєму вияві загальне, особливе та одиничне.

Загальне та особливе — це протилежності, і необхідно бачити переходи цих протилежностей одна в одну. Така методична настанова виключає абсолютизацію однієї зі сторін протилежностей, а також підкреслює органічний зв'язок означених категорій, їх рухливість та взаємопереходи. Водночас загальне та окреме, будучи протилежностями, тотожні.

Категорії «загальне», «особливе» та «одиничне» є співвідносними, тому їхній зміст змінюється залежно від зв'язків, у яких розглядається предмет дослідження. Із цього випливає, що загальні типологічні риси форм самоорганізації населення, життєдіяльності та життєвиявлення окремо взятого глобального громадянського суспільства виявляються у формі особливого, яке у свою чергу відображує національну, регіональну, соціально-класову та інші специфіки. Загальне у цьому випадку визначається шляхом виявлення типового у глобальному громадянському суспільстві, детермінованому пануючим у світі способом виробництва, устроєм життя та систем суспільного інтересу [6, с. 156-175].

У такому контексті доречною є проблема базової настанови, відповідно до якої поряд із загальними, соціально типізованими рисами громадянського суспільства існують і особливі, нетипові, зумовлені національно-територіальними відмінностями. Загальне тут переплітається з особливим та одиничним в органічній єдності.

В Україні регіони відрізняються насамперед за умовами існування, які визначають певні особливості життєдіяльності людей, їх колективності, що існує окремо, відокремлено від держави. «Між окремими країнами, областями й навіть місцевостями, — писав Ф. Енгельс А. Бебелю — завжди існуватиме певна нерівність у життєвих умовах, які можна буде звести до мінімуму, проте ніколи не вдасться усунути повністю» [7, с. 5-6].

Актуальність вивчення умов життя, які ми називаємо соціальною сферою життєдіяльності українського соціуму, при дослідженні громадянського суспільства зумовлюється багатьма причинами. По-перше, умови життя виступають чинниками, які детермінують сам процес формування й розвитку національного громадянського суспільства у його структуротворчих елементах і мережах суспільних відносин — економічних, соціальних, територіальних, конфесійних, етнічних тощо. По-друге, вони породжують своєрідні національно-специфічні та регіонально особливі риси способу життя, які безпосередньо впливають на секторну будову громадянського суспільства та їх актуалізацію в життєдіяльності соціуму. По-третє, зміни умов життя ведуть до змін способу життя громадянського суспільства, його сутності, структури, загальних і специфічних рис. По-четверте, об'єктивний огляд і аналіз тенденцій у зміні умов життя створюють реальні можливості планомірного й цілеспрямованого перетворення, вдосконалення функціонування і розвитку самого способу життя українського соціуму. Тому вивчення, аналізування умов життєдіяльності — необхідна складова у дослідженні національного громадянського суспільства, можливих шляхів нагромадження його соціального капіталу, процвітання і поступу.

Регіональна специфіка визначається переважно соціально-економічними чинниками, які, впливаючи на рівень розвитку продуктивних сил, соціально-економічну структуру регіону, діють на спосіб життя людей, їх активні та проблемно-специфіковані форми масової участі, культуру цієї участі.

Специфіка способу життя, життєдіяльності українського етносу сягає корінням в історичне минуле — у традиції та звичаї, вірування, взаємини людей, їх трудові навички, розподіл праці, структуру зайнятості. Отже, розвиток українського соціуму в регіональному аспекті має конкретно історичний характер, що визначається рівнем розвитку продуктивних сил і відповідною системою соціальних зв'язків. Розвиток регіону стає можливим, по-перше, завдяки громадській консолідації й самоорганізації бізнесу та інтересів української буржуазії; по-друге, на основі співробітництва бізнесу з інститутами громадянського суспільства.

Аналізуючи співвідношення регіонально особливого і загального у громадянському суспільстві, треба зважати, що, з одного боку, регіональні особливості не є усталеними, а з другого — вдосконалення способу життєдіяльності людей, сегментів і структур громадянського суспільства не виключає впливу його регіональних елементів. Нерівність в умовах життя різних регіонів — це різновид відмінностей. Тому проблема регіональних

особливостей формування громадянського суспільства, фіксуючи весь комплекс теоретико-прикладних проблем розвитку соціуму, залишається провідним елементом у вирішенні завдань щодо організації життєдіяльності сфер цивілізованого демократичного суспільства, здатного до розвитку, саморозвитку, творчої еволюції.

Таким чином, тільки на базі досліджень взаємозв'язку загального й особливого у громадянському суспільстві та його способі життя, виявлення всіх чинників та умов формування можна створити адекватну національному громадянському суспільству модель способу життя, накреслити конкретні шляхи і методи його подальшого розвитку.

Регіон є не лише цілісною територіальною економічною системою, а й цілісною соціально-просторовою спільнотою в організації проживаючого в його межах населення (територіальної громади). Тому із соціологічної точки зору регіон характеризується не тільки своєрідністю природно-кліматичних умов, певною спеціалізацією виробництва, рівнем розвитку продуктивних сил, виробничою інфраструктурою, а й власною специфікою соціальних умов та способу життя, які й формують певну відокремленість населення.

Наповнення соціологічної категорії «регіон» відносною відокремленістю населення (як соціальної спільноти, що має певну автономію) характеризує його як соціальну організацію. Це диктує необхідність планового вироблення у кожному регіоні соціальних програм на тривалу перспективу. Отже, соціологічне розуміння категорії «регіон» має науково-прикладне значення, мета якого — визначення шляхів та напрямків регіональної соціальної політики, спрямованої на усунення соціально-територіальних відмінностей, вдосконалення умов і форм людської життєдіяльності.

У сучасних умовах виявлення відносної самостійності, індивідуальності в розвитку регіонів виступає об'єктивною закономірністю суспільного розвитку. Як і в будь-якій складній, динамічній системі, єдність передбачає відносну самостійність її елементів, гнучкість і рухливість зв'язків між ними. Наприклад, економічно це втілюється у розподілі та кооперуванні праці, що не лише здійснюються «центром», а й складаються та видозмінюються в результаті активності, самостійності «на місцях».

Специфічною площиною, що визначає місце регіону в системі суспільних відносин, є місцевий соціальний інтерес. Нині стало зрозуміло, що роль місцевого інтересу в пізнанні діалектики суспільного розвитку та функціонування соціальних регіональних систем як частин цілого соціального організму надзвичайно велика. Повне і достовірне врахування специфіки регіональних інтересів, тенденцій і динаміки їхнього розвитку сприяє досягненню мети — подоланню соціально-територіальних відмінностей, вирівнюванню умов життєдіяльності різних регіонів.

У філософській літературі категорія «інтерес» означає реальну причину соціальних дій та звершень, яка стоїть за безпосередніми спонуканими (мотивами, мріями, ідеями) учасників цих дій — індивідів, груп, класів. [3, с. 213]. Інтерес постає як єдність об'єктивного і суб'єктивного. За змістом він

об'єктивний, а за формою існування — суб'єктивний. Об'єктивною стороною, його основою і змістом постає потреба. Усвідомлення потреби, розуміння умов її задоволення, свідоме визначення напрямку діяльності, спрямованість до певної мети — це суб'єктивна сторона. Якщо коротко, то інтерес — це усвідомлена потреба. Будучи безпосередньо включеними у практичне життя, інтереси з-поміж усього багатоманіття дійсності вирізняють об'єкти пізнання та дій.

Отже, у плані розглядуваної проблеми місцевий соціальний інтерес виникає як відображення прагнень населення регіонів до поліпшення життєдіяльності. За формою місцевий (регіональний) інтерес є проявом локальних зв'язків та відносин; за змістом — це відображення суспільних умов, які склалися у місцях постійного проживання людей, тобто це різновид групового інтересу, громадського за своєю суспільно-економічною природою. Він постає складовою частиною системи інтересів, що сформувалися в громадянському суспільстві відповідно до його соціальної структури.

Відокремлене існування регіональних (місцевих) інтересів пояснюється низкою причин, серед яких найвагоміші — природно-кліматичні умови, історичні та національні традиції, рівні економічного та соціально-культурного розвитку окремих регіонів, кваліфікація, статево-вікова та демографічна структури соціально-територіальних громад. Неповний або запізнений аналіз соціальних інтересів, нехтування законами суспільного розвитку, зволікання з усуненням суперечностей призводять до появи соціального напруження.

Таким чином, національне демократичне громадянське суспільство є актуальною соціальною ідеєю і складною інструментальною цінністю, яка вже сьогодні потребує серйозного оновлення свого теоретико-методологічного, концептуального апарату і тематичної спеціалізації, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, чіткого визначення основних наукових понять, категорій та термінів. Найважливіше завдання в галузі дослідження перспектив розвитку українського соціуму полягає у виробленні найважливіших теоретико-методологічних конструкцій демократизації суспільства, формуванні сучасного національного громадянського суспільства як співтовариства окремих осіб — носіїв приватних цілей та інтересів.

Література.

1. Политология: учеб. пособ. / под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. — СПб: Питер, 2005.
2. Ларри, Зидентоп. Демократия в Европе / Зидентоп Ларри: пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2001.
3. Философский энциклопедический словарь / [Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов]. — М., 1983.
4. Асмус, В. Ф. История античной философии / В. Ф. Асмус. — М.: Высш. шк., 1965.
5. История античной диалектики. — М.: Мысль, 1972.

6. Степаненко, В. Г. Глобальное гражданское общество: концептуализации и посткоммунистические вариации / В. Г. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 2. — С. 156-175.

7. Энгельс Ф. — А. Бебелю // Маркс К, Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 19. — С. 5-6.

ТЕОРЕТИКО –МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ.

Зимогляд В. Я.

Проанализированы теоретические и методологические аспекты формирования и развития гражданского общества. Рассмотрены диалектика общего и регионально-особенного в гражданском обществе, сущность региональной организации общества, условия и качество жизни.

Ключевые слова: общество, гражданское общество, территориальное сообщество, регион, качество жизни, условия жизни.

Theoretical and methodological problems of forming of civil society are in Ukraine.

Zimoglyad V. Ya.

The theoretical and methodological aspects of forming and development of civil society are analysed in the article, examined dialectician general and regionally special in civil society, essence of regional organization of society, condition and quality of life.

Key words: society, civil society, territorial community, region, quality of life, condition of life.

УДК94(477):314. 156. 5]"19"

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ В 30-ті роки ХХ століття ЯК РЕЗУЛЬТАТ ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Досліджено деструктивну політику керівництва СРСР, запроваджену сталінським тоталітарним режимом, що стала визначальною в організації Голодомору в Україні на початку 1930-х років ХХ ст. З'ясовано її причини та наслідки. Проаналізовано політичні рішення, закріплені в нормативних актах, що регулювали відносини у державі в той період, а отже, виправдовували деструктивні процеси, що нищили будь-які прояви демократії і розвитку національної самосвідомості українського народу. Акцентовано увагу на існуванні заздалегідь розробленого плану проведення політики антиукраїнського спрямування, що призвела до фізичного винищення селян штучним голодом.

Ключові слова: деструктивна політика держави, Голодомор, геноцид.

Деструктивна політика, яку здійснювало керівництво СРСР на початку 1930-х років XX ст., призвела до Голодомору 1932-1933 рр. та загибелі мільйонів радянських громадян, які проживали на теренах України. Дії комуністичної влади спиралися на політичні рішення, закріплені в нормативних актах, що регулювали відносини у державі в той час, а отже, виправдовували деструктивні процеси, що нищили будь-які прояви демократії і не давали можливості державі стати правовою, соціальною, такою, що турбується про інтереси своїх громадян і дійсно прагне поліпшення їхнього життя.

Злочинна державна політика, запроваджена сталінським тоталітарним режимом, що стала визначальною в організації голодомору, була, як свідчать наукові історичні джерела, свідомою карально-репресивною акцією радянської влади для вирішення конкретних політико-економічних завдань. Саме після проголошення Сталіним політики «великого перелому» розпочалися ліквідація економічних підвалин української нації шляхом насильницької колективізації та створення колгоспного ладу, форсована індустріалізація, розкуркулення, унеможливлення руху опору більшовицьким експериментам, розгорнулися масові репресії. Голодомор в Україні викликав величезні демографічні втрати, призвів до змін в економічному, політичному, соціальному, духовному житті.

В період зростання національної самосвідомості українського народу, відновлення історичної пам'яті та затвердження демократичних традицій в нашій державі підвищується актуальність глибокого осмислення причин, характеру і масштабів трагедії Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, зокрема аналізу деструктивної політики тогочасного партійного керівництва СРСР на чолі зі Сталіним, що спричинила акт геноциду українського народу. Дослідження цієї складної та багатоаспектної теми зумовлено її недостатнім висвітленням через політику замовчування факту Голодомору на теренах України, чисельністю нерідко конкуруючих тлумачень проблеми, а також практичною потребою вітчизняних політиків у науково обґрунтованих рекомендаціях, які, з одного боку, спрямовані на протидію деструктивності в їх діяльності, що може призвести до руйнівних наслідків та нічим не виправданих витрат, а з другого — допоможе нейтралізувати напруженість і конфлікти у суспільстві, забезпечити його стабільний розвиток.

Деструктивний характер політики Голодомору 1932-1933 рр. дослідники намагалися з'ясувати ще під час появи інформації про його наявність. Багато авторів посилаються на різні чинники, що стали причиною цього жахливого явища. Одні з них вважають, що занепад сільського господарства і голод були зумовлені економічною політикою комуністичного режиму [1, с. 11], інші виділяли загарбницькі плани Москви, втілення яких і призвело до катастрофи [2, р. 35].

Ця дискусія триває й донині, набираючи різних форм. Деколи вона проходить навколо питання, проти кого було спрямовано голодомор: «українців» чи «селян». З одного боку, Голодомор став одним з потужних чинників примусової зміни етнічного складу населення України, адже після

смерті величезної кількості українців майже відразу вона заселялася представниками інших національностей. Почалися штучна фрагментація української спільноти, дестабілізація її етнічної єдності. Частка українців серед населення України зменшилася більш ніж на 20%, а неукраїнське населення зросло більш ніж на 5,5 млн осіб [3, с. 22-29]. З другого боку, чисельність сільського населення за період між двома радянськими переписами (між 1926-1939 рр.) скоротилася на 20%. У 1932-1933 рр. загальний коефіцієнт смертності серед міського населення підвищився у 2,3 рази, а сільського — у 7,4, сягнувши 157,3%. Можна погодитися із твердженням Я. Грицака про штучність такого поділу, оскільки селяни становили основу української нації [4, с. 204].

В період з квітня 1932 р. по листопад 1933 р. всього за 17 місяців, або приблизно за 500 днів, в Україні загинули мільйони людей. Пік Голодомору припав на весну 1933 р. В Україні тоді від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 — щогодини, майже 25 тис. — щодня. Від голоду, масових репресій і депортацій Україна втратила більше, ніж за роки Першої світової та Громадянської воєн. Кількість жертв Голодомору точно встановити на сьогодні досить важко. Між істориками тривають дискусії щодо того, скільки саме людей загинуло. Західні дослідники оцінюють кількість померлих від голодомору 1932-1933 рр. в Україні у межах від 7 до 10 млн осіб. Вітчизняні вчені називають цифру від 3,5 до 6 млн осіб [5, с. 45]. Але так чи інакше йдеться про мільйони безвинних жертв. Для порівняння: сучасне населення Данії складає 5,2 млн осіб, Австрії — 8 млн, Болгарії — 8,5 млн, Бельгії — 10 млн, Угорщини — 10,3 млн, тобто, під час Голодомору зникла ціла європейська країна.

За даними вчених, найбільш постраждали від голоду тодішні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадає 52,8% загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8-9 і більше разів. У нинішніх Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий у 5-6 разів, у Донбасі — у 3-4 рази. Фактично голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України. Проте й досі далеко не всі погоджуються з тим, що причиною Голодомору 1932-1933 рр. в Україні стала політика сталінського режиму щодо українців як нації і, зокрема, щодо українських селян як класу. Мовляв, голод охопив усю територію СРСР, отже, нема підстав особливо виділяти Україну. Тому більш плідним видається пошук відповіді на інші запитання для з'ясування спрямованості політики Голодомору: наскільки смерть мільйонів жителів радянської України та інших регіонів СРСР була несподіваною для Москви? Чи був цей голод заздалегідь підготовлений комуністичним керівництвом або став наслідком хибної економічної політики?

В комісіях, які досліджували голодомор у 80-ті роки ХХ ст., склалися дещо відмінні оцінки цієї події. Міжнародна комісія з розслідувань причин та наслідків Голодомору в Україні при Конгресі США дійшла висновку про те, що в Україні у 1930-ті роки було вчинено акт геноциду і зазначала, що

«Сталін та його поплічники умисно створили на Україні умови — причому зробили це за заздалегідь розробленими планами, — аби велика частина українського населення загинула» [6, с. 151], за що, відповідно до ст. 1 Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р., необхідно карати. Міжнародна комісія правників дійшла висновку про те, що голод 1932-1933 рр. мав штучний характер і не був зумовлений природними явищами. Однак у звіті цієї комісії зазначалася неможливість довести існування чітко продуманого плану здійснення голодомору, оскільки для підтвердження цього немає письмових джерел [7, с. 52-53, 57].

Науковці так і не дійшли єдності при розгляді даного питання. Українські історики, які працюють в еміграції, переважно говорять про організований радянським керівництвом голод, з чим погоджуються, наприклад, Р. Конквест, Дж. Мейс, Т. Мартін [8, с. 10]. В. Солдатенков вважає, що конфіскація у населення сільськогосподарської продукції була необхідним кроком для модернізації СРСР, посилення обороноздатності країни [9, с. 20-21]. У селян вилучали раніше розданий за виконану роботу хліб, а також м'ясо, картоплю, інші овочі. Вилучений хліб продавався в інші країни за валюту, яку спрямовували на закупівлю верстатів та іншого обладнання для промислових підприємств. Усіх невдоволених знищували: розкуркулювали, висилали, просто страчували за вироком «трійок» без суду і слідства.

Інакше оцінює тогочасні події С. Кульчицький, який використовує термін «терор голодом» для характеристики політики Москви щодо українського селянства [10, с. 20]. Дехто намагається подати Голодомор 1932-1933 рр. як збіг об'єктивних та суб'єктивних обставин: посухи та перегинів на місцях. Більшість представників історичної науки країн Заходу відзначають економічні причини голоду, а дехто навіть говорить про «несприятливі погодні умови» [11, с. 36]. Їх погляди поділяють деякі вітчизняні вчені (О. Попов, Д. Табачник, П. Толочко, Г. Ткаченко та ін.), які вважають Голодомор наслідком «хибної політики» і «посушливих неврожайних років» в Україні [5, с. 45]. Деякі сучасні російські науковці також вважають політичні причини голоду другорядними. На їхню думку, українська сторона надмірно зосереджує увагу на національних аспектах, що призводить лише до погіршення відносин між двома країнами [12, с. 44]. На думку дослідників, голод у 1930-ті рр. хоч і був, але він не мав антиукраїнського спрямування, оскільки він був не тільки в Україні, а й у багатьох регіонах тодішньої країни рад. Тому можна говорити лише про голод, який не підпадає під визначення поняття «геноцид».

Але факти свідчать зовсім про інше. Насамперед посухи дуже рідко призводять до голоду в таких масштабах. До того ж, посуха не може спричинити повне знищення врожаю, зникнення із селянських господарств худоби та птахів, всього, чим можна прохарчуватися. Все це зникло завдяки «зусиллям» активістів, які відбирали в людей останнє. «Випадково», через «перегини на місцях» не вивезеш за кордон сотні тисяч тонн продовольчих товарів. Ті, хто стверджує подібне, вочевидь, грішать проти істини, бо для

вивезення продовольства у таких обсягах потрібне політичне рішення (постанови, директиви, накази, інструкції тощо), які і є, до речі, речовим доказом умисного народовбивства.

Вирішити питання про існування чи відсутність заздалегідь розробленого плану може допомогти аналіз матеріалів, які розкривають справжні мотиви діяльності тогочасного партійного керівництва СРСР на чолі зі Сталіним. Позицію радянського уряду щодо українського селянства висвітлюють публікації промов партійних та державних діячів, постанови та рішення керівництва країни в офіційних радянських газетах і журналах. Зокрема, Сталін стверджував, що «національна проблема, в самій своїй суті, це селянська проблема. Тому знищення соціальної бази українського націоналізму — індивідуальних селянських господарств — було одним із основних завдань колективізації на Україні» [13]. 22 листопада 1933 р. у резолюції пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б)У український націоналізм було названо головною небезпекою в національному питанні [14]. Подібні рішення не ухвалювалися в жодній з республік СРСР.

Виступаючи на XVII з'їзді партії, керівник компартії УСРР С. Косіор заявив: «Націоналістичний ухил у Комуністичній партії України... відігравав виняткову роль у спричиненні та поглибленні кризи в сільському господарстві». Він також промовляв на партійних зборах улітку 1930 р.: «Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ваше завдання покінчити з куркульським саботажем урожаю. Ви мусите зібрати його до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт. Селяни не працюють. Вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми повинні примусити їх відкрити свої ями».

Всього у 1932-1933 рр. на 69 засіданнях політбюро ЦК ВКП(б) було розглянуто 270 питань щодо України, які присвячувалися головній проблемі — «упокоренню України». Отже, для переважної більшості дослідників голодомор 1932-1933 рр. є свідомим і заздалегідь продуманим актом політичного керування українським селянством, яке Сталін намагався «поставити на коліна», про що він писав у телеграмі М. Хатаєвичу восени 1932 р. для розгляду цього питання на політбюро. Адже в умовах, коли повністю відсутня їжа, людина зосереджує всю свою увагу і діяльність на її здобуття. Вона деградує і не здатна адекватно сприймати навколишні події (відомі жахливі випадки людоїдства та труподства). Нею дуже легко керувати, оскільки її волю повністю зломлено і відсутні фізичні сили для того, аби протистояти чинному тоталітарному, нищівному режимові. Отже, дії радянської влади були умисними — вони спрямовувалися на створення для українського населення життєвих умов, розрахованих на його часткове фізичне знищення (тобто, ці дії містять склад злочину геноциду).

Фізичне знищення селян штучним голодом — політичний злочин, тому що терор відбувався під орудою державної партійної влади — ВКП(б) та її філіалу в Україні — КП(б)У, а запроваджувані ними масова колективізація,

політика розкуркулення, сумнозвісні хлібозаготівлі, конфіскація продовольства, тотальні репресії проти селян, паспортизація населення, депортації переслідували далекосяжну мету — ліквідувати соціально-етнічні та духовні підвалини нації. Голодомор 1932-1933 рр. став головним знаряддям ліквідації селянства як класу. Воно було винищене до коріння. З'явилася нова суспільна генерація: сільський пролетаріат, колгоспники як інституція державного кріпацтва. Ціна її утворення — перехід у державну власність 36 млн десятин землі. Задля цього розгромили 5 млн кращих господарств [15, с. 324-328].

З 1929 р. Сталін розпочав відверту боротьбу проти українських селян, навісивши на них ярлик спекулянтів, що автоматично зараховувало їх до класових ворогів. Спочатку інтенсивно створювався фальшивий образ експлуататора — «куркуля» — заможного, міцного й ненависного, від якого позбавлялися (хай би навіть і в трохи негуманний спосіб) як від ворога партії, прогресу та селянських мас. 3 липня 1929 р. з'явилася постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи щодо розкуркулення селян», якою надавалося право сільським радам накладати штраф на куркулів за непослух у п'ятикратному розмірі вартості хліба, а у разі невиконання — продавати майно з торгів [16, с. 102]. А до тих, хто відмовлявся здавати хліб, застосовували ст. 58 КК УСРР, яка за «зловмисне» ухилення від сплати податків передбачала покарання — позбавлення волі до одного року. Проте застосування цієї статті було незаконним, адже план хлібозаготівель не входив до виконання податку, а являв собою «порядок самозобов'язання». Таким чином, селянинові доводилося сплачувати податок, самостійне обкладання та штраф. У 1930 р. на XVI партз'їзді Сталін закликав «арештувати і відправити на заслання десятки і сотні тисяч кулаків».

Постанова РНК УСРР від 13 серпня 1929 р. «Про ознаки, що визначали селянське господарство як куркульське» дозволила судовим та позасудовим органам вдаватися до репресивних заходів під час хлібозаготівель [16, с. 106-107]. Наприклад, аби визнати селянське господарство куркульським та обкласти його додатковими повинностями, достатньо було мати в господарстві млин, олійницю, круподерню, сушку для проса, шкіряний завод або здавати в найм постійно чи на сезон окремі устатковані помешкання під житло або підприємство. Результатом деструктивної політики радянської влади щодо «ліквідації куркульства як класу» в Україні стало 98,5 тис. депортованих селянських родин; до 200 тис. експропрійованих селянських господарств. Загалом за 1928-1931 рр. зникло 352 тис. господарств.

Зосередження уваги у 1930-1931 рр. на політиці масової колективізації сприяло винищенню справжніх хліборобів. Унаслідок колективізації було підірвано сільськогосподарське виробництво. Рівень 1928 р. у виробництві зерна і поголів'я худоби вдалося відновити і перевищити лише у 1950 р. Куркулів, які не вступили до колгоспу, позбавляли частини землі, оподатковували за максимальною шкалою, але не зменшували плану до двору. Проте колгоспи і радгоспи не забезпечували потреб суспільства та

держави у хлібі. Тому остання вдалася до перегляду осіб, яким хліб постачався централізовано в обов'язковому порядку.

Директивами наркомату постачання у березні 1931 р. було припинено виділення продуктів для безкоштовних гарячих сніданків у школах, знято з постачання цілі містечка з населенням у кілька тисяч [16, С. 306]. Також 22 серпня 1932 р. було прийнято постанову про заборону видавати хліб у громадському харчуванні [16, с. 230-231] за винятком трактористів. Пропонувалося повністю забезпечити видавання селянам натурального авансу виключно за трудові; колгоспникам, які знаходяться на роботі, отримувати громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб.

Хліб, забраний у селян, одразу вивозили до південних портів та Москви. У травні 1932 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) встановили план хлібозаготівель з врожаю 1932 р. 1,3 млрд пудів, у тому числі для України — 356 млн, хоча ця норма була завищеною, як і офіційна цифра зібраного в Україні у 1932 р. врожаю, — 912,5 млн пудів, або 14,6 млн тонн. Валовий збір зернових в Україні у 1932 р. становив 12,8 млн тонн (близько 800 млн пудів). Порівняно з 1931 р. він зменшився на 306,3 млн пудів. Для порівняння хлібозаготівлі для інших республік були такі: Північний Кавказ — 136 млн, Казахстан — 38 млн, Московська область — 27 млн, БСРР — 4 млн пудів [17, С. 4]. Як бачимо, перед Україною стояло невимовно велике завдання.

Для виконання плану хлібозаготівель почалися масові реквізиції, внаслідок чого у селян, головним чином через колгоспи, до 1 лютого 1933 р. було відібрано 255 млн пудів збіжжя. На покриття цього плану ледве вистачало валового збору, так що з колгоспниками практично нічим було розраховуватися. На пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 5-7 лютого 1933 р., С. Косіор відзначив, що розрахунки з колгоспниками за роботу в 1932 р. на 1 лютого 1933 р. провели лише 5,2% колгоспів Дніпропетровської області, 12% — Одеської, 18,4% — Харківської, 31% — Вінницької. Та це зовсім не означало, що колгоспники, які отримали повний розрахунок, могли дожити до нового врожаю, адже норми видачі на трудові часто були символічними.

Унаслідок виснаження селян голодом, нестачі насінневих фондів, значного зменшення у 2-3 рази тяглової сили (коней) та загальної дезорганізації сільськогосподарського виробництва не тільки не були пересіяні поля з втраченою озиминою, а й навіть залишилися недосіяними багато весняних культур. Значна частина селян не могла засадити свої городи основними продуктами харчування в умовах колгоспної системи, бо насінневі фонди було з'їдено. До того ж ліквідація самодіяльного селянського господарства порушила структуру посівного клину в Україні. Через нестачу робочих рук на селі 20 серпня 1933 р. на ланах України лежало 56,6% необмолоченого хліба [18, с. 8].

Кліматичні умови в 1931 р. (дощі і морози) та невеликий відсоток вимерзлих хлібів хоча і заважали хлібозаготівлі, але самі по собі не могли призвести до таких катастрофічних наслідків. Отже, справа була зовсім не в погодних умовах, а у незаконних і антиправових рішеннях уряду.

Постанови партійних органів, прийняті протягом 1932 р., заклали нормативно-правову базу масового терору серед сільського населення. Так, 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яка за своїм змістом посягала на права людей і примушувала їх помирати голодною смертю [16, с. 499]. Її називали ще «законом про п'ять колосків» з вимогою застосовувати найвищу міру покарання — розстріл з конфіскацією майна. За декілька колосків, зібраних на стерні вже скошеного поля, багато українських селян і навіть дітей було вбито прямо на місці. Згідно з цією постановою, майно колгоспів та кооперативів, яке було складене самими селянами при вступі до них (приміщення, худоба, сільгоспінвентар тощо), а також вирощений селянами врожай прирівнювалися до державного майна, розкрадання якого каралося розстрілом, а за пом'якшуючих обставин — позбавленням волі на строк не менше десяти років. Цей закон став правовою основою беззаконня, яке набуло виразних ознак геноциду. В селах розпочалися акції спланованого терору, вихід із колгоспів або агітація за вихід прирівнювалися до державних злочинів. Органи юстиції та прокуратури з вересня 1932 р. вже не реагували на скарги громадян щодо порушення прав останніх.

Сталін усвідомлював розмір кризи в республіці та побоювався соціального вибуху, але допустити припинення хлібозаготівельної компанії він не збирався. Відмова від хлібозаготівель призвела б до дефіциту валюти, згортання закупівель за кордоном обладнання для нових заводів, визнання хибності політики «великого стрибка». Для Сталіна питання «бути чи не бути» восени 1932 р. вирішувалося в Україні. У його листі до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р. говорилося: «Если не возьмёмся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять». Ураховуючи ступінь незадоволення його політикою в суспільстві, а також у керованій ним партії, Сталін і його прибічники воліли приректи на голод і смерть мільйони, ніж випустити владу.

14 вересня 1932 р. Наркомюст видав спеціальне розпорядження про соціально-класову спрямованість репресій згідно з урядовою постановою від 7 серпня 1932 р. У ньому зазначалося, що цей «закон» треба застосовувати обов'язково залежно від соціального стану обвинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи, до ворогів народу. Політико-правова деструктивність цієї постанови полягала в тому, що її дію було спрямовано проти голодних селян, яких свідомо позбавили засобів до існування, а за спроби роздобути харчі шляхом крадіжки колгоспного хліба нерідко засуджували до розстрілу. Темпи масових репресій проти селян призвели до перенаповнення в'язниць та слідчих ізоляторів. Станом на 1 жовтня 1932 р. у виправно-трудовах таборах перебувало 54 210 в'язнів, із них лише 30% мали одяг, а решта була закутана у лахміття. Суд «за колоски» досяг повного абсурду. Нарсуди засуджували на різні строки ув'язнення селян, які зрізали колосся злакових культур на власному полі чи на полі своїх родичів.

22 вересня 1932 р. Верховний суд СРСР розіслав по республіках інструкцію «Про застосування постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності”». Держава, яка своєю політикою призвела до загострення криміногенної ситуації в суспільстві, оголосила, що охоронятиме лише майно колективних господарств та кооперації. Цим самим вона, по-перше, спрямувала грабіжників на злочини проти громадян, а по-друге, заохочувала самосуд населення над пійманими злочинцями.

22 жовтня 1932 р. Сталін відрядив комісії з надзвичайними повноваженнями під керівництвом В. Молотова і Л. Кагановича в Україну і на Кубань для термінового виконання плану хлібозаготівель [19, с. 236-237]. Крім власне хлібозаготівель, селяни мали здавати мірчуковий збір, різноманітні заготівлі м'яса, вершкового масла, яєць, інших видів продовольства, повернути державі насінневу позику, розрахуватися з МТС за проведені ними роботи тощо.

До сільських районів, які відставали у виконанні планів хлібозаготівель, надсилали судово-слідчі бригади, а від прокуратури і судових органів вимагали розглядати справи по хлібозаготівлі за 3-5 днів. У «боржників» конфісковано всі продукти тривалого зберігання. Як наслідок у селах України, не отримуючи допомоги ззовні і не маючи можливості врятуватися на законних підставах, люди масово вимирали. Отже, таке політичне рішення призвело до руйнації функціональних обов'язків судових органів, які перетворилися на карально-репресивні установи, бо повинні були вживати сувору та реальну репресію до тих, хто злісно ухилявся виконувати зобов'язання щодо хліба.

Відповідно до директиви ЦК ВКП(б) від 29 жовтня 1932 р. було посилено репресії за «розкрадання, злочинне розбазарювання і приховування колгоспного хліба» та боротьбу «з куркульською агентурою, що розкрадає колгоспи». Постановою ЦК ВКП(б) від 18 листопада 1932 р. санкціоновано повальні обшуки селянських садиб з метою вилучення хліба у хліборобських районах України і Кубані (етнічні українці становили 62% населення Кубані). Почалися конфіскації продуктів харчування, що з січня 1933 р. стали повномасштабними. У січні 1933 р., за даними по 182 районах, засудили за ухиляння від хлібозаготівель 1309 селян, з них 5% — до розстрілу, 82% — до позбавлення волі строком понад п'ять років, 13% — до примусових робіт [20, с. 347]. Саме у цей період за вироками «польових судів» розстріляли 101 селянина, які рятувалися від голоду, зрізуючи декілька колосків на полях.

1 грудня 1932 р. Раднарком УСРР прийняв ще дві постанови «Про заборону торгівлі картоплею в районах, що злісно не виконують зобов'язань за контрактацією, та перевірку наявних фондів у колгоспах» і «Про заготівлю картоплі». Райвиконкоми зобов'язано перевірити наявність картоплі в колгоспах, а незаконно роздану колгоспникам картоплю за трудовими днями повернути. Тим самим влада відбирала у селян головний продукт харчування — картоплю. До цього 2 грудня 1932 р. Раднарком СРСР та ЦК

ВКП(б) своєю постановою заборонили селянам вільну торгівлю своїм хлібом у колгоспах, які не виконали хлібозаготівельних завдань [28].

У 1933 р. значне скоротилася кількості продуктивної худоби в радгоспах та колгоспах через те, що селяни мусили виконувати державну повинність по хлібу і м'ясу. Лише упродовж зими 1933 р. на 75% зменшилася загальна кількість свиней [21, арк. 43]. Навесні 1932 р., коли в селах уже масово помирали люди, Раднарком СРСР та ЦК ВКП(б) зажадали від України 130 тис. тонн м'яса, хоча попередньо планували заготовити 181 тис. тонн, а по країні загалом 716 тис. тонн [21].

Уряд вимагав здавати державі і молоко: від 160 до 225 л від корови на рік [22]. У тих же, хто не виконував загального плану заготівель сільської господарської продукції, забирали корів в рахунок м'ясозаготівель. Однак траплялося, що відбирали корів і у тих, хто виконував зобов'язання.

Праця колгоспника оплачувалася через систему так званих трудовнів, які офіційно було запроваджено урядовою постановою 17 березня 1933 р. Дефініція трудовдня передбачала можливість кількадечної праці в полі перед тим, як селянин міг записати один трудовдень на свій рахунок. На практиці це означало відрядний метод праці, який гарантував максимальне зусилля від селянин, котрі не хотіли опинитися з порожніми руками та порожнім шлунком. Типовим трудовнем для рядових колгоспників була оранка гектара землі або обмолот тонни зерна [23, с. 198-200]. На виконання такого завдання могло піти декілька днів.

Пересічною натуральною оплатою трудовдня в колгоспах України у 1932 р. було від 1 до 1,5 кг хліба. Його грошове наповнення становило від 50 коп. до 1 крб 20 коп. У 1932 р. один працездатний колгоспник, за офіційною статистикою, виробляв 143 трудовні. Непрацездатним членам колгоспів трудовні не нараховувалися. Однак і цього заробітку, за підсумками 1931 р., колгоспники України майже не одержали, зокрема, на Харківщині повністю не розраховувалися з колгоспниками 15% колгоспів, на Київщині — 28% [24, с. 178-199]. У 1930-1933 рр. за один трудовдень у колгоспах видавали 300 г хліба, у деяких — 100 г або й зовсім нічого. 80% колгоспів затримували оплату трудовнів своїм членам від півтора до двох років. Саме така оплата праці давала змогу владі самочинно вилучати хліб до фонду заготівель. Так, у березні 1933 р. 48% колгоспів України не видали селянам зернові на трудовні, тобто майже 9 млн осіб залишилися без хліба [25, с. 64], адже колгоспи мало що могли дати селянам після виконання численних зобов'язань, покладених на них урядом. Із близько 20-мільйонного сільського населення України працездатних колгоспників налічувалося тільки 6,3 млн, з них половина нічого не отримала за заробленими трудовднями, а 13 млн непрацездатних (діти, особи похилого віку, інваліди) взагалі не забезпечувалися із фондів колгоспів. У разі смерті колгоспника зароблений ним на трудовні хліб родині не видавався.

За одноосібним сектором діяли норми оподаткування (58 крб за гектар засіяної землі), встановлені законом про єдиний сільськогосподарський податок на 1930/31 рік. Для України вони були значно вище за такі ж самі

норми порівняно з іншими союзними республіками. Харківщина, наприклад, як столичний регіон оподатковувалася у межах України на ще більш високому рівні (від 80 до 88 крб та 110 крб за гектар відповідно). Із завершенням суцільної колективізації грошовий податок було значною мірою замінено натуральним еквівалентом.

Необґрунтована економічно аграрна політика більшовиків призвела до втрати селянами мотивації до праці, наслідком чого стало падіння сільськогосподарського виробництва. Із матеріалів, що зберігаються у колишньому кремлівському архіві Політбюро ЦК КПРС видно, що середня врожайність за п'ять років перед 1932 р. знизилася майже на 30%. По Україні цей показник склав понад 43% (у 1927 р., до колективізації — 11,2 ц/га, у 1931р. — 8,3 ц/га). Між тим хлібозаготівлі зростали з року в рік. По Україні їхній приріст у 1931/32 році порівняно з 1929/30 роком склав 36,7%.

Восени та на початку зими 1932 р. було прийнято низку постанов, які стали передумовами масового знищення людей. 20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», зобов'язавши місцеву владу виконати планові завдання до 1 січня 1933р [16, с. 250-260]. Було заборонено видачу будь-яких натуральних авансів по всіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель. Плани реквізиції порівняно із зібраним врожаєм були настільки великі, що майже всі колгоспи не могли їх виконати. Цією постановою селянин, який увесь сезон пропрацював у колгоспі і не отримав розрахунку, тепер його вже й не отримає.

Було ініційовано повернення незаконно розданого хліба з тим, щоб спрямувати його на виконання планів хлібозаготівель. Таким чином, коли при роботі у колгоспі від зорі до зорі колгоспник з'їдав 700 г хліба, а йому на трудовдень належить лише 200 г зерна, то з'їдене треба повернути. Також в усіх районах вимагалось негайно організувати вилучення від окремих колгоспників і одноосібників хліба, розкраденого у колгоспів при збиранні, молотьбі, перевезенні. Зазначена постанова задалегідь культивувала презумпцію неправомірної поведінки. Адже простежується думка, згідно з якою якщо є хліб, то він має бути неодмінно вкраденим, оскільки у селян його вже вилучили по максимуму.

Деструктивність даного рішення полягає в тому, що в його основі лежав принцип недовіри до особистості, а будь-яка соціальна система, заснована на цьому принципі, зазнає краху [16, с. 548], тобто увагу було зосереджено на масовому вилученні хліба. До колгоспів, які не виконували зазначену постанову, застосовували натуральний штраф у вигляді додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми.

Ще одним нормативним елементом творення голодомору стала постанова Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р. «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» [20, с. 256]. До 5 грудня на «чорну дошку» рішенням ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР було занесено шість сіл, а постановами облвиконкомів — 400 колгоспів. Серед перших сіл Харківщини, занесених на «чорну дошку», були

Лютеньки, Кам'яні та Потоки. Їх відсутність на сучасній карті області говорить сама за себе.

З 19 листопада 1932 р. у 243 районах України розпочалася спецоперація ГПУ, в ході якої мала бути виконана рознарядка на арешти 3525 сільськогосподарських працівників. 22 листопада Політбюро ЦК ВКП(б) утворило «трійки» в кожній області України, яким надавалося право виносити смертні вироки у справах репресованих під час хлібозаготівель.

До того ж, руйнівна сила політичної влади в роки голодомору виявляється в політиці щодо ізолювання голодуючих селян від решти населення. Запровадження у грудні 1932 р. паспортного режиму позбавило

колгоспників права вільно пересуватися країною. Селян було виключено із категорій громадян СРСР, яким видавалися паспорти. З сільського населення паспорти одержали лише працівники радгоспів, а решта селян, які мешкали на селі, паспортів не мали [26, с. 3-13]. Додаткові заробітки селян відбувалися лише з дозволу влади.

Згідно з постановою від 17 березня 1933 р. ЦВЦ та Раднаркому СРСР «Про порядок відходництва з колгоспів» колгоспники могли тимчасово покинути село за наявності у них угоди правління колгоспу з підприємством [27]. Для місцевого населення існували певні обмеження і навіть заборони на працю, зокрема у промисловості. Іноді праця все ж таки була, але на жахливих умовах. Наприклад, на відбудові залізничного шляху до цукроварні в одному з міст людям, які півроку не бачили хліба, давали його по 500 г на день, а цукру — по 30 г. Для цього робітники мали викопати 8 кубометрів землі за зміну, що було понад їхні сили. До того ж, їсти давали, як правило, тільки увечері, і люди часто вмирали прямо на робочому місці [23, с. 279].

Доведені до відчаю селяни, незважаючи на спеціально встановлені дорожні бар'єри, прагнули будь що дістатися до міст, але знаходили там мало допомоги: виживав один на декілька тисяч. У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі та інших містах буденною справою для представників місцевої влади стало вранішнє очищення вулиць від трупів. Тільки у Полтаві їх щоразу збирали близько 150. Лікарі, будучи по суті державними службовцями, за наказом згори всіляко приховували дійсні причини смертності, вказуючи різноманітні хвороби, найчастіше дизентерію. А наприкінці 1932 р. свідоцтва про смерть припинили виписувати взагалі. Але антилюдяна політика уряду продовжувала набирати обертів.

9 квітня 1933 р. Раднарком УСРР та ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах», відповідно до якої колгоспникам заборонялося покидати роботу, бригаду, село без дозволу правління [27]. Навколо сіл встановлювали загороджувальні заони з представників місцевих органів влади та міліції, що затримували селян, які йшли до міст у пошуках порятунку. Також вони перевіряли поклажу селян, відбирали у них багажі з хлібом понад 10 кг.

Отже, уряд цілеспрямовано впроваджував у життя таку нищівну політику, яка відторгала будь-які постулати людяності і національної

самосвідомості. Такі політичні рішення стали підвалинами масового і жорстокого знищення, вбивства українського селянства. Саме вони, проникаючи в усі сфери життя народу, завдали йому невимовних страждань. Люди помирали голодною смертю, коли не було жодних об'єктивних причин для цього. Всі рішення ухвалювалися з точки зору егоїстичних поглядів влади, яка в такий спосіб упродовжувала в життя антигромадянську і жорстоку політику. Законодавство стало знаряддям масового знищення громадян.

У той самий час, коли мільйони українців помирали голодною смертю, партійно-державне керівництво не обмежувало себе в харчуванні. Уся вища номенклатура отримувала дешевий і досить калорійний «спеціальний» пайок. 26 жовтня 1932 р. ЦК КП(б) приймає постанову «Про заходи щодо поліпшення обслуговування керівних робітників обкомів і ЦК КП(б)», якою передбачалося підвищення в середньому на 35% зарплатні працівникам обласних і центрального партапаратів, поліпшення постачання та обслуговування родин номенклатури, умов їхнього відпочинку та житлових умов (службові автомобілі з персональними водіями, особисті салон-вагони для подорожей залізницями, державні дачі, закрите медичне обслуговування та ін.).

3 жовтня 1933 р. посадовий оклад номенклатурного працівника складав 500 крб на місяць [29, с. 129]. У той самий час середня зарплатня робітника становила 125 крб, вчителя — 100-130 крб, дипломованого лікаря — 150-275 крб, стипендія студента технікуму — 15-20 крб, а пенсія селянина — 20 крб на місяць.

Таким чином, бачимо прояви якісно вираженої нерівності між партійною верхівкою і знесиленими від голоду селянами, декларативність постулатів комуністичної партії щодо загальної рівності, всюдипроникаючий характер руйнівних процесів усередині керівництва країною, які відобразилися у неправових, антигромадянських і нищівних рішеннях, що призвели до вимирання мільйонів українських селян та інтелігенції, величезного масиву зловживань партійною верхівкою своїм керівним становищем.

Результати аналізу деяких документів (законів, постанов, розпоряджень та ін.) і породжених ними дій радянського керівництва початку 30-х років ХХ ст. свідчать про те, що Голодомор 1932-1933 рр. в Україні був спланованим системним заходом сталінського режиму одночасно щодо українців як нації і щодо селян як класу для «вирішення національного питання» та проведення індустріалізації засобами терору, головним чином голодомором.

Головною метою організації штучного голоду був підриг соціальної бази опору селян проти комуністичної влади для забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення. Політика голодомору була спрямована на остаточне придушення селянських повстань (від 20 лютого до 2 квітня 1930 р., за даними ГПУ, відбулися 1716 масових виступів, з яких 15 кваліфікувалися «як широкі збройні повстання проти

радянської влади»), котрі виникали повсюдно в Україні у зв'язку із антилюдяними діями більшовиків на українських теренах.

Українська нація, яка була другою за чисельністю в СРСР, мала величезний культурно-історичний спадок, власні славетні традиції державотворення, досвід національно-визвольної боротьби, а тому становила серйозну загрозу для цього імперського утворення, його геополітичних намірів. З огляду на це сталінський режим удався до відкритої війни проти українського народу. Були репресовані найкращі представники української політичної, інтелектуальної, господарської та культурної еліти, що відігравали провідну роль у соціально-економічному та національно-культурному розвитку українського народу. Понад 62 тис. кубанських селян було відправлено на північ за «саботаж». Українізацію, розпочату в 20-ті роки було припинено на початку 30-х років ХХ ст., а українське національно-культурне життя в місцях компактного проживання українців було знищене.

Голодомор викликав величезні демографічні втрати. Так, крім прямих втрат від голоду та репресій, тобто загибелі або страти людей, є втрати опосередковані — падіння народжуваності. Відбулося зниження природного приросту населення з 662 тис. на рік у 1927 р. до 97 тис. на рік у 1933 р. (без урахування померлих від голоду). Якщо прямі втрати у 1932 р. становлять 144 тис. людей, то загальні, включаючи ненароджених, визначаються цифрою 443 тис. Прямі й опосередковані втрати за 1932-1933 рр. разом з демографічним відлунням 1934 р. становлять 4649 тис. людей. Ці дані характеризують демографічні наслідки голодомору 1932-1933 рр. [30].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що голоду можна було уникнути. Він стався через соціально-економічну політику сталінського тоталітарного режиму, справжню війну, яку він вів із селянами, що становили більшість і основу української нації, з усім українським народом.

Визнання голодомору актом геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні і є чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення багатьох поколінь від страшного шоку, спричиненого масовими репресіями і голодомором. Визнаючи українських селян жертвами деструктивної політики радянського керівництва, Україна не тільки увічнює пам'ять про загиблих, а й прагне стати справді державотворчою нацією, цивілізованою і гуманною, культурною, здатною до прозріння та спокути.

Відповідальність за деструктивну політику радянської влади, що призвела до найжахливішої трагедії в історії людства — голодомору 1932-1933 рр., несуть керівники Радянського Союзу тих років і широке коло осіб, причетних до вчинення цього злочину проти свого народу. Страшна доля українців у цій величезній катастрофі приголомшує розум і не може бути виправдана з будь-якого погляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вісті з Лугу. — 1933. — Ч. 10.

2. The Foreign Office. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 / ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciuk, B. S. Kordan. — N. Y., 1988.
3. Лібанова, Е. Катастрофа та її відлуння. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932-1933 років / Е. Лібанова // Сучасність. — 2008. — №11.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття / Я. Грицак. — К., 2000.
5. Обушний, М. Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932-1933 років / М. Обушний, Т. Воропаєва // Соц. психологія. — 2009. — № 2.
6. Мейс, Дж. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року / Дж. Мейс // Сучасність. — 1993. — № 4.
7. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов: итоговый отчет. 1990 год. — К., 1992.
8. Сталін і голодомор в Україні 1932-1933 років: нові знахідки // Вільна думка. — 2002. — № 5-6.
9. Солдатенков, В. Голодний тридцять третій: суб'єктивні думки про об'єктивні процеси / В. Солдатенков // Дзеркало тижня. — 2003. — № 24.
10. Кульчицький, С. Причини голоду 1933 року в Україні: по сторінках однієї призабутої книги / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. — 2003. — № 31.
11. Мейс, Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.) / Дж. Мейс // Укр. іст. журн. — 1995. — № 1.
12. Кульчицький, С. Найчорніша сторінка в історії України / С. Кульчицький // Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліогр. показ. — Одеса; Львів, 2001.
13. Пролетарська правда. — 1930. — 22 січ.
14. ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 6, спр. 273, арк. 11.
15. Марочко, В. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка / В. Марочко // Міжнар. наук. -теорет. конф., Київ, 25. 11. 2000 р.
16. Колективізація і голод на Україні: зб. док. і матер. /АН України. Ін-т історії України та ін. / упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред.: Кульчицький С. В. — К.: Наук. думка, 1992.
17. Таугер, М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года / М. Б. Таугер // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996.
18. Більшовик України. — 1933. — № 9-10.
19. ЦДАВО України. — Ф. 44026, арк. 33.
20. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 237.
21. ЦДАГО України — Ф. 1, арк. 43.
22. Пролетарська правда. — 1932. — 28 груд.
23. Конквест, Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. — К.: Либідь, 1993.
24. Марочко, В. Голодомор в українському селі / В. Марочко // Історія українського селянства. — К., 2006. — Т. 2. — С. 178-199.
25. Марочко, В. Голод на Україні (1931-1933): причини та наслідки / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1991. — Вип. 1.
26. Попов, В. П. Паспортная система в СССР (1932-1976 гг.) / В. П. Попов // Социол. исслед. — 1995. — №8.
27. Вісті ЦВК УСРР — 1933. — 18 берез.
28. Комуніст — 1932. — 3 груд.
29. Осокіна, Е. А. За зеркальной дверью торг сына / Е. А. Осокіна // Отечеств. история. — 1995. — №2.
30. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Голодомор>

КАК РЕЗУЛЬТАТ ДЕСТРУКТИВНОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Сахань Е. Н.

Исследована деструктивная политика руководства СССР, введенная сталинским тоталитарным режимом, которая стала определяющей в организации голодомора в Украине в начале 1930-х годов XX в. Выявлены ее причины и последствия. Проанализированы политические решения, закрепленные в нормативных актах, которые регулировали отношения в государстве в тот период, а следовательно, оправдывали деструктивные процессы, которые уничтожали любые проявления демократии и развития национального самосознания украинского народа. Акцентируется внимание на существовании предварительно разработанного плана проведения политики антиукраинской направленности, которая привела к физическому истреблению крестьян искусственным голодом.

Ключевые слова: деструктивная политика государства, голодомор, геноцид.

GOLODOMOR IN UKRAINE IN 30th year's XX centuries

AS THE RESULT OF THE DESTRUCTIVE POLICY OF SOVIET POWER

Sakhan Olena

The destructive policy of managing of the USSR is probed in the article, which is inculcated the Stalin totalitarian mode, that became determining in organization of golodomor in Ukraine at the beginning of 1930th years of XX centuries, its reasons and consequences turn out. Political decisions, fastened in normative acts which regulated relations in the state in a period, are analyzed, and consequently, justified destructive processes which destroyed any displays of democracy and development of national consciousness of the Ukrainian people. Attention is accented on existence of the preliminary developed plan of conducting of policy of antiukrainian orientation which resulted in physical extermination of peasant's artificial hunger

Key words: destructive policy of the state, golodomor, genocide.

УДК 316. 285:343. 23

О. В. Ставицька, кандидат філософських наук, доцент

ПРО ПРИЧИНИ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Присвячено питанню спричиненості конфліктів у системі відносин «суспільство-державна». Проаналізовано такий чинник конфліктів, як депривація, її форми, зв'язок з людською агресією. Розглянуто роль держави і влади у виникненні соціального невдоволення та його наслідків. Сформульовано деякі висновки щодо місця депривації у відносинах між суспільством і державою.

Ключові слова: держава, суспільство, депривація, агресія, відносна депривація, умовна депривація.

Останні десятиріччя свідчать про те, що потенційна небезпечність конфліктів у соціальному житті на пострадянському просторі не тільки не зменшується, а й має тенденцію до збільшення. Причому їхня згубна сила багаторазово зростає. Ці спостереження підтверджують і події у благополучній Європі. Усвідомлення цього факту змушує звертати постійну увагу вчених на дослідження різноманітних чинників, які лежать у підґрунті зародження, виникнення та розвитку конфліктів і агресії усередині суспільства, впливають на його взаємини із державою.

Філософсько-правовий та політико-соціологічний аналіз зазначеної проблематики показує: конфліктність як одна з форм відносин «держава — суспільство» була помічена ще античними мислителями (зокрема, Аристотелем у його «Політиці»), потім знайшла своє продовження у Т. Гоббса, який дійшов висновку про те, що природний стан суспільства має усередині тенденцію до самознищення, і тільки держава як загальна влада здатна захистити людей від самих себе і собі подібних. Сучасні дослідники звертають увагу на найрізноманітніші чинники, що так чи інакше «офарблюють» у кольори конфлікту відносини суспільства і держави: від об'єктивних, на кшталт рівня розвитку виробничих сил, до особистісно-суб'єктивних, які майже не піддаються логічному поясненню [1]: дефіцит ресурсів; соціальні суперечності; відносини влади, залежно від ставлення до якої певних соціальних груп формуються відносини панування і підкорення, що веде до поділу людей на ворожі соціальні спільноти; диспропорції у здійсненні процесу соціалізації різних індивідів і груп; природне зіткнення значущих матеріальних і духовних інтересів людей в процесі їх життєдіяльності; слабка розробленість правових та інших нормативних процедур розв'язання соціальних суперечностей, що виникають у процесі взаємодії людей; достатньо стійкі стереотипи міжособистісних і міжгрупових стосунків громадян тощо.

В той же час майже зовсім поза увагою науковців-конфліктологів (за винятком О. Дмитрієва [2] та В. Кудрявцева [3]) залишається така ознака стану суспільства, як депривація. Але саме вона як чинник конфліктного характеру відносин «держава — суспільство» є сьогодні однією з найважливіших. Тому, не претендуючи на повний аналіз проблеми, вважаємо за необхідне висловити декілька зауважень з цього приводу.

Доведеним є твердження про те, що практично кожний крок у поведінці будь-якої людини як істоти розумної і соціальної визначається її прагненням до задоволення своїх потреб, а ці потреби зазвичай є не стільки інстинктивно успадкованими, скільки результатом безперервної соціальної взаємодії. Остання досить часто виступає у вигляді постійного протистояння та зіткнення достатньо великих соціальних або етнічних груп, своєрідної «громадянської боротьби», конфліктів. Подібні відносини є руйнівними для суспільства, бо розколюють його, позбавляють цілісності. До того ж додаються і неабиякі матеріальні збитки. Закономірно виникає запитання: чи існують якісь спільні — і для окремих особистостей, і для великих і малих соціальних спільнот — детермінанти виникнення агресії, ворожнечі і застосування насильства у внутрішніх конфліктах?

Однією з таких детермінант виступає відносна депривація. Цей термін походить із психології, де депривація як така (від англ. deprivation — втрата, позбавлення) означає певну неповноцінність сенсорних датчиків — органів сприйняття, наприклад, сліпоту, глухоту. При цьому таку сенсорну депривацію слід відрізнити від відносної депривації, бо це вже власно соціологічний термін. Відносна депривація визначається як сприйняття індивідами розходження між ціннісними очікуваннями (еспектаціями) та

ціннісними можливостями [3]. Більш розгорнуте визначення депривації дали С. А. Стоуффер [4] та Р. Мертон [5], які вважали, що люди відчують депривацію головним чином у таких випадках, коли оцінюють своє становище як несприятливе порівняно зі становищем інших індивідів чи груп, тобто йдеться про стан, для якого характерною є явна розбіжність між очікуваннями людей і можливостями їх задоволення.

При цьому треба звернути увагу на прикметник «відносна». По-перше, його використання означає, що стан депривації не є абсолютним, а виникає саме внаслідок порівняння себе з іншими. По-друге, припускається, що різні соціальні групи, котрі мешкають у різних суспільствах, можуть по-різному сприймати практично однакові життєві обставини. Одні можуть жити надголодь та не відчувати страждань, якщо вони вже звикли жити саме так і не очікують для себе у подальшому більш щасливої долі; інші ж люди в інших суспільствах (чи соціальних стратах), що перебувають у більш сприятливому порівняно з першими стані (в абсолютному виразі), відчують глибоке невдоволення і навіть фрустрацію.

Для пояснення і передбачення політичного насильства можна використовувати концепцію відносних депривацій, яка базується на твердженні, що до агресивності людей найчастіше спонукає руйнування їхніх надій. Може існувати розрив між рівнем потреб у будь-якому ресурсі, з одного боку, і тими умовами, на які люди можуть реально розраховувати, — з другого. Цей розрив, який і складає сутність відносних депривацій, неминуче викликає фрустрацію одночасно у багатьох людей і за відповідних умов саме наростання відносної депривації призводить до політичного насильства. Відносна депривація може бути наслідком:

1) зниження реальних можливостей на тлі зростання очікувань, як це сталося після розпаду СРСР. Здобуття незалежності колишніми радянськими республіками викликало у населення надію на значне оновлення та поліпшення життя. В той же час розрив господарських зв'язків спричинив різке погіршення економічного становища, внаслідок чого виникла й досить триває депривація різного ступеня в усіх пострадянських державах;

2) зниження можливостей на тлі зберігання очікувань на попередньому рівні. Очікування багатьох за таких умов визначаються скромною формулою зберігання статус-кво: «Аби гірше не стало». Це спостерігається, зокрема, в умовах економічної кризи та економічних реформ, в результаті природних та техногенних катастроф, політичних реформ, війн тощо. У цей час не задовольняються такі інтереси, як безпека, їжа, здоров'я та ін. Унаслідок цього посилюються соціальна напруженість та можливість соціальних конфліктів. Соціальна напруженість залежить від терпіння людей, яке, в свою чергу, визначається пам'яттю про більш тяжкі депривації, які вже відбувались у минулому. Наприклад, для українців — це пам'ять про Велику Вітчизняну війну, Голодомор, коли депривація досягла величезних розмірів і стримувалася бажанням перемогти ворога та соціальною рівністю;

3) зростання очікувань (посягань), у той час, як реальні можливості досягнення цих очікувань сприймаються як такі, що залишаються на

попередньому постійному рівні. Тоді також спостерігається посилення депривації, а отже, і підвищення можливості виникнення конфлікту. Як приклад можна навести численні ситуації із радянської історії, починаючи з жовтневого перевороту, коли народу давалися популістські обіцянки (комунізм найближчим часом, швидке оновлення суспільства, власна квартира кожній сім'ї до 2000 р. та ін.) з метою залучення найбільшої кількості населення на бік того чи іншого політика. Внаслідок цих обіцянок, які виявились оманюю, посилились соціальна напруженість та безпека соціального вибуху.

Відносна депривація може розглядатися не тільки у статичному, а й у динамічному аспекті, який є навіть більш важливим для розуміння та теоретичного пояснення реальних випадків розвитку громадянської боротьби і конфліктів у різних суспільствах. Люди можуть терпіти і миритися у дійсному часі з багатьма позбавленнями, навіть тоді, коли вони з гіркотою відмічають погіршення своїх позицій порівняно з тим, що вони мали раніше. Але якщо позбавити людину надії на майбутні позитивні зміни в її життєвій ситуації (тобто позбавити її майбутнього), вона або впаде у повну апатію, або вдасться до шаленого відчаю.

Збереження стабільного рівня депривації або навіть його зниження (що можливо або при зменшенні рівня домагань, або при більш швидкому, ніж ріст очікувань, зростанні задоволення вимог) веде до створення психологічних умов, що сприяють стабілізації морально-психологічної атмосфери в суспільстві, послабленню напруженості. І навпаки, посилення депривації породжує агресивні реакції на фрустрацію (блокування цілеспрямованої поведінки іншого). Реакція на фрустрацію звичайно втілюється у виступах, спрямованих проти джерел розчарування, справжніх чи вигаданих винуватців тяжкого становища; вона може реалізуватися в пошуках «козлів відпущення», якими в одних випадках стають національні меншості; в інших — особи, що одержують «несправедливо багато» за свою працю (залежно від ситуації це можуть бути торговці, приватні підприємці, «взагалі начальники», вчені та ін.); в третіх — органи влади і управління, функціонери і лідери правлячої партії.

Польський дослідник Е. Вятр виділяє випадок «умовної» депривації, відмічаючи, що вона зустрічається в групах, чиї запити особливо сильно зросли порівняно з можливостями їх задоволення. Саме тоді з'являється чітка тенденція до агресивної поведінки, спрямованої проти політичної системи чи суспільної групи, яку вважають винуватицею депривації. При цьому Е. Вятр посилається на роботу А. де Токвіля «Старий порядок і революція», в якій французький вчений XIX ст., мабуть, перший звернув увагу на цей механізм, показавши на прикладі Французької революції 1789 р., що революція може спалахнути не тоді, коли маси живуть гірше в абсолютному сенсі, а тоді, коли їх становище дещо поліпшилося, викликавши, проте, значно більш інтенсивне зростання очікувань. Взагалі ж можна сказати, що концепція депривації, по суті, розкриває загальний механізм реалізації і взаємодії потреб та інтересів у суспільстві.

Наведені міркування характеризують процеси, що відбуваються усередині суспільства і впливають на його ставлення до держави. Звідси виникає закономірне питання щодо ролі держави, яку вона грає у таких відносинах. Центральним, на наш погляд, при відповіді на це питання є поняття легітимності, яка виступає головною детермінантою того, чи буде народний гнів спрямовано проти влади або в якомусь іншому напрямку.

Легітимні уряди досить рідко стають мішенню заворушень. Разом з тим не можна вважати, що народ бунтує, а влада тільки відповідає на це. Насправді ж влада причетна до створення та зміни умов виникнення конфлікту на кожній стадії відносин «держава — суспільство». Політичні рішення дуже часто породжують і підтримують нерівність, яка є джерелом образ, репресивна політика посилює гнів та опір, зменшує можливість використання конвенційних форм протесту з боку населення, підштовхує його до революційних та терористичних виступів.

Характер дій влади у відповідь на агресію суспільства буває різним. Демократії зазвичай більше схильні до компромісів, бо їх лідери повинні враховувати можливість перевиборів. Але деякі демократії діють у край репресивно відносно меншин, у той час як деякі автократичні лідери виконують довгострокові програми соціального реформування. Це свідчить про те, що характер режиму для визначення відносин держави і суспільства є важливим, але не єдиним чинником. Також важливими є переконання або ідеологія політичних лідерів. Деякі з них прихильні до захисту прав людини, інші прихильні до таких цілей, як радикальний націоналізм чи релігійне очищення. Ідеології, які базуються виключно на націоналізмі чи фундаменталізмі, можуть бути використані для виправдання дискримінації, репресій і у крайніх випадках фізичного знищення меншин, що викликають роздратування [7].

Урешті-решт, уряди, так само, як і політичні рухи, залежать від міжнародного впливу. Одним з наслідків глобалізації є залежність більшості урядів від міжнародної торгівлі, інвестицій та зовнішньополітичної підтримки. Тому вони зіштовхуються з політичним тиском і змушені поважати права людини, поклатися більше на реформи, ніж на репресії, щоб стримувати невдоволення, і відкривати доступ до своїх політичних систем для участі населення у розподілі влади. Відмова від цього є ризикованою, оскільки це веде до міжнародної критики, дипломатичного тиску, зменшує торгівлю та інвестиції, а відповіддю на ще гірші зловживання може стати міжнародна інтервенція.

Підсумовуючи наведені міркування щодо ролі депривації у відносинах «держава — громадянське суспільство», можна сказати таке. По-перше, причиною політичного насильства є розвиток невдоволеності і як наслідок відносної депривації; по-друге, ця невдоволеність має тенденцію до політизації; по-третє, невдоволеність реалізується у насильницьких діях проти політичних об'єктів та діячів; по-четверте, ця невдоволеність дуже часто є наслідком діяльності влади. Ці висновки, безумовно, не ставлять крапку в дослідженні проблеми депривації як рушійної сили громадянських

конфліктів між державою і суспільством. Вона потребує подальшого ґрунтовного вивчення з боку соціологів, психологів, юристів, політологів та інших фахівців для встановлення засобів попередження розвитку депривації та ліквідації її наслідків, вироблення ефективних шляхів регулювання суспільних відносин у напрямку встановлення злагоди та миру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ансар, О. Современная социология. Гл. 6. «Конфликт и сдвиги» / О. Ансар // Социол. исслед. — 1996. — №3; Бабосов Е. М. Конфликтология: учеб. пособ. для студ. вузов / Е. М. Бабосов. — Мн.: ТетраСистемс, 2000; Ворожейкин, И. Е. Конфликтология: ученик / И. Е. Ворожейкин, А. Я. Кибанов, Д. К. Захаров. — М.: ИНФРА-М, 2001; Конфліктологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. юрид. спец. / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.; за ред. професорів Л. М. Герасіної та М. І. Панова. — Х.: Право, 2002; Нікітін, А. Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства / А. Нікітін // Право України. — 2003. — № 9; Попов, М. Ю. Філософсько-правовий аналіз нормотипного поведіння людини в умовах російської модернізації / М. Ю. Попов // Філософія права. — 2001. — №1(3); Сорокін, П. Преступлення і кара, подвиг і нагорода. Соціологічний етюд об основних формах суспільного поведіння і моралі / П. Сорокін. — СПб.: Изд-во Рус. Христ. гуманит. ин-та, 1999; Тацій, В. Функціонування влади в аспекті конфліктології / В. Тацій, Ю. Тодика // Право України. — 1997. — №8 та ін.
2. Дмитриев, А. В. Конфликтология: учеб. пособ. / А. В. Дмитриев — М.: Гардарики, 2000. — С. 81-82.
3. Юридическая конфликтология / отв. ред. Кудрявцев В. Н. — М.: ИГП РАН, 1995. — С. 30-31.
4. Гарт, Т. Р. Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарт. — СПб.: Питер, 2005. — С. 75.
5. Stouffer, et al. The American Soldier / Stouffer et al. — Prinseton: Prinseton University Press, 1949. — Vol. I.
6. Merton R. K. Social Theory and Social Structure / R. K. Merton. — N. -Y.: Free Press, 1957.
7. Harff B. No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955 / B. Harff // American Political Science Review. — 2003. Vol. 97. — P. 56-73.

О ПРИЧИНАХ ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ

Ставицкая Е. В.

Посвящено вопросу причинности конфликтов в системе отношений «общество-государство». Проанализированы такая причина конфликтов, как депривация, ее формы, связь с человеческой агрессией. Рассмотрена роль государства и власти в возникновении социального недовольства и его последствий. Сформулированы некоторые выводы о месте и роли депривации в отношениях между обществом и государством.

Ключевые слова: государство, общество, депривация, агрессия, относительная депривация, условная депривация.

OF POLITICAL CONFLICTS

Stvytska O. V.

The article is devoted to the question of origins of conflicts in the «society-state» system. The author analyses such reason for conflicts as deprivation, its forms and connections to human aggression. The role of state in emergence of social dissatisfaction and its consequences is

analyzed. Certain conclusions on the role deprivation in relations between society and state are formulated.

Key words: state, society, deprivation, aggression, relative deprivation, conditional deprivation.

УДК 340. 12

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ЗАКОН ЯК ЦІННІСТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН

Проаналізовано сутність закону як цінності правосвідомості і правової культури. Розглянуто критерії, що розводять правовий і неправовий закони. Розкрито значущість закону в системі ціннісно-правових орієнтацій українського суспільства.

Ключові слова: закон як правова цінність, правосвідомість, правова культура, ціннісно-правові орієнтації.

Розгляд правосвідомості і правової культури пов'язано не тільки з аналізом їх концептуальних основ, а й з розкриттям питання про те, що вони відображують у соціальній реальності, оскільки з'ясовані змісти сенсоутворюючих ідей правосвідомості і правової культури зумовлюють розроблення певної сукупності основних правових цінностей, з якими передусім дані ідеї асоціюються. Це вимагає аналізу правової культури з точки зору аксиологічного підходу, згідно з яким правова культура являє собою систему правових цінностей, що розвиваються і відповідають рівню досягнутого людством правового прогресу, відображують у правовій формі найважливіші соціальні цінності, які впливають на якісний стан і спосіб правового життя особистості та суспільства. Правові цінності становлять стрижень ціннісно-нормативних орієнтацій правової свідомості і правової культури і слугують головним чинником соціокультурної інтеграції. У цьому зв'язку вивчення правових цінностей, розгляд реальних ціннісно-правових орієнтацій українських громадян є соціально необхідними, оскільки дозволяють отримати наукову інформацію про найбільш фундаментальні аспекти правосвідомості і правової культури українського соціуму, знання яких дає можливість значною мірою зрозуміти теперішній стан суспільства і передбачити тенденції його розвитку.

Правові цінності різноманітні. Статусу цінностей у праві можуть набувати різні факти і явища матеріального та ідеального характеру: матеріальні предмети і блага, суспільні відносини, людські вчинки, вольові феномени, ідеї, ідеали, соціальні інститути. Вони є правовими цінностями, оскільки знаходяться в основі права і правопорядку, виступають як ідеальне обґрунтування норм права, закріплюються і охороняються правовими нормами, становлять мету права та його інститутів. Крім того, особливо великим є значення деяких соціальних цінностей, що із часом набули

характеру правових. Як високі ідеали вони пронизують правову свідомість і правову культуру особистості та суспільства в цілому.

Серед багатьох правових цінностей правосвідомості і правової культури важливе значення має така цінність, як закон. Вона виступає однією з основних правових цінностей, оскільки безпосередньо свідчить про сутність правосвідомості і правової культури. Незважаючи на те що в науковій літературі широко відображено осмислення закону (О. О. Бандура, О. М. Бандурка, В. А. Бачинін, Н. А. Бура, В. В. Головченко, М. І. Гаврилов, Г. В. Гребеньков, О. В. Гришук, О. Г. Данільян, К. К. Жоль, Д. А. Керімов, М. В. Костецький, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, С. І. Максимов, О. С. Нерсисянц, А. Н. Окара, М. І. Панов, В. М. Селиванов, А. П. Семітко, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, М. В. Цвік, Б. Ф. Чміль, Ю. С. Шемшученко та ін.), все ж необхідне подальше розроблення таких питань, як природа даної правової цінності, її значущість у системі ціннісно-правових орієнтацій українського суспільства та її дійсне відображення у правовій свідомості і правовій культурі українських громадян.

Сутність закону як цінності правосвідомості і правової культури розкривається через його філософсько-правове розуміння як джерела правового регулювання вищої форми, що спирається на гармонійне поєднання всіх інших правових джерел, котрі існують у суспільстві. Закон регулює найважливіші суспільні відносини. Без нього неможлива реалізація будь-якої функції держави. У ньому оголошуються цілі, завдання, визначаються засоби і шляхи їх вирішення, передбачається результат, якого необхідно досягнути [6, с. 30]. Закон є єдиною формою права, у якій може виконуватися соціально необхідна функція нормування поведінки індивіда, оскільки він конкретно вказує умови, порядок, спосіб і наслідки його дії. Лише закон не залежить від особистих бажань чи уявлень індивіда та обов'язковий до виконання [1, с. 14]. Саме у ньому містяться первинні норми, базові положення з основних питань суспільного життя.

Закон повинен реалізувати прагнення кожного індивіда до свободи, справедливості, рівності таким чином, щоб не були порушені ні суспільні інтереси в цілому, ні інтереси інших осіб зокрема. Тому слід погодитися з позицією С. І. Максимова відносно того, що законодавче встановлення норм не є самоціллю, а проводиться для здійснення справедливості, прав людини [2, с. 45].

Важливою умовою забезпечення реалізації свободи, справедливості, рівності є підвищення якості закону, тобто ознак, притаманних йому як ефективно діючому регулятору суспільних відносин. Неякісний та неефективний закон — це закон, прийнятий без урахування основ природного права, без належного вивчення природи і структури соціальних потреб, якими він був покликаний до життя, без урахування специфіки правосвідомості і правової культури тих суб'єктів, на яких його було розраховано. Спираючись на результати наукових досліджень, проведених В. В. Глазирініним, В. Н. Кудрявцевим, В. І. Нікітінським, С. В. Поленіною, І. С. Самощенко, Ю. А. Тихомировим та ін., можна стверджувати, що якість

закону визначається, зокрема, його відповідністю потребам суспільного розвитку; сучасним розробленням, виданням і пристосуванням нових та відмовою від старих правових норм; правильним з'ясуванням сфери і меж правового регулювання; послідовним здійсненням загальної і поточної систематизації законодавства, що долає суперечності у ньому; дотриманням порядку (процедури) прийняття закону з метою адекватного вираження в ньому волі та інтересів народу.

Єдність і взаємодія закону і природного права породжують нове якісне утворення — правовий закон, в якому правовий дух і юридична літера, поєднавшись, взаємно доповнюють, збагачують одне одного, стають неподільними. Уведення в науковий і практичний обіг терміна «правовий закон» не спрямовано на штучне розмежування права і закону, втілення у формальність. Навпаки, воно переслідує мету обґрунтувати те, що зміст і форма права можуть і повинні знаходитися в діалектичній єдності. Вони виражають різні, але неподільно пов'язані аспекти одного й того самого явища (утворення) права: зміст права потребує оформленості, форма права — змістовності.

У сучасних умовах основоположним критерієм, що розводить правовий і неправовий закони, слугує положення про людину, її права і свободи як вищі цінності. Цей критерій є відмітною рисою тільки правового закону. В неправових законах людина не мета і вища цінність, а засіб, знаряддя антигуманних експериментів. Таким чином, визнання законом людини, її прав і свобод вищою цінністю є первісною, вихідною підвалиною віднесення нормативного акта, що розглядається, до розряду правових. Наступний крок у цьому напрямку — з'ясування ступені міри права в законі (законодавстві). Вимірювачами тут виступають критерії, що спираються на основоположний критерій і конкретизують його. Згідно з цими критеріями кожний вітчизняний закон має виражати волю і інтереси більшості народу; відповідати принципам і нормам про права і свободи людини (за обсягом, видами тощо), що закріплені у Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах про права людини, Конституції України, гарантувати всім індивідам рівне володіння правами і свободами; забезпечувати кожному людину свободою вибору поведінки, що не заборонено правовим законом; не допускати порушення прав і свобод інших людей при здійсненні людиною і громадянином своїх прав; забезпечувати всім індивідам рівний захист, передусім судовий, прав і свобод, а також їх самозахист; закріплювати обов'язок держави, її органів підтримувати та захищати права і свободи людини і громадянина; встановлювати взаємну відповідальність держави і особистості за невиконання обов'язків і зловживання правами. Правовий закон за своєю сутністю ґрунтується на соціальній справедливості, свободі, рівності.

Соціальна цінність правового закону полягає у тому, що він є основою розвитку правосвідомості і правової культури суспільства, впливає на формування правових поглядів і правової поведінки, підтримання законності і правопорядку в суспільстві.

Отже, в суспільстві існують чимало чинників, які впливають на створення неправових, «недосконалих» законів, що підривають віру громадян у пріоритет закону, негативно позначаються на стані їх правосвідомості і правової культури.

У цьому зв'язку для сучасних українських громадян дотримання закону не виступає як абсолютний імператив. Відповідно до даних дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» 41 % громадян впевнені, що в Україні неможливо жити, не порушуючи закони. Приблизно третина респондентів (31,6 %) не заперечує проти порушення законів пересічними громадянами за умови, що вищі чини держави теж є порушниками. Нарешті, 23,1 % опитаних впевнені: якщо людина вважає закон несправедливим, вона має право «обійти його» [9, с. 491].

Особливу увагу слід приділити ставленню до закону молоді. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного центром Разумкова у квітні 2003 р., серед респондентів віком від 18 років законотриманість вважають однією з найважливіших добродійностей всього 6,2 % молоді. А кожна п'ята (21,5 %) молода людина з опитаних взагалі ігнорує закон [8, с. 161].

Усе це є свідченням негативного інструментального напрямку правосвідомості і правової культури українських громадян. За роки реформ відбулася руйнація законотриманості українського населення і почала широко дискутуватися необхідність наслідування встановленим правилам і офіційним зразкам.

У масовій правосвідомості і правовій культурі вкоренилися афоризми, які виражають ставлення українських громадян до закону: «Не було б закону, не було б гріха», «Де закон, там і злочин», «Бідність закону не знає», «Закон — павутиння: джміль проскочить, муха загрузне», «Ото й закон, як суддя знаком», «Закони святи, та судді супостати», «Закон — що дишло, куди повернеш, туди й вийшло» та ін.

Закони відверто та цинічно порушуються. Криміногенна ситуація в країні оцінюється не інакше як за допомогою слів «розгул», «обвал», «безпредел» [3, с. 22–26; 5, с. 17–18]. Щотижня в Україні реєструється в середньому 300 тяжких та особливо тяжких злочинів — це тільки їх незначна частка, оскільки значною залишається латентна злочинність.

Широкого поширення набули масові невиконання та недотримання юридичних приписів, коли суб'єкти суспільних відносин, включаючи навіть посадових осіб та державні органи, які мають за зразок правомірну поведінку, часто-густо не співвідносять свої дії з вимогами правових норм, прагнуть жити та діяти за «своїми правилами», головним з яких є: «Роби так, як треба. Не знаєш як треба, роби так, як вимагає закон». Ця формула — вияв неповаги до законів, правил спілкування у правовому полі.

У правосвідомості і правовій культурі широких верств населення судження про закони, їх корисність, доцільність та ефективність частіше за все складаються у зв'язку з оцінюванням їх реалізації владними структурами, перш за все правоохоронними органами. Як свідчить практика, рівень

професійної правосвідомості і правової культури значної частини осіб, що працюють у них, не відповідає сучасним умовам. Ситуація набула такого масштабу, що непрофесіоналізм і некомпетентність частини посадових осіб розглядається як чинник, що може стати загрозою самому інституту державності [7, с. 81–82].

Неповага українських громадян до закону пов'язана також з ухваленням суперечливих, паралельних і нерідко взаємовиключаючих нормативних актів, що нібито нейтралізують один одного, якщо не сказати руйнують. Одночасно практика регулювання суспільних відносин свідчить про те, що існує їхній значний пласт, не впорядкований правом. Прогалини у праві створюють правову плутанину, а спроба діяти за аналогією закону чи аналогією права гальмується непрофесіоналізмом суб'єктів правозастосовної діяльності [4, с. 98–99].

Крім того, зневіра українських громадян у спроможність системи правосуддя захистити і відстояти їх права підриває довіру до правових інститутів. Це призводить до відкидання закону як регулятора суспільних відносин, до пошуку людьми інших засобів захисту своїх прав, заснованих на неформальних зв'язках і нерідко таких, що виходять за межі правового поля.

Для українських громадян повага до закону ще не стала домінуючою рисою масової правової свідомості і правової культури, чинником, що сприяє забезпеченню стабільності і порядку, утвердженню демократичних основ суспільства. Наявність значної кількості українських громадян, у досить високій ступені готових до вчинення протиправних дій, є виразом кризи правосвідомості і правової культури, що негативно впливає на стан усього суспільства.

Таким чином, закон є базовою цінністю правосвідомості і правової культури. Але в правосвідомості і правовій культурі значної частини українських громадян ця цінність ще не посідає того важливого місця, яке диктується сучасним станом суспільного розвитку України, процесом формування демократичної, правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кананькіна, Е. С. Философские традиции анализа источников (форм) права / Е. С. Кананькіна // Право и политика. — 2004. — № 12. — С. 14.
2. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. — Х.: Право, 2002. — С. 45.
3. Осовський, В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтеграції / В. Л. Осовський. — К.: Вища шк., 1999.
4. Осика, І. Правовий нігілізм і правова культура / І. Осика // Право України. — 2001. — № 7. — С. 98 — 99.
5. Поклад, В. Некоторые проблемы права и правоохранительной деятельности в массовом сознании жителей г. Луганска / В. Поклад, Е. Ігнатенко. — Луганск: ЛИВД, 2002.

6. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократія. Розвиток / за ред. В. С. Журавського. — К.: Юрінком-Інтер, 2003. — С. 30.

7. Фомин, А. А. Правовое образование, правосознание и юридическая безопасность: проблемы взаимообусловленности в современном обществе / А. А. Фомин // Право и образование. — 2005. — № 3. — С. 81–82.

8. Шакун, В. И. Украина: общество и преступность / В. И. Шакун // Право и образование. — 2005. — № 1. — С. 161.

9. Українське суспільство 1992 — 2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології АНУ, 2006.

Закон как ценность правосознания и правовой культуры украинских граждан

Климова Г. П.

Проанализирована сущность закона как ценности правосознания и правовой культуры. Рассмотрены критерии, разводящие правовой и неправовой законы. Раскрыта значимость закона в системе ценностно-правовых ориентаций украинского общества.

Ключевые слова: закон как правовая ценность, правосознание, правовая культура, ценностно-правовые ориентации.

Klimova G. P.

The nature of law as value of legal conscience and legal culture has been analysed in the article. The criteria which separate legal and nonlegal law have been studied as well as the importance of law in the system of valuable-legal orientations of Ukrainian society.

Key words: law as legal value, legal conscience, legal culture, valuable-legal orientations.

УДК 316. 334. 4

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВИБОРУ

Розглянуто зміст та особливості впливу соціокультурних аспектів і породжених ними механізмів на вибір людини в умовах глобалізованого суспільства споживання.

Ключові слова: *свобода, вибір, соціокультурне простір, емерджентність, ноосфера, суспільство споживання*

Актуальність теми статті зумовлена тим, що практичним виразом і формою реалізації свободи, вищого принципу людського існування є вибір,

який в свою чергу має не тільки особистісно-психологічні, а й соціокультурні аспекти. Розкриття значущості і можливостей впливу соціокультурних аспектів вибору означає розуміння тих теоретичних положень і практичних настанов, які можуть бути керівними положеннями при визначенні соціокультурних можливостей стосовно вибору людини.

Наукова розробка проблеми відзначається наявністю фундаментальних джерел, які можуть бути використані при дослідженні започаткованої теми. З цієї точки зору слід відзначити праці В. І. Вернадського [8] і П'єра Тейяра де Шардена [2], в яких окреслено сучасні фундаментальні зміни в культурно-діяльнiсному просторі людини, що радикальним чином впливає на характер її вибору. В працях лауреатів Нобелівської премії Джеймса Бьюкенена [4] і Конрада Лоренца [3] сформульовано принципи і основоположні засади підходу до вибору як соціокультурної діяльнiсної характеристики людини на сучасному етапі розвитку людства. На особливу увагу заслуговують твори І. Пригожина [9], де викладено методологію підходу до явищ, які розвиваються нелінійно, що є особливістю розвитку сучасної соціокультурної ситуації, яка впливає в першу чергу на особливості вибору. Набули подальшого розвитку, зокрема в працях Талкотта Парсонса [6], класичні погляди Гегеля [1] на зміст поняття і реальний прояв свободи. Опора на фундаментальні досягнення представників різних галузей науки є необхідною, оскільки питання вибору, особливо в умовах глобальних трансформацій людства, мають як об'єкт дослідження міжпредметний характер. Наукова розробка проблеми створює передумови як для подальших теоретичних узагальнень, так і для практичних підходів стосовно неї.

Зважаючи на ті сторони проблеми, які ще потребують подальшої наукової розробки, **мета** статті полягає в тому, щоб з усього різноманіття соціокультурних аспектів процесу вибору виокремити основоположні з них та проаналізувати їх вплив на стан вибору в сучасному суспільстві.

Людство перебуває на етапі становлення такої епохи, у порівнянні з якою трансформації всіх попередніх епох, якими б грандіозними вони не здавалися, з соціокультурної точки зору становлять взагалі не такі вже істотні зміни. Сутність цієї епохи полягає в завершенні процесу об'єднаної соціокультурної орієнтації людства як рушійної сили усіх аспектів його існування. І з методологічної, і з практичної точки зору зміни в орієнтації пов'язані з розумінням і способом реалізації свободи людини як основоположної екзистенціальної передумови її існування.

Проблема свободи, а також співвідношення її з необхідністю така ж стара, як і наукове мислення стосовно людини. Якщо звернутися до її соціокультурного аспекту, то плідним, на наш погляд, є підхід, запропонований Гегелем. Він виходив із такого: «Свобода, яка немає в собі ніякої необхідності, а також одна лише гола необхідність без свободи суть абстрактні і, отже, не істинні визначення. Свобода істотно конкретна, вічним чином визначена в собі і, отже, разом з тим необхідна. Коли говорять про необхідність, то зазвичай розуміють під цим лише детермінацію ззовні... Це,

однак, лише зовнішня, а не дійсно внутрішня необхідність, адже остання є свобода « [1, с. 143].

Якщо це положення накласти на проблему соціокультурних аспектів вибору, то сутність цієї проблеми полягатиме в тому, щоб, по-перше, визначити ту внутрішню необхідність, яка виступає як соціокультурне явище при спілкуванні людей у формі свободи, а по-друге, знайти механізм і визначити його основоположні ланки, завдяки яким долається абстрактний підхід до взаємозв'язку і взаємозалежності свободи і необхідності.

Відповідь на перше питання полягає в тому, що внутрішня необхідність є перетвореною формою впливу соціокультурного простору існування окремих особистостей або їх спільнот на вільно обраний зміст і стиль соціокультурного спілкування. Висхідною позицією при відповіді на друге питання може бути погляд на особистість як соціокультурний феномен, завдяки якому долається абстрактний підхід і до свободи, і до необхідності. Іншими словами, головною ланкою подолання абстрактності свободи є особистість.

При цьому надзвичайно важливим є аспект, на який звертав особливу увагу Поль Теяр де Шарден. [2, с. 216]. Сутність його полягає в тому, що сукупна впливовість діяльнісно і культурно об'єднаної спільноти людей є вищою, ніж впливовість суми індивідуальних досягнень учасників цієї спільноти. Цілком очевидно, що причина такого явища криється у таких зв'язках між учасниками спільноти, завдяки яким вони створюють певну систему. Оскільки це так, то впливовість системи, яка виступає як соціокультурне поле діяльності кожної особистості, що входить до неї, визначається кількістю і якістю зв'язків, в які включений кожен учасник системи.

Із цього випливає фундаментальний висновок: сукупна впливовість системи зростає швидше, ніж кількість її учасників. Проілюструємо це простим прикладом. Припустимо, що у спільноті системи беруть участь чотири суб'єкти, відповідно з цим між ними існують шість зв'язків, кожен з яких дає свій ефект. Припустимо далі, що число учасників зросло до шести, тобто в 1,5 рази, число ж зв'язків між ними збільшиться до п'ятнадцяти, або в 2,5 рази. Зважаючи на те що кожен зв'язок робить свій внесок у сукупну впливовість зв'язків, то вона відповідно зросте також у 2,5 рази. При цьому досить типовою є ситуація, яка в сучасних умовах стає все більш реальною, що деякі із зв'язків зроблять в сукупну впливовість навіть не нульовий, а від'ємний внесок. Тоді і переважаюче зростання впливовості зв'язків порівняно із зростанням кількості суб'єктів почне набувати соціокультурно негативного змісту.

На цей аспект впливу емерджентності особливу увагу звернув Конрад Лоренц. Він зробив висновок про те, що скупченість людських мас веде до того, що люди в безмежній кількості зв'язків уже не здатні відрізнити окремих особистостей, а головне піклування городянина — «не приймати нічого близько до серця», тобто культивувати жорсткість, яка відповідно до описаного вище механізму зростає швидше, ніж сама скупченість людей і

досягає в мегаполісах страхітливих розмірів [3, с. 2-3]. В такому соціокультурному просторі вибір все більше орієнтується на запобігання його страхітливим наслідкам, що веде до вимушеної орієнтації на засоби, які абсолютно ігнорують соціокультурний світ інших людей. Висновки Лоренца можуть здатися перебільшено песимістичними, оскільки при зростанні соціокультурних зв'язків між людьми збільшуються не тільки їх негативні, а й позитивні аспекти. Більш того, якби зростали лише негативні аспекти, то людство просто загинуло б.

Пояснити феномен впливу негативних аспектів соціокультурних зв'язків на вибір людей може явище, яке Джеймс Бьюкенен назвав дією закону Грешема в спілкуванні [4, с. 114-121].

Закон Грешема, в основі якого лежить ідея, що негативні і менш якісні явища витісняють позитивні і більш якісні, відносно недавно став використовуватися як аналітичний інструмент у різних науках гуманітарної спрямованості [5, с. 79-84]. Зважаючи на це, здається цілком правомірним використання зазначеного закону при дослідженні соціокультурних аспектів вибору людини, а також впливу на нього характеру спілкування між ними. На користь цього свідчить поки ще ніким не спростоване твердження Гоббса, що хоча кількість порочних людей менша від кількості праведників, нам завжди доводиться підозрювати, прислухатися, очікувати неприємностей, захищати себе, підкоряти собі навіть тоді, коли справа мається з найчеснішими людьми, оскільки ми не можемо відрізнити людей порочних і праведних. Аргументація Гоббса може бути поєднана з баченням взаємодії людей і його впливу на їх вибір, що запропоновано Гері Беккером. Згідно з його теоремою, якщо індивід А вчиняє поступки, що є сприятливими для індивіда Б, а Б у подальшому має можливість здійснити дії, які стануть сприятливими для А, то повторення такої взаємозалежності, в основі якої лежить взаємна зацікавленість, стає звичкою, що впливає на характер поведінки, а потім стає соціокультурною традицією. Якщо розглядати не дві особистості, а більш численну групу, то дана аргументація дає змогу припустити, що «за наявності певної критичної маси альтруїстів може мати місце тенденція до створення альтруїстичного суспільства, в якому значна частка вигод здобувається завдяки такій взаємній поведінці, що не стосується безпосередньо обміну» [4, с. 116]. В свою чергу, якщо в такому суспільстві кількість альтруїстів суттєво знижується або стимули їх поведінки стають невизначеними а тому неефективними, засади очікуваної сприятливої взаємності руйнуються і люди починають захищати себе від наслідків ерозії взаємності. А це означає й ерозію альтруїстичних засад вибору поведінки.

З огляду на стан сучасного суспільства аргументація Гоббса виявляє себе в іншій моделі поведінки і вибору, яка досить суттєво відрізняється від моделі Беккера. Сутність процесу становлення цієї другої моделі полягає в такому. Можна уявити собі як типову таку ситуацію, коли певна людина М отримує задоволення, а частіше всього і вигоду шляхом заподіяння шкоди людині Н. Це означає, що Н буде вимушена задля оборони діяти на шкоду М, незважаючи на байдужість стосовно неї. Це щось на кшталт того, як

висловлюються герої сучасних фільмів, вбиваючи людину: «Нічого особистого, це лише бізнес». Іншими словами, зловмисна поведінка М є заразливою і поширюється за принципом ланцюгової реакції, тобто врешті-решт кожна особистість, можливо, буде вимушена, навіть готова діяти, хоча б і частково, на шкоду кожному, оскільки будь-який сторонній може виявитися М. Можливість такої поведінки визначатиметься рівнем соціокультурних і матеріальних витрат, пов'язаних з її вибором такої поведінки.

В цьому випадку ми вважаємо за доцільне розвинути думку Бьюкенена. Витрати, пов'язані з відповіддю на зловмисну поведінку, визначатимуть *характер і глибину* такої відповіді, але сама її *необхідність* залишається.

По особливому виявляє себе закон Грешема в ситуаціях, коли, по-перше, відносини між людьми і пов'язаний з ними вибір мають змагальний характер, унаслідок чого все дістається небагатьом і досягається як дотриманням, так і недотриманням певних правил; по-друге, за умов, коли ці відносини охоплюють значну кількість людей, несправедлива поведінка небагатьох стає катастрофічною для решти. Якщо цю ситуацію перенести на все суспільство в цілому, то існує певна кількість «несправедливих», вище якої «справедливі альтруїсти» проводяться як закінчені егоїсти. Отже, навіть якщо кількість добропорядних людей буде більше, ніж кількість порочних, всі люди можуть опинитися вимушеними поводитися недобропорядно з неминучими для суспільства негативними соціокультурними наслідками [4, с. 118].

У соціокультурній сфері, особливо в сучасних умовах, дія закону Грешема посилюється додатковими обставинами.

Передусім різниця між праведністю і несправедністю в соціокультурній сфері має досить розмитий характер. Більш того, досить поширеними є ситуації, коли несправедне, тобто те, що суперечить фундаментальним соціокультурним засадам існування суспільства, під впливом викликаного прагматикою їх недотримання починає розглядатися як еталон поведінки та вибору і поширюється за принципом епідемії. Особливість цієї епідемії полягає в тому, що кожен із учасників, охоплених нею, не прораховують загальних соціокультурних втрат і навіть деградації сукупної поведінки всіх учасників, яка неминуче виникає під впливом моди на несправедливих.

Друга обставина пов'язана з перетворенням засобів масової інформації (ЗМІ) на регулятивний чинник соціокультурного вибору. Взаємний вплив «справедливих» і «несправедливих» починає визначатися не їх кількістю, а кількістю, перемноженою на підтримку ЗМІ. Символічно це можна виразити таким чином: П, перемножені на ЗМІ, змагаються з НП, перемноженими на ЗМІ, де П — праведні аспекти поведінки і вибору, а НП — несправедливі. В такій ситуації роль ЗМІ в динаміці соціокультурного вибору може виявитися визначальною, оскільки навіть висока питома вага праведних, але не підтриманих ЗМІ, буде безсилою перед мізерною кількістю несправедливих, але підтриманих ЗМІ. В той же час цілком реальною може бути й інша ситуація, коли невелика кількість праведних, підтриманих ЗМІ, принаймні з точки зору

тенденції соціокультурного руху суспільства, виявиться більш впливовою, ніж навіть значна кількість неправедних.

При цьому все ж слід сказати, що внаслідок дії законів соціальної психології перша ситуація частіше за все виявляється більш стійкою, ніж друга. Тому вплив відносно невеликої кількості «праведників», підтриманих ЗМІ, неодмінно має доповнюватися тенденцією підтримки з боку суспільства їх кількісного зростання. Якщо цього не відбувається, то в соціокультурній позиції «праведників» та можливостях їх впливу на норми соціокультурного вибору виникає певна вада, долати яку необхідно вже не за допомогою ЗМІ, а шляхом зміни як позитивних соціокультурних параметрів самого суспільства, так і реальної оцінки з реальними висновками стосовно діяльнісного ставлення до існуючих форм соціокультурного вибору.

Вибір як реальність виявляється в діях людини і з соціокультурної точки зору існує у двох формах — вибору виключно в інтересах особистості і вибору суспільного, тобто такого, який розраховується на взаємозв'язок з суспільством і вплив на нього. Відмінності між індивідуальним і суспільним соціокультурним вибором мають фундаментальний і далекосяжний характер. Перша із цих відмінностей полягає в тому, що суспільний вибір має багатоперіодний і відповідно з цим ступеневий характер. При цьому на кожній сходинці виникають не тільки нові елементи, а й нові комбінації всієї системи вибору [2, с. 211]. Друга відмінність полягає в тому, що при здійсненні індивідуального соціокультурного вибору особистість вибирає між варіантами, які мають безпосередній і більш-менш чітко прогнозований характер.

При суспільному виборі дії, здійснені певною особистістю, доповнюються через деякий час вибором другої особистості. Далі, вибір їх обох може доповнитися вибором третьої людини і так далі. Тобто, соціокультурний вибір може здійснюватися і як кінцевий результат визначатися невизначеною кількістю особистостей. інакше кажучи, він не піддається кількісному оцінюванню, що має свої наслідки. По-перше, у індивіда немає абсолютно надійних способів дізнатися, за якими соціокультурними критеріями інші люди корегуватимуть обрані ним переваги. По-друге, у окремого учасника спільного соціокультурного вибору існують певна можливість і необхідність спиратися на спеціальні соціальні інститути при здійсненні вибору. Учасника ж виключно індивідуального вибору такої можливості позбавлено. Це означає, що існують спеціальні засоби й інститути, пов'язані з можливостями впливу на соціокультурний вибір, причому впливу, який зумовлений не лише особистою культурою. Цей факт є одним із джерел можливостей маніпуляції при здійсненні вибору.

Аби запобігти цьому, повинна існувати єдність високого індивідуального соціокультурного рівня особистості й адекватної їй відповідальності соціальних інститутів, що справляють вплив на вибір. Порушення цієї єдності з будь-якого боку може мати катастрофічні наслідки. Про це, зокрема, свідчать негативні соціокультурні процеси сучасного суспільства, які набули глобального характеру.

Перш за все слід відзначити поширення процесу втрати інформації і соціокультурних орієнтирів стосовно того, що необхідно, аби бути корисним членом суспільства. Таку втрату Лоренц [3, с. 3-10] порівнював з розвитком ракових клітин організму, оскільки вона (ракова клітина) характеризується генетичною нездатністю орієнтуватися на потреби організму в цілому, і орієнтуватися в своєму поширенні виключно на себе.

До негативних фундаментальних соціокультурних процесів, що впливають на характер вибору, слід віднести різке послаблення сприятливого характеру зовнішніх сил, під впливом яких здійснюється вибір. Підкорення навколишнього середовища владі людини призвело до того, що єдиним діяльним соціокультурним чинником впливу на вибір стало змагання людини з людиною. Сталося так, що більшість сучасних людей сприймають як цінність лише те, що дозволяє їм перегнати співбратів, причому уявляється також цінністю будь-який засіб, що це забезпечує. Соціокультурний аспект мотивів дій людини перетворився на біг навипередки з самим собою, що веде навіть не в глухий кут, а до катастрофи.

Орієнтація виключно на почуття задоволення стала джерелом процесу, який Лоренц назвав «тепловою смертю почуття». Його сутність полягає у звиканні до задоволення і втраті намагання вкладати зусилля у щось таке, що принесе задоволення лише в майбутньому. Мати «все і одразу» стало своєрідним гаслом сучасності. Гонитва за ситуаціями задоволення розвиває загальну байдужість, оскільки безперервно замінювані одне одним задоволення швидко втрачають свою привабливість.

Однією із соціокультурних проблем, яка має далекосяжні наслідки стосовно процесу вибору, є хибна думка, нібито справжнім здобутком людського знання є лише те, чого можна досягти власним розумом і логічно довести. Такий підхід особливо притаманний сучасній молоді і є одним із соціокультурних джерел «війни поколінь». В його основі лежить нерозуміння того, що значущість багатьох основоположних соціокультурних цінностей випливає не із логічних конструкцій, а із досвіду багатьох поколінь, існування і використання якого є передумовою перетворення минулого, сучасного і майбутнього на єдиний процес, тобто передумовою соціокультурної життєздатності суспільства.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що всі зазначені проблеми є проявом особливостей суспільства споживання. Загроза з їх боку самому існуванню суспільства пояснюється тим, що воно (суспільство споживання) має специфічний механізм саморозвитку. Його сутність, за Лоренцом, полягає в тому, що в ньому відсутня зворотна негативна ланка, тобто ланка, здатна чинити опір впливу інших ланок — і тим більший опір, чим більшим є тиск на неї. Пояснимо цю тезу. Уявімо собі систему, яка складається з ряду елементів, кожен із яких підсилює дію наступного: елемент А підсилює дію елемента В, той підсилює дію елемента С і так далі, аж доки елемент Z, у свою чергу, не підсилить дію елемента А. Подібний цикл з позитивним зворотним зв'язком і за відсутності зворотного негативного зв'язку якогось

елемента веде до лавиноподібного наростання функції всього ряду в цілому. Саме такими є цикли споживацького суспільства, прагнення до постійного розширення споживання у ньому і набуло характеру саме лавини, що врешті-решт і призвело до нинішньої світової кризи. Зупинити цю лавину може лише введення в регулятивну соціокультурну систему суспільства певної ланки із негативним зворотним зв'язком, яка здатна так вплинути на вибір, що він перетворюється на стабілізуючий соціокультурний чинник всієї системи. Подібною конкретною ланкою є така система цінностей, яка здатна забезпечити адекватні уявлення людини стосовно самої себе, її місця в спільноті людей, на Землі і у Всесвіті.

Основою механізму становлення такої ланки може бути врахування запропонованих Талкоттом Парсонсом [6, с. 722-723] принципів свободи, реалізація кожного з яких стала б сходинкою такого становлення. Висхідною сходинкою є інформаційна, тобто свобода доступу до інформації. Другою сходинкою виступає ціннісна і моральна, тобто та, завдяки якій особистість на основі культурного стану суспільства і його вимог опановує суспільно цінні норми і зразки поведінки. Змістом третьої сходинки є гносеологічне опанування соціокультурної дійсності, тобто таке, що завершує перетворення стану свідомості самої особистості на засадах культурних і ціннісних досягнень. Нарешті, четверта сходинка — це та, яка реалізує вибір на ділі з урахуванням того, що засвоєно і стало особистісними соціокультурними якостями людини на сходинках попередніх.

Висновки. Соціокультурні аспекти проблеми вибору на практиці виявляють себе в необхідності подолання негативних наслідків дії механізмів емерджентності, закону Грешема, а також впливу фундаментальних процесів і суперечностей суспільства споживання. Завдяки такому подоланню забезпечуються соціокультурна стабільність суспільства і можливість реалізації людиною її позитивних соціальних якостей як члена соціокультурної спільноти.

Проблема вибору в сучасних умовах все більше спирається на вибір, який здійснює людство. З другого боку, вибір людства залежить від того, які соціокультурні надбання стали атрибутивними якостями особистості. З цього приводу існують принаймні дві точки зору. Перша з них яскраво виявлена Освальдом Шпенглером і має песимістичну спрямованість. Констатуючи крах фаустівської людини як соціокультурного виразу специфіки Західної Європи, Шпенглер відзначає, що вона «буде зруйнована зсередини як і всі великі форми всіх культур» і далі продовжує: «Ми народжені в цей час і повинні сміливо пройти до кінця визначений нам шлях. Іншого немає. Терпляче і без надії стояти на програних позиція — такий наш обов'язок» [7, с. 492]. Протилежну думку виразив наш співвітчизник В. І. Вернадський у вченні про ноосферу. В останній прижиттєвій статті він писав, що ідеали нашої демократії ідуть в унісон із законами природи, відповідають ноосфері і черпають в ній сили для свого здійснення [8].

Глобалізація процесів вибору в сучасних соціокультурних умовах не принижує, а звеличує роль особистості. Ми живемо в епоху флуктуацій,

тобто такого стану суспільства, коли формою ініціювання подальшого розвитку все більше стає конкретна індивідуальна дія [9, с. 20]. Це означає, що всі соціокультурні аспекти вибору людини поєднуються в ній як *відповідальність* і перед самою собою, і перед людством в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики/ Г. В. Ф. Гегель; [пер. с нем.]. — М.: Мысль, 1975 (Акад. наук СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).
2. Шарден, Пьер Тейяр де. Феномен человека/ Пьер Тейяр де Шарден: [пер. с франц. Н. А. Садовского]. — М.: Прогресс, 1987.
3. Лоренц, К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества/ Конрад Лоренц: [пер. с нем. Г. Швейника] // Знание — сила. — 1991— № 1. — С. 1-12 (Время и мы).
4. Бреннан, Дж. Причина правил / Джеффри Бреннан, Джеймс Бьюкенен: [пер. с англ., под ред. А. П. Заостровцева]. — СПб: Экон. шк., 2005 (Сер. «Этическая экономия: исследования по этике, культуре и философии хозяйства». Вып. 9).
5. Осипова, Н. П. Соціально-правовий конструкт у створенні нових правил функціонування політичної системи суспільства / Н. П. Осипова// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. — Х.: Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2005. — С. 79-84.
6. Кребер, А. Понятие культуры и социальной системы/ А. Кребер, Т. Парсонс; [пер. с англ. А. Харраша] // Парсонс Т. О социальных системах [под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского]. — М.: Акад. Проект, 2002. — С. 687-776
7. Шпенглер, О. Человек и техника/ О. Шпенглер; [пер. с нем. А. М. Руткевича] // Культурология. XX век. Антология. — М.: Юристъ, 1995. — С. 454-496 (Лики культуры).
8. Вернадский, В. И. Несколько слов о ноосфере. Успехи современной биологии. / В. И. Вернадский //Вернадский В. И. Труды по общей истории науки. — М.: Наука, 1988. — С. 48-80.
9. Пригожин, И. Кость еще не брошена/ И. Пригожин. [пер. с англ. Э. Н. Князевой] // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. — М.: Прогресс –Традиция, 2002. — С. 15-22.

Социокультурные аспекты проблемы выбора

Осипова Н. Ф.

Рассмотрены содержание и особенности влияния социокультурных аспектов и порожденных ими механизмов на выбор человека в условиях глобализованного общества потребления.

Ключевые слова: свобода, выбор, социокультурное пространство, эмерджентность, ноосфера, общество потребления.

The Social and Cultural aspects of the choice problem.

Osyova N. F

The article deals with the contents and the special features of the Social and Cultural aspects and the mechanisms of the influence of human choice in the sphere of globalized society of consumption.

Key words: freedom, choice, Social and Cultural space, emergence, noosphere, society of consumption.

УДК 304. 4

О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент

ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Терміни «права людини» і «демократія» внаслідок своєї методологічної невизначеності є дуже зручними для маніпулювання суспільною думкою. У статті обумовлено доцільність використання інтегрального підходу П. Сорокіна як методологічної основи для соціологічного оцінювання рівня дотримання прав людини. Наведено дані всеукраїнського дослідження, що ілюструють ієрархію суб'єктивних оцінок значущості прав людини і відповідно підтверджують тезу П. Сорокіна, згідно з якою рівень дотримання прав людини є індикатором рівня демократичності суспільства.

Ключові слова: права людини, демократія, індекс рівня дотримання прав людини

Права людини у загальному вигляді окреслюють свободи окремо взятої особистості відносно держави, позначаючи кордони, які остання може порушувати тільки в надзвичайних випадках [1, с. 68]. Сьогодні в науці і публіцистиці є різні підходи до оцінювання демократії та дотримання прав людини. Ці терміни внаслідок своєї методологічної невизначеності є дуже зручними для маніпулювання суспільною свідомістю. Предмети полеміки навколо прав людини є різними залежно головним чином від економічного розвитку держави. Для одних проблема прав людини може бути пов'язана з надто широким тлумаченням свободи однієї особистості, що водночас може обмежувати свободу іншої особистості; для інших — права, задекларовані в Конституції, є настільки ж далекою від життя абстракцією, як і безкоштовна медицина.

Так, у сучасній Німеччині висока судова інстанція може довго розв'язувати проблему: чи є справедливою вимога батьків звільнити їхню дочку від занять фізкультурою, оскільки Біблія (чи Коран) забороняють їй носити чоловічий одяг або знімати паранджу, або наскільки справедливою є шкільна програма з біології, що розкриває лише еволюційне походження живої природи усупереч бажанню батьків, які є прибічниками Старого Завіту? Можливо, це дріб'язки, але якщо йдеться про права людини, то вони або неухильно, у суровій відповідності з Законом, дотримуються, або ігноруються [1, с. 70].

Хоча українські суди не займаються розв'язанням подібних колізій і не перевантажені скаргами громадян, які вимагають свого права на гідний рівень життя, полеміка навколо прав людини в Україні характеризується саме як «ігри в громадянське суспільство». Наприклад, якщо оцінювати нашу Конституцію, то ми, безсумнівно, найдемократичніша з країн світу, але якщо проаналізувати рівень життя, тобто умови для вільного розвитку людини, то, напевно, ні. В чому ж тоді може полягати предмет соціологічного дискурсу про права людини?

Спробуємо встановити ступінь істинності декількох прямо протилежних соціологічних оцінок категорії «права людини», спираючись на методологію класика соціології П. Сорокіна, позначеною деякими авторами як інтегральна [2, с. 140].

Критерієм істинності будь-якого твердження для П. Сорокіна був соціальний факт. Велике значення П. Сорокін надавав критерію добору соціальних фактів для характеристики соціальних систем. Застерігаючи від помилок, неминучих при перенесенні на систему властивостей її окремих елементів, він пропонував характеризувати систему через три групи показників:

- 1) цінності і норми, завдяки яким і заради яких існує система;
- 2) характеристики діяльності, через яку реалізуються ці норми, і діяльності, забороненої ними;
- 3) матеріально-речовинне середовище, необхідне для реалізації цієї діяльності [3, с. 21].

На цій підставі П. Сорокін конкретизував поняття «демократія» через політичну, економічну та соціокультурну демократію. Це логічно випливало з його теорії соціальної стратифікації, що вимагала розглядати соціальний простір у багатомірній системі координат. Показник демократичності кожної з цих сфер — не в проголошенні, а в забезпеченні умов для реалізації прав людини. Інакше кажучи, ступінь дотримання прав людини — індикатор демократичності суспільства. Оскільки права людини — це «комплекс понять, що характеризує розвиток людини як соціальної істоти» [3, с. 95], а також «система економічних, соціальних, політичних і юридичних прав та гарантій, спрямованих на забезпечення життєдіяльності людини» [3, с. 97], наше дослідження має встановити ступінь задоволення потреб людини як *homo sapiens* у тій чи іншій соціальній системі.

Атрибутивною властивістю *homo sapiens* є наявність трьох груп потреб: матеріальних (у їжі, одязі, житлі, продовженні роду, безпеки), соціальних (участь у різних формах суспільних відносин), духовних (пізнавальних, естетичних). Ступінь їхнього задоволення і свідчитиме про рівень розвитку економічної, політичної, соціокультурної демократії.

В тому чи іншому ступені ці права закріплювалися у звичайному праві, законодавстві всіх народів, а починаючи з XVIII ст. — й у

конституціях. У ХХ ст. ієрархічність потреб людини, відбита в її правах, було підтверджено в низці документів ООН. У 1948 р. Загальна декларація прав людини встановила основні напрямки розвитку світового співтовариства й пізніше була конкретизована в пактах, конвенціях тощо, зокрема, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (жовтень 1966 р.). Пакт ставить державі за обов'язок забезпечити право кожного на працю, визнаючи, що тільки повна виробнича зайнятість є гарантією політичних і економічних свобод людини (ст. 6). У ст. 11 підтверджено право кожного на життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг, житло, безупинне поліпшення умов життя. У статтях 13 і 15 закріплено права людини на освіту, участь у культурному житті і под. Принципово важливою є ст. 5, в якій підкреслюється, що ніхто не має права починати дії, спрямовані на знищення чи обмеження будь-яких прав і свобод під приводом, що в дійсному пакті не визнаються такі права чи визнаються в меншому обсязі.

Незважаючи на те що в Конституції і міжнародних документах названо показники, на основі яких можна побудувати систему для визначення ступеня реалізації прав людини, у науковій літературі і на практиці поширюється тенденція до ігнорування всебічного підходу до цього питання і перебільшення значення деяких політичних прав.

При цьому, показники поза залежністю від соціальної системи забезпечують порівнянність і дозволяють об'єктивно оцінити становище людини в суспільстві. Водночас існує потреба в конкретно-історичному підході до наповнення змістом цих прав унаслідок культурно-етнічного різноманіття населення планети. Політика, в основу якої покладено переконання, що «ідеї, ідеали прав людини несуть позакласовий, позанаціональний, позарасовий, позастатевий тощо характер і є надбанням усієї цивілізації» [4], на практиці є демагогічною і недемократичною. Вона веде до необґрунтованого втручання у внутрішні справи народів, нав'язування світові стандартів і цінностей найбільш розвинених в економічному і військовому відношеннях цивілізацій.

Дане зауваження не скасовує принципової можливості порівняння ступеня дотримання прав людини, а лише накладає методологічні і методичні обмеження на обрання показників та індикаторів. У науковому плані здійснити таке порівняння дуже важливо, оскільки суспільна думка нерідко ототожнює демократію і дотримання прав людини з кількістю партій, наявністю приватної власності, розмаїттям товарів у магазинах тощо. Такий самий підхід зустрічаємо й у деяких вчених. Наприклад, стверджується, що права людини можуть здійснюватися лише «у громадянському суспільстві, заснованому на приватній власності». Фактично ж, якщо спиратися на інтегративну методологію П. Сорокіна, показником є ступінь задоволення позитивних потреб суспільства і людини в економічній, соціальній та духовній сферах.

Якщо проаналізувати дані всеукраїнського дослідження рівня дотримання прав людини в Україні, проведеного в 2006-2007 рр.¹, ми зможемо певним чином проілюструвати роботу інтегрального підходу, спираючись на конкретні показники рівня значущості тих чи інших прав і ступеня їх задоволення.

Графік 1 (рисунок) показує ієрархію суб'єктивної значущості прав людини в Україні. Як бачимо, найгострішими для українців є саме соціальні права, які витісняють інші на задній план. Як у класичній піраміді А. Маслоу, незадоволення вітальних потреб робить неактуальними всі інші.

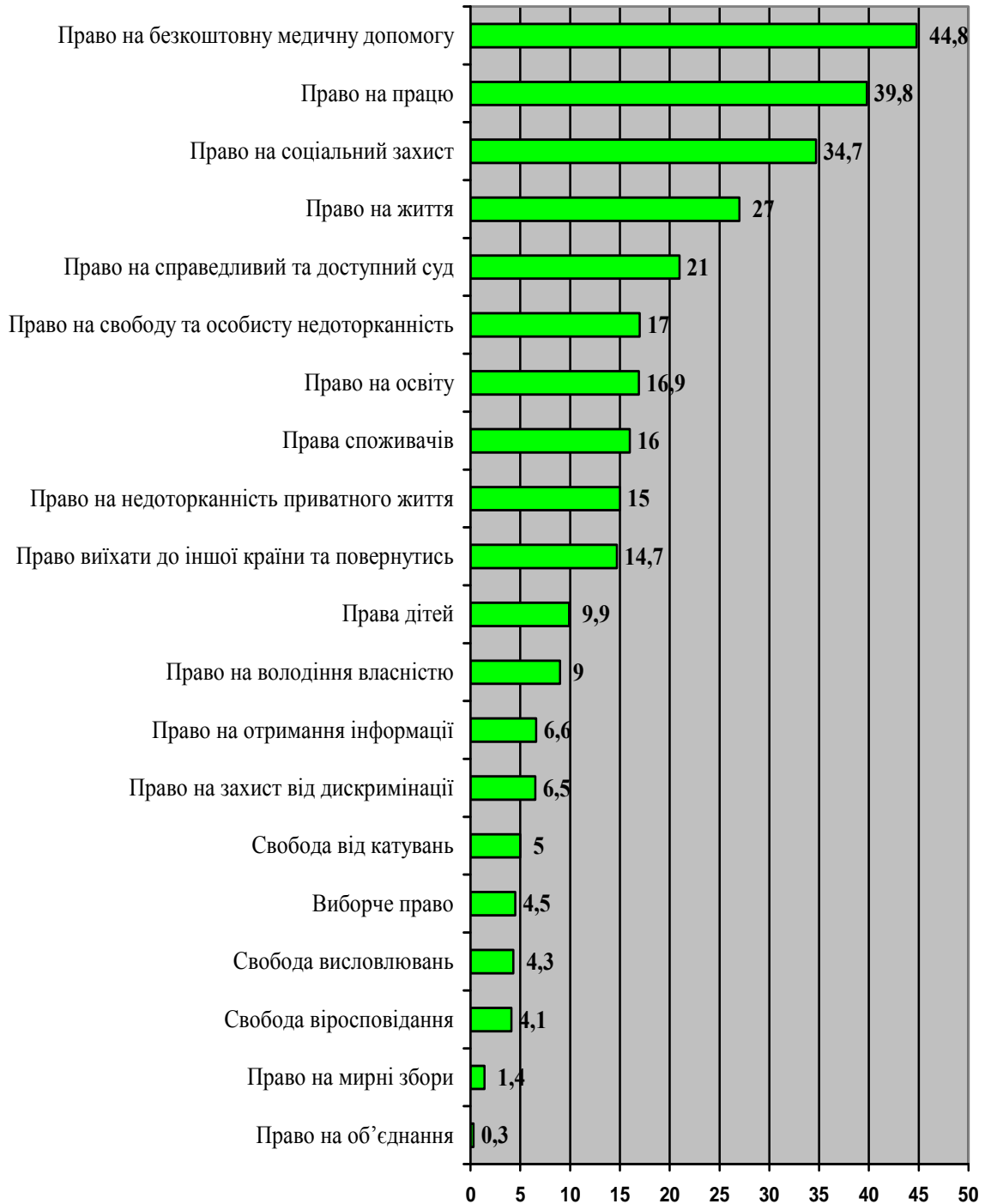
Для оцінювання рівня дотримання прав людини можуть бути використані різноманітні методи та процедури, які дають уявлення про різні виміри ситуації. Одним з таких методів є використання *індексу рівня дотримання прав людини*, який базується на суб'єктивних оцінках респондентами ситуації з дотриманням прав людини в країні і може змінюватися в діапазоні від «1» — *(право не порушується)* до «7» — *(право порушується постійно або досить часто)*.

Так, за цим показником, більшість респондентів незалежно від віку, статі, соціального стану, типу населеного пункту вважають, що держава постійно порушує їхні права на: безкоштовну медичну допомогу (5,96 бали), працевлаштування (5,26 балів), соціальний захист (4,9 балів), права споживачів (5,1 бал), освіту (4,55 балів), володіння власністю (4,13 бали).

В умовах поглиблення соціального розшарування проблема відсутності гарантій захисту прав особливо гострою є для незаможних та людей похилого віку. Очевидно, соціально-майнова диференціація населення на тлі низької ефективності державних інститутів захисту прав людини загрожує загальним засадам верховенства права, які передбачають рівні гарантії захисту прав незалежно від соціального статусу.

¹ Дослідження проведено Міжнародним центром толерантності за сприяння Інституту прикладних гуманітарних досліджень 10-22 жовтня 2006 р. Вибіркова сукупність становить 1211 респондентів та репрезентує доросле населення України (старше 18 років) Опитування проводилося в 63 населених пунктах у 15 областях України.

Ієрархія суб'єктивної значимості прав людини в Україні

Ієрархія суб'єктивної значимості прав людини в Україні

У цілому, оцінюючи ситуації з дотримання прав людини в Україні, можна зробити різні висновки.

По-перше, пріоритет соціальних прав для більшості громадян України не може пояснюватись виключно специфікою демографічної структури, де значною є доля людей похилого віку, оскільки така залежність не має

вирішального характеру. Проблемність соціальної ситуації в країні, відсутність реального підвищення життєвого рівня населення підвищуватимуть значущість соціальних прав і разом з тим зростатимуть соціальні очікування населення на допомогу від держави.

По-друге, низька зацікавленість у захисті громадянських та політичних прав (так званих класичних прав: свобода від катувань, інформаційні права, право на мирні збори, виборчі права тощо) значною мірою пояснюється актуалізацією вітальних потреб і зниженням загального рівня громадської активності та свідомості населення, що ініціює певну зневагу до класичних прав як значущих для особи лише «ситуативно», наприклад, при їх порушенні.

По-третє, існує високий рівень зацікавленості в реалізації права на справедливий суд, що свідчить про існування перешкод у реальному доступі значної частини громадян до суду.

В-четверте, в Україні відсутні міцні традиції поваги до прав людини, оскільки в умовах радянського режиму цю проблему було деформовано ідеологічними стереотипами. За роки незалежності українські громадяни фактично заново відкривали для себе цінності, що вже давно є органічними для західної демократії. Цим пояснюється те, що у масовій свідомості права людини досить часто сприймаються неадекватно та суперечливо.

На закінчення спробуємо відповісти на головне питання цієї статті, що є мірилом дотримання прав людини в країні та індикатором демократичності суспільства: декларація прав, закріплених у Конституції, чи наявність умов для забезпечення реалізації цих прав? Відповідь, напевно, має залежати від ступеня формалізації цієї категорії. Ми скоріше погодимося із думкою П. Сорокіна, згідно з якою показником дотримання прав людини є ступінь задоволення позитивних потреб суспільства і людини в економічній, соціальній та духовній сферах. При цьому значущість цих прав матиме дуже сувору ієрархію. Особистість чи певна соціальна спільнота не боротиметься за гендерну рівність, виборче право, вільний суд, доки не зможе задовольнити свої насущні соціальні потреби. Отже, чим нижчим є рівень життя суспільства, тим простіше ним керувати, взагалі імітуючи ігри в громадянське суспільство.

Література

1. Füssel, H. P. [Баланс интересов и взвешенность: как соблюдаются права человека в государственных школах Германии](#) / H. P. Füssel // Директор школы. — 1996. — № 1. — С. 68-74.
2. Сорокин, П. А. Главные тенденции нашего времени / П. А. Сорокин // История теоретической социологии. — М.: Наука, 1997. — С. 343.
3. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. — М.: Наука, 1992. — С. 377.
4. Сорокин, П. А. О русской нации. Россия и Америка. Теория национального вопроса / П. А. Сорокин. — М.: Наука, 1997. — С. 21.

5. Широкалова, Г. С. Предмет исследования: права человека / Г. С. Широкалова // Социол. исслед. — 1999. — № 12. — С. 95-97.

Аннотация

Волянська О. В.

Термины «права человека» и «демократия» вследствие своей методологической неопределенности очень удобны для манипулирования общественным мнением. В статье предложено использовать интегральный подход П. Сорокина как методологическую основу для социологического оценивания уровня соблюдения прав человека. Приведены данные всеукраинского исследования, которые иллюстрируют иерархию субъективных оценок значимости прав человека и соответственно подтверждают тезис П. Сорокина о том, что уровень соблюдения прав человека является индикатором уровня демократичности общества.

Ключевые слова: права человека, демократия, индекс уровня соблюдения прав человека.

HUMAN RIGHTS AS THE SUBJECT OF THE SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Volanska O. V.

Terms of «human rights» and «democracy» owing to the methodological uncertainty are very convenient for a manipulation public opinion. In the article it is offered to use P. Sorokin's integrated approach as a methodological basis for sociological estimation of level of observance of human rights. The article includes the dates of sociological researches which illustrate hierarchy of value judgment of the importance of human rights and accordingly confirm P. Sorokin's thesis that level of observance of human rights is the indicator of level of democratic character of a society.

Key words: human rights, democraticy, an index of level of democraticity of human rights

УДК 316:347. 97/. 99

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В СУСПІЛЬСТВАХ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ

Здійснено соціологічний аналіз проблем правозастосування в суспільствах, що трансформуються. Обґрунтовано, що право є перетворювальною силою не само по собі, а в процесі його впливу на

розвиток соціальної дійсності, у регулюванні та зміні її сторін. Проаналізовано чинники, що впливають на якість діяльності по застосуванню права. Розглянуто особливий вид застосування права — діяльність суду, що виражається у відправленні правосуддя. Охарактеризовано рівні соціологічного дослідження ефективності правосуддя, соціологічні методи її вивчення.

Ключові слова: правозастосування, правосуддя, ефективність, соціологічні методи, судова діяльність, суддя, суд.

Актуальність проблеми. На рубежі двох тисячоліть в Україні відбуваються складні і глибокі перетворення та докорінні зміни в суспільному житті. Змінюються суспільні відносини, приводиться у відповідність з поставленими завданнями структура органів державної влади.

Нормативні правові акти, прийняті в країні, свідчать про те, що держава прагне врегулювати всі сторони громадського життя. Усе це зумовлює необхідність виробляти адекватні реаліям життя теоретичні концепції, наукові висновки і положення, практичні рекомендації і пропозиції, пов'язані з правозастосовною діяльністю.

Пошук шляхів будівництва правової держави в Україні вимагає нових форм і методів науково-дослідницької роботи, нового стилю науково-правового мислення. До їх числа слід віднести залучення засобів соціології для інтеграції наукових підходів, всебічного аналізу проблем правозастосування.

Вивченню соціологічного підходу до аналізу проблем правозастосування на сучасному етапі не приділяється достатньо уваги, відсутні монографічні дослідження з даного напрямку. Проте аналізу правозастосування в науковій літературі приділялася певна увага й окремі аспекти соціологічного підходу до цієї сфери розглядалися у працях О. Бобильова, А. Бойкова, С. Горьової, А. Зайця, А. Закалюка, Г. Іванець, В. Лазарева, В. Лапасової, О. Мурашина, В. Наумова, В. Опришко, С. Поленіної та інших учених юристів і соціологів.

Метою цієї статті є визначення специфіки соціологічного підходу до аналізу проблем правозастосування в суспільствах, що трансформуються.

В умовах кардинальних зрушень суспільних відносин правозастосування має стати чинником, від якого значною мірою залежать формування громадянського суспільства і побудова демократичної, соціально орієнтованої, правової держави з ринковою економікою.

Поряд з активізацією правотворчої діяльності в країні останніми роками здійснюється широкий комплекс заходів щодо вдосконалення процесу реалізації права, зміцнення правопорядку в усіх сферах життя суспільства.

Прийняття Конституції України і здійснення державою розгорнутої системи інших законодавчих заходів неминухо тягне за собою зміщення центру ваги у справі вдосконалення механізму юридичного впливу на суспільні відносини та розвиток правової основи державного і громадського життя. На перший план все більш висувуються питання організації належної реалізації

правових норм, зокрема застосування права як одного із способів втілення законодавства у життя.

У руслі цієї закономірної тенденції актуально зосередити увагу на нерозв'язаних проблемах правореалізуючої діяльності. Право тільки тоді виконує свою соціальну функцію регулятора суспільних відносин, коли воно виконується в дійсності. Життя норм права полягає не тільки і не стільки в їх наявності, існуванні, скільки у функціонуванні, реалізації. Лише в русі права від можливості до дійсності, втіленні правових приписів у реальних вчинках і діях людей виявляються його призначення, дієвість та ефективність. Право є перетворюючою силою не само по собі, а в процесі його впливу на розвиток соціальної дійсності, переході в цю дійсність, регулюванні та зміні її сторін. У цьому полягають соціальна сутність і цінність права.

Застосування права є однією з найважливіших форм його реалізації. Будучи своєрідним організаційно-правовим методом виконання державно-владної діяльності, застосування права у багатьох випадках виступає у вигляді складного комплексу матеріально-правових, процесуальних, організаційних, інформаційних, психологічних та інших зв'язків і відносин. Подібний характер правозастосовної діяльності об'єктивно зумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до її дослідження, що передбачає широке використання різних наукових методів. Між тим у літературі досліджуються в основному формально-юридичні аспекти здійснення цієї діяльності. Існує потреба в спеціальних дослідженнях з використанням соціологічних методів, присвячених комплексному розгляду застосування права як системи і процесу державно-владної діяльності.

Застосування правових норм як одна із форм реалізації права може бути охарактеризовано як певний результат і як процес. Воно виконує посередницьку роль між правовими нормами та їх основними адресатами, забезпечує цілеспрямований рух правових відносин, створює додаткові гарантії для правильної реалізації права у правових життєвих ситуаціях. Правозастосування — це владна, організуюча діяльність компетентних суб'єктів.

Правозастосування — особлива розумова та фізична праця, яка полягає у здійсненні одна за одною низки внутрішніх розумових і фіксує їх зовнішніх операцій, спрямованих на встановлення правової та фактичної основ юридичної справи та її вирішення.

Як різновид соціального управління правозастосування являє собою складний комплекс правових, організаційних, інформаційних та інших форм і засобів втілення приписів закону в життя.

Слід указати на важливу властивість, притаманну правозастосуванню як управлінському процесу, а також окремим його стадіям. Його сутність полягає в тому, що, незважаючи на різнохарактерність і різну масштабність конкретних правозастосовних процесів та їх окремих стадій, усім їм притаманні три структурно-часові компоненти:

- 1) вихідний початок, тобто їх інформаційні та матеріальні передумови: наявність нормативно-правових приписів, які запроваджують обов'язковість здійснення діяльності відповідного виду, її цілі, завдання та засоби їх

досягнення і вирішення; наявність спеціальних суб'єктів здійснення цієї діяльності (органів держави та їх посадових осіб), у повноваження й обов'язки яких входить реалізація цих цілей і завдань; наявність приводів і підстав до здійснення цієї діяльності — соціальної події або факту, конкретної життєвої ситуації, яка має юридичне значення і підлягає вирішенню;

2) перебіг здійснення, тобто динамічна фаза правозастосування й управління його здійсненням, що є реалізацією відповідними державними органами покладених на них обов'язків шляхом використання ними правових, організаційних, управлінських, інформаційних, науково-технічних та інших форм, методів і засобів пізнання, оцінювання та правильного юридичного розв'язання ситуації, ухвалення законного й обґрунтованого рішення; застосування в необхідних випадках заходів владного примусу тощо;

3) результат здійснення, який відбиває та фіксує завершення тієї чи іншої стадії або процесу в цілому, що об'єктивується у правозастосовному акті — документі (управлінському рішенні), який винесено [1, с. 30-31].

Велике значення має аналіз тих конкретних чинників, які впливають на результативність правозастосовної діяльності. Вивчення зазначених чинників сприяє виявленню причин недостатньої ефективності деяких правових норм і полегшує внесення конкретних рекомендацій, спрямованих як на вдосконалення законодавства, так і поліпшення організаційної діяльності правозастосовних органів.

У науковій літературі відображено результати досліджень ефективності діяльності по застосуванню права. Так, на основі одного з них Є. П. Шикін запропонував таку класифікацію чинників, які впливають на якість діяльності по застосуванню права:

- міра оптимальності правової норми (практично тут йдеться про якість норми);
- стан управління (науковість організації праці тих, хто застосовує право, організаційна структура установ, що застосовують право, порядок їх діяльності, чіткість розподілу функцій, компетенцій, злагодженість усіх ланок системи установ, що застосовують право);
- мікроклімат, в якому застосовується право (діловитість, творча критика і самокритика, обстановка, в якій немає місця бюрократизму, прояву відсталості, байдужості до людини);
- суб'єктивні якості того, хто застосовує право (його політична зрілість, знання ним права, рівень правосвідомості, професійна етика, авторитет, досвід, високі моральні якості, загальний культурний рівень). Тут же доречно нагадати, що важливою умовою ефективності правових норм є їх доцільне застосування;
- матеріально-технічний чинник, у тому числі естетика процесу застосування норм (зовнішнє оформлення та обладнання приміщення, забезпечення транспортом тощо) [2].

Чинники, що забезпечують ефективність правозастосовуючих актів, були також докладно досліджено та систематизовано В. В. Лазаревим [3]. Автор виділяє такі чинники: матеріальні та соціально-політичні; ідеологічні; організаційні, правові. Кожен з цих основних чинників він об'єднує у певну систему

відповідних компонентів. Наприклад, до організаційних чинників забезпечення ефективності актів щодо застосування права В. В. Лазарев відносить належний підбір і розміщення кадрів; планування; забезпечення кожного працівника конкретними завданнями та організацію внутрішнього контролю за їх виконанням; внутрішній контроль за правильністю витрачання фінансових коштів і матеріальних ресурсів; установлення зв'язку з керівництвом та підлеглими організаціями, а також із суб'єктами, що зацікавлені у цій діяльності; організацію засобів інформації та її систематизацію; організацію навчання кадрів; налагоджування ділових стосунків, створення сприятливого мікроклімату; належне стимулювання праці співробітників; організацію їх відпочинку.

Більшість дослідників під ефективністю застосування права розуміють міру досягнення цілей відповідної діяльності. Особливим видом застосування права є діяльність суду, що виражається у відправленні правосуддя, котра, як відомо, складається з установлення юридичних фактів, охоплених гіпотезою норми права; ухвалення владного рішення про належну чи неприпустиму поведінку громадян і юридичних осіб (дозвіл, припис, заборона, які визначаються диспозицією правової норми); застосування юридичних санкцій до осіб, що порушують вимоги закону.

Розвиток конкретно-соціологічних досліджень правосуддя та умов його ефективності дозволить угамувати «інформаційний голод» у цій галузі наукового знання. Соціологічні методи можуть бути використані у дослідженні таких напрямів вивчення ефективності правосуддя.

1. Розроблення загальної концепції ефективності правосуддя: цілі правосуддя та соціальні потреби, які задовольняються завдяки їх досягненню; зміст поняття ефективності правосуддя; співвідношення оптимальності та ефективності правосуддя; правосуддя як система, умови (гарантії) ефективності правосуддя, їх зв'язок і взаємодія, інформаційна забезпеченість судової системи; методи дослідження ефективності правосуддя тощо.

2. Розроблення системи критеріїв і показників ефективності правосуддя в цілому і за окремими судовими стадіями процесу; визначення «вагомих» (ціннісних) співвідношень між різними критеріями і показниками ефективності; виокремлення критеріїв організації та критеріїв якості судової праці; співвідношення критеріїв ефективності правосуддя й ефективності інших видів судової діяльності (наприклад, правова пропаганда); визначення ефективності правосуддя та процесуальної діяльності інших (крім суду) учасників судочинства; розроблення однозначних критеріїв для порівняльної оцінки якості роботи судів по регіонах і періодах.

3. Вивчення на теоретичному рівні складної системи чинників (гарантій), що впливають на ефективність правосуддя; ранжування цих чинників за ступенем значущості, виявлення ієрархічних і координаційних зв'язків між ними; розгляд усіх чинників як складної системи «управління» правосуддям, де кожна її структурна ланка і кожний елемент виконує певну функцію; вивчення цих функцій на підставі знання «сили впливу» чинників тепер і в майбутньому; створення структурно-функціональної, «працюючої на управління» моделі чинників (умов, гарантій) ефективності правосуддя.

4. Обчислення ступеня ефективності правосуддя з використанням логіко-математичного апарату на основі інформації, яка регулярно надходить, про стан судової праці (статистика, дані соціологічних та інших досліджень); вдосконалення методів оброблення й аналізу інформації з використанням сучасної обчислювальної техніки.

5. Виявлення дисфункцій, «слабких місць» у системі гарантій правосуддя, розроблення науково обґрунтованих заходів щодо підвищення ефективності правосуддя та передавання відповідних управляючих впливів.

Це програма-максимум усього наукового напрямку. Зараз ми знаходимося лише у його початку.

Можна окреслити три рівні соціологічного дослідження ефективності правосуддя.

На першому рівні аналізуються чинники, пов'язані зі станом і застосуванням судом галузей, інститутів та окремих норм права, а також характеристики ефективності процесуальної діяльності (правовий аспект). На цьому рівні вивчаються повнота встановлення предмета доказування, стосунки суду з учасниками процесу, вплив останніх на внутрішнє переконання суду, помилки при проведенні окремих процесуальних дій та їх вплив на вирішення справи, а також інші питання застосування судом норм права.

Другий рівень дослідження ефективності правосуддя передбачає використання поряд з соціологічним також психологічного та етичного підходів до вивчення особи суддів, об'єктивних умов, в яких проходять службова діяльність і взагалі все життя судді. Ця друга ланка в системі гарантій правосуддя теоретично виявилася малодослідженою, хоча саме вона значною мірою визначає ефективність діяльності по застосуванню права.

Третій рівень дослідження ефективності правосуддя полягає у виявленні залежностей між якістю судової праці та дією соціально-економічних, політичних, ідеологічних гарантій, загальних для усіх видів державної діяльності. Цей глибинний рівень значною мірою визначає характер соціальних чинників першого та другого рівнів.

У спрощеному вигляді ми показали абстрактну схему (модель) умов ефективності правосуддя. У реальній же дійсності — це постійно діюча, динамічна, прогресуюча, взаємодіюча з іншими соціальними утвореннями система дуже високого ступеня складності.

Питання про те, як суддя здійснює політику, що проводиться через систему юридичних органів, і яким чином відбиваються в цьому його особистісні погляди, може висунути на перший план чинники, що стосуються особи судді. Йдеться не тільки про те, наскільки суддя адаптується до вимог судової політики. На його діяльність впливає низка позаправових, неформальних чинників, наприклад, розуміння ним своєї ролі. Річ у тім, що кожне суспільство і кожна правова система створюють власний тип судді, який, якщо його взяти абстрактно, може бути ідентичним. Однак у кожному суспільстві і правовій системі існує різне розуміння ролі судді, яке значно впливає на формування цього абстрактного типу.

Праця судді повинна бути оцінена як надзвичайно складна, оскільки вона потребує знання кваліфікованого, всебічно освіченого юриста, його незалежності при ухваленні рішень, уміння керувати не тільки колективом постійних працівників суду, а й «колективами» учасників процесу, часто численних і специфічних у кожній справі, відповідальності за долю людей, високого ступеня інтенсивності праці.

Виявлення й усунення чинників, що негативно впливають на забезпечення належного рівня якісних параметрів особи та діяльності судді, — необхідний шлях підвищення ефективності правосуддя.

Можна визначити такі чинники. Насамперед це комплектування кадрів суддів, рівень їх освіти та якість професійної підготовки. Важливо також суб'єктивне ставлення суддів до якості отриманої ними професійної підготовки.

Зараз відсутнє теоретичне розроблення професіограми судді як необхідної психологічної характеристики особистості, що є основою у визначенні професійної придатності. Тому звичайно, що і практика приймання до юридичних вищих навчальних закладів аж ніяк не пов'язана з виявленням придатності обійняти у майбутньому посаду судді.

При розробленні професіограми судді можуть бути враховані характеристики, які використовуються, наприклад, для деяких інших видів інтелектуальної праці, а саме: суспільне значення праці відповідної професії, її зміст; галузь використання цього виду праці; склад осіб відповідної професії; особливості професії: політична спрямованість, професійно-етичні вимоги; загальна і професійна підготовка; психологічні особливості діяльності: схильність до діяльності; загальні та спеціальні здібності; індивідуально-психологічні особливості (темперамент, характер, вольові якості, комунікативні якості); умови праці підвищення кваліфікації.

Аналіз стану можливих перспектив розвитку кадрів суддів і планування кадрової роботи потребують систематичного дослідження таких параметрів: рівня і принципів професійної підготовки суддів; умов, які полегшують їх професійну адаптацію; процесу підбору судових кадрів, формування їх резерву і ролі у ньому молодих фахівців; характеристик за віком і стажем роботи суддів; плинності судових кадрів і стимулювання тривалості роботи у судах.

За всіма цими параметрами необхідні постійні спостереження, звичайно, не тільки шляхом кадрової статистики, яка забезпечує загальну «інвентаризацію» судових кадрів, а й шляхом спеціальних досліджень і перевірок. У процесі такого роду спостережень забезпечується опрацювання системи характеристик, що дають достатньо повні відомості про контингент судових працівників.

Наступний чинник — система підвищення кваліфікації працівників юстиції. Це забезпечує можливість для систематичного підвищення кваліфікації працівників судів, які можуть не тільки привести у систему свої знання, осмислити та правильно оцінити власний досвід, а й безпосередньо ознайомитися з діяльністю центральних органів юстиції та судів.

Необхідно звернутися ще до однієї проблеми у галузі підготовки кадрів для судів. Потребують вирішення питання професійного навчання не тільки суддів, а й інших працівників суду (секретарі суду, секретарі судових засідань, діловоди). Судді доводиться витратити багато часу на навчання цих працівників, перевірку їх праці, а іноді й виконувати деякі їх функції, що збільшує і без того велику навантаженість суддів основною працею та суперечить основним принципам розподілу праці.

Дослідження особи судді було б неповним без вивчення його правосвідомості та морально-етичної характеристики. Правосвідомість суддів відіграє важливу роль у тлумаченні та застосуванні ними норм права, визначенні міри покарання, обранні найбільш доцільної поведінки в процесі, коли закон нетвердо детермінує її, визначенні допустимості та відповідності доказів, стосунках судді з іншими учасниками судового розгляду.

Ефективність правосуддя залежить від умов, в яких протікає судова діяльність. Вивчення та свідомо зміна цих умов сприяють підвищенню якості судочинства.

Серед соціальних умов, що впливають на якість судочинства, повинні передусім вивчатися проблеми соціального планування та наукової організації праці в суді. Одна з таких проблем — визначення службового навантаження та необхідної кількості судових працівників. Актуальність цього диктується об'єктивно існуючими межами інтенсивності та обсягу праці, які гарантують збереження працездатності суддів і високу якість правосуддя. Для обґрунтування цього положення важливо простежити існуючий взаємозв'язок між обсягом службового навантаження й якістю судової праці.

Слід зазначити, що скасування та зміна вироків залежать від зростання службового навантаження.

Потрібно вдосконалити обґрунтування як існуючої чисельності судових кадрів, так і динаміки їх зростання. Зараз визначення кадрів суддів недостатньо відповідає змінам кількості справ, які розглядаються, з демографічними чинниками, специфічними територіальними і правовими умовами в окремих регіонах країни.

Прагнення до економії часу при надмірному навантаженні судді нерідко призводять до процесуальних порушень (наприклад, не дотримуються необхідні процесуальні строки, формально проводяться віддання до суду, немотивовано викладені висновки суду у вирокі).

Необхідно розробити принципові положення, які дозволили б обґрунтовано визначити правильність формування судових кадрів і необхідні зміни чисельності суддів.

Кількість справ, що надходять до судів, не завжди похідна від щільності населення, територіальної протяжності та сфери діяльності судів. В основі планування розвитку та розподілу котингенту суддів, мабуть, повинні лежати середні витрати часу на розгляд справ за окремими категоріями та видами злочинів, які експериментально встановлені. Однотипність справ кожної категорії обумовлює єдину методику їх розслідування та проведення з кожної категорії взагалі одного й того самого комплексу слідчих і судових дій. Тому такі

середні витрати часу для усієї маси справ можуть слугувати реальним мірилом їх трудомісткості.

Необхідно розглянути ще одне питання, пов'язане з організацією праці суддів, а саме: про функціональний розподіл їх праці. Якість праці суддів при спеціалізації є вищою. Спеціалізація економить час суддів і є більш раціональним методом праці. Звичайно, спеціалізація не може бути здійснена в судах з невеликою кількістю суддів, але в цих судах розглядається менша частина усіх справ, що проходять через судову систему.

Оцінюючи судову діяльність, слід ураховувати і характер «зовнішнього середовища». При правильних показниках, які характеризують правосуддя, перевагу слід віддавати судам, що працюють у більш скрутних зовнішніх умовах (погано розвинута мережа шляхів сполучення, в результаті чого виникають труднощі при викликанні свідків, потерпілих, експертів; порівняно високий рівень злочинності в окремих районах, який збільшує службове навантаження суддів; порівняно низький рівень загальної і правової культури населення, що впливає на поширення неправдивих свідчень свідків, нез'явлення свідків і потерпілих до судів тощо).

Порівняно несприятливі умови «зовнішнього середовища» подовжують строки судочинства, тобто знижують продуктивність праці суддів. Вихід із цього становища — інтенсифікація праці, тобто більша витрата сил на проведення трудових операцій.

У складних умовах «зовнішнього середовища» високі результати досягаються завдяки кращій організації праці, більш повному використанню існуючих резервів.

Правосуддя як особливий вид діяльності по застосуванню права характеризується органічним поєднанням державних і громадських засад. Потреба в здійсненні функції правосуддя зумовлена насамперед наявністю конфліктів у суспільстві та прагненням держави захистити встановлений правопорядок від будь-яких посягань.

Сутність соціологічного підходу до аналізу застосування права виявляється передусім у тому, що застосування права починає розглядатися одночасно й як соціальний процес, суб'єкти якого є разом з тим й учасниками суспільних відносин. Як такі вони займають, крім місця в посадовій структурі правозастосовних органів, низку інших соціальних позицій.

І оскільки соціальна поведінка людини — функція її місця у суспільстві, на ухвалення нею рішення з окремої справи впливає не тільки безпосередньо правова норма, а й уся сукупність її соціальних зв'язків, включаючи її особисту правосвідомість, правосвідомість класу або соціальної групи, до якої вона належить, вплив громадської думки про право тощо.

Соціологічний підхід дає змогу поглибити розуміння змісту правозастосовної діяльності і побачити, який соціальний сенс приховується за логічною операцією підведення окремих випадків під дію загальної норми.

Комплекс людських стосунків, які виникають при здійсненні правосуддя, в психологічному відношенні може бути поданий як дуже складна

система взаємодії психічних процесів, властивостей і настроїв окремих осіб та соціальних груп.

Значення органів судової влади далеко виходить за межі здійснення ними правосуддя. Організаційно оформлені соціальні групи, взаємодіючи в умовах громадянського суспільства, все частіше будують свої стосунки на основі угод, договорів. Це дає можливість оформити суспільні конфлікти як судові справи з цілком мирними процедурами їх розв'язання. Суд, таким чином, є й органом запобігання соціальним катаклізмам.

Суб'єктом, який здійснює судову владу, виступає не будь-який державний орган, а лише суд з притаманними тільки йому можливостями впливу на поведінку людей та соціальні процеси.

Суди, правосуддя та його гарантії можуть розглядатися як різновид соціальних систем.

Один із соціологічних напрямків дослідження правосуддя — додержання його головного принципу: рівність громадян перед законом. Цей напрямок включає дослідження розмірності між складом злочину і мірою покарання; виявлення порушень принципу індивідуальності покарання, які відбиваються як у надмірно суворих, так і в необґрунтовано м'яких рішеннях суду; аналіз причин цих порушень (результат або некомпетентності, або соціальних тисків на суди, або інші причини).

Отже, соціологічні методи можуть використовуватися для вивчення правосуддя за такими напрямками.

1. Визначення місця і значення правосуддя у більш широкій державній та соціальній системі.

2. Соціальна зумовленість правосуддя як особливого виду державної і громадської діяльності.

3. Визначення соціальних потреб, які задовольняються здійсненням правосуддя, його соціальних цілей і соціальних функцій.

4. Опеаціоналізація цілей правосуддя як умова використання кількісних методів для визначення рівня його ефективності.

5. Вивчення системи і структури умов ефективності правосуддя, включаючи норми права, які використовуються судом, визначення їх функцій.

6. Забезпечення теорії ефективності правосуддя інформацією про те, як діє ця система в цілому й окремі її компоненти («зворотний зв'язок» при управлінні системою).

7. Оптимізація правосуддя: практична перевірка ефективності заходів, які мають забезпечити підвищення рівня організації і функціонування судової системи.

Підбиваючи підсумки розгляду проблем, пов'язаних з соціологічними дослідженнями в галузі правозастосування в суспільствах, що трансформуються, слід відзначити необхідність урахування тісного взаємозв'язку двох різних видів правової діяльності: правотворчості і правозастосування. Адже, з одного боку, ефективність правозастосування багато в чому залежить від якості правотворчої діяльності, а з другого — саме на стадії правозастосування висвітлюються ті дефекти та прогалини в законодавстві, які слід усунути і заповнити в процесі правотворчості.

Тому глибоке вивчення цієї проблематики потребує комплексного підходу, який ураховує як специфіку правотворчої та правозастосовної діяльності, так і їх взаємний вплив. Тільки на такій основі можна виробити конструктивні пропозиції щодо вдосконалення правотворчості та правозастосування.

Література

1. Лазарев, В. В., Правоприменительная деятельность органов внутренних дел / В. В. Лазарев, И. П. Левченко. — М.: Акад. МВД СССР, 1989.
2. Шикин, Е. П. Факторы, определяющие эффективность норм права / Е. П. Шикин // Сов. государство и право. — 1973. — № 5. — С. 104-107.
3. Лазарев, В. В. Эффективность правоприменительных актов / В. В. Лазарев. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1978.

Социологический подход к анализу проблем правоприменения в трансформирующихся обществах

Водник В. Д.

Осуществлен социологический анализ проблем правоприменения в трансформирующихся обществах. Обосновано, что право является преобразовательной силой не само по себе, а в процессе его влияния на развитие социальной действительности, регуляции и изменении ее сторон. Проанализированы факторы, влияющие на качество деятельности по применению права. Рассмотрен особый вид применения права — деятельность суда, выражающаяся в отправлении правосудия. Охарактеризованы уровни социологического исследования эффективности правосудия, социологические методы ее изучения.

Ключевые слова: правоприменение, правосудие, эффективность, социологические методы, судебная деятельность, судья, суд.

The sociological going near the analysis of problems of law application in the transformed societies

Vodnik V. D.

In the article the sociological analysis of problems of law application in the transformed societies has been carried out. It has been proved that a law is not a transforming force itself, but in the process of its influence on the development of social reality, in regulation and changing of its sides. Factors, influencing the quality of activity on law application have been analysed. The special type of law application has been studied — the activity of court which is expressed in administration of justice. The levels of sociological research of effectiveness of justice, sociological methods of its studying have been described.

Key words: use of law, justice, effectiveness, methods of sociology, judicial activity, judge, court.

УДК 316(477)

Ю. І. Золотарьова, кандидат філософських наук, доцент
**СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ТЕОРІЙ СОЦІАЛЬНОГО
КАПІТАЛУ**

Наведено систематизацію теорій соціального капіталу. Розглянуто чотири основні типи підходів до його дослідження: трирівневий, структурно-інституціональний, предметно-функціональний та реляційний. Останній тлумачиться авторкою як інтегруючий. Досліджено їх співвідношення та перспективи застосування в подальшому розробленні концепції соціального капіталу.

Ключові слова: соціальний капітал, типологія, трирівневий підхід, структурно-інституціональний підхід, предметно-функціональний підхід, реляційний підхід.

Актуальність і постановка проблеми. Зростаючий інтерес до проблематики соціального капіталу пов'язаний насамперед із широкими можливостями результативного визначення функціонування сучасного суспільства в таких категоріях, як соціальні мережі, довіра, культура та ін. Дослідження соціального капіталу мають міждисциплінарний характер. Вони здійснюються в рамках соціології, економічної теорії, політології та культурології, дозволяючи розробляти низку нових напрямків в економіко-соціологічному, політологічному та культурологічному аналізах явищ і процесів розвитку різних сфер суспільної життєдіяльності. При цьому має місце й нетрадиційне використання цього терміна представниками різних наук, кожна з яких вкладає в поняття соціального капіталу щось своє. Все це робить надзвичайно актуальною систематизацію теорій соціального капіталу.

Розроблення концепції соціального капіталу досить широко представлено в сучасній літературі, однак було б перебільшенням стверджувати, що проблема типології підходів до дослідження природи соціального капіталу перебуває в центрі уваги науковців. Тим часом, як слушно відзначає Л. В. Стрельникова [1], при аналізі ролі, місця, впливу соціального капіталу виникають серйозні труднощі, пов'язані зі складностями концептуального характеру, наявністю різних точок зору на категорію «соціальний капітал», тобто з невизначеністю предмета.

Деякі фахівці навіть ставлять під сумнів можливість вважати соціальний капітал самостійним об'єктом аналізу, що, очевидно, пов'язане як з невизначеністю предмета, так і з нечисленністю категорій, що однозначно належать до соціального капіталу (соціальні мережі, довіра, добровольчі асоціації). До того ж, їх порівняння ускладнюється тією обставиною, що існують вони в дуже різних умовах.

Л. В. Стрельникова пропонує розглядати всі існуючі погляди на соціальний капітал з точки зору: джерел формування; цілей використання; форм; підходів до вивчення концепції соціального капіталу [1].

О. Демків [2] здійснив спробу систематизації з метою адаптації феномену, що аналізується, до вітчизняного контексту на основі робіт таких авторів, як С. П. Боргатті, К. Джонс, М. Г. Еверет та Н. Лін. Виділяються два рівні соціального капіталу: мікро- і макрорівень. У першому випадку

виходять із визначення соціального капіталу як якісної характеристики індивідуального соціального актора, у той час як у другому випадку соціальний капітал тлумачиться як характеристика групи (переважно всього суспільства). Автор вказує на те, що, на думку одного із провідних дослідників Н. Лін, дотримуючись економічних паралелей, до чого, власне, зобов'язує метафора капіталу, чітке розмежування цих підходів дозволить відповісти на запитання, хто дістає прибуток — група чи індивід.

Відомий російський вчений В. В. Радаєв, відповідаючи на запитання про те, на якій основі будуються сучасні теорії соціального капіталу протягом останнього десятиліття, відзначає, що тут перетинаються два напрямки, кожний з яких виробляє свої аналітичні інструменти, і вони пов'язані з поділом двох складових соціального капіталу: структурної та інституціональної [3]. Структурна сторона розкривається через поняття соціальних мереж, які є основою будь-якого соціального капіталу, причому тут працює традиція мережевого підходу, який використовується для дослідження якнайширшого кола об'єктів у соціальних науках. Такий підхід дає змогу будувати різні мережеві конфігурації, демонструючи відмінні структури того або іншого соціального капіталу, робити різного роду виміри — щільності мереж, сили мережевих зв'язків, їхньої стійкості. Інституціональний підхід будується в галузі проблематики довіри, причому довіра розуміється як виконання зобов'язань без застосування санкцій, тобто має місце віра в те, що взаємні зобов'язання будуть виконані і застосовувати санкції не доведеться. Довіра заснована на реципрокності — вірі у взаємність і дієвість зв'язків [4].

Таким чином, з погляду структурного підходу соціальний капітал виступає як сукупність мережевих контактів; з погляду інституціонального підходу він являє собою накопичену довіру і вимірюється кількістю накопичених зобов'язань.

Цілком очевидно, що при існуючій різноманітності підходів до аналізу соціального капіталу виникає проблема співвідношення цих підходів і визначення перспектив їхнього використання в подальших дослідженнях такого концепту, як соціальний капітал. Тому *метою статті* є систематизація теорій соціального капіталу шляхом типологізації підходів до його дослідження та визначення їхнього стану і перспектив застосування в подальшому розвитку концепції соціального капіталу.

Для вирішення цього завдання має сенс розглянути різноманітність існуючих у цій галузі точок зору з позицій систематизації теорій соціального капіталу, позначивши хоча б у першому наближенні типологію існуючих підходів до його визначення і дослідження. Завдання досить непросте й об'ємне з огляду на невизначеність самого предмета, складності концептуального характеру, наявність великої кількості різних точок зору на категорію «соціальний капітал».

На думку Дж. Тернера [5], соціальний капітал являє собою сили, що збільшують потенціал економічного розвитку суспільства за рахунок створення і розвитку соціальних зв'язків та моделей соціальних організацій.

При цьому соціальний капітал формується, по-перше, як об'єднання індивідів, що вирішують завдання фундаментального характеру, пов'язані з виробництвом, відтворенням, регулюванням і координацією основних потреб. Ці завдання вирішуються на рівні соціальних інститутів, тобто на макрорівні.

По-друге, соціальний капітал формується як корпоративні елементи людського капіталу і категоріальні елементи, що генерують соціальні відмінності, котрі впливають на ставлення до них у суспільстві. Це корпоративні і соціальні осередки, що являють собою мезорівень.

По-третє, соціальний капітал формується як безпосередні особисті відносини в корпоративних і соціальних осередках — це мікрорівень.

Великий внесок у концептуалізацію мікрорівневої інтерпретації соціального капіталу зробив П. Бурдьє [6], який визначив соціальний капітал як сукупність актуальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з наявністю міцних мережевих зв'язків, тією чи іншою мірою інституціоналізованих відносин взаємного визнання та узнавання. Він визначає обсяг соціального капіталу як функцію розміру соціальної мережі актора й обсяг капіталу (економічного, символічного та культурного), яким володіють члени особистої мережі цього актора.

Подібної позиції дотримуються також В. Бейкер, Р. Барт, Н. Лін та ін.

Макрорівневого тлумачення соціального капіталу дотримуються Р. Патнем, М. Пелдем, М. Шифф та ін. Так, Р. Патнем [7] вважає, що особливістю суспільного життя є наявність мережі взаємин, котрі існують між людьми, норми цих відносин і довіра, тобто все, що дозволяє учасникам відносин діяти спільно більш ефективно в досягненні загальних цілей. До прихильників такого підходу можна віднести й Ф. Фукуяму, який розглядає соціальний капітал як певну можливість людей працювати разом заради досягнення цілей у групах і організаціях [8].

Звичайно, кожний з рівнів розкриває специфічну картину формування соціального капіталу й дозволяє визначити ступінь соціальної активності, однак такий (назвемо його умовно трирівневим підходом до визначення і дослідження соціального капіталу), трохи ускладнює концептуальне пояснення дійсності та її впливу на формування соціального капіталу. Це пояснюється тим, що соціальну реальність не можна чітко розмежувати за рівнями і тому аналіз на кожному рівні з неминучістю призводить до необхідності аналізу на двох інших.

Уявляється досить цікавим і плідним структурно-інституціональний підхід, при якому виділяють структурну й інституціональну сторони соціального капіталу.

Структурною основою соціального капіталу виступають соціальні мережі. Р. Роуз розглядає соціальний капітал як сукупність формальних і неформальних соціальних мереж, які індивіди використовують для виробництва або розподілу товарів і послуг. Це разом з іншими характеристиками підтверджує, що соціальний капітал виникає у відносинах між індивідами [9, с. 25].

Неформальні соціальні мережі припускають наявність особистісних довірливих відносин між обмеженою кількістю індивідів, які добре знають один одного, пов'язані родинними зв'язками, спільністю інтересів або дружбою.

Формальні мережі розглядаються як офіційні організації, що діють у рамках правового поля і мають певну структуру, юридичний статус. Тут зв'язки між індивідами і зв'язки між організаціями опосередковані й багатоступеневі.

Відносини між неформальними соціальними мережами й офіційними організаціями зумовлені такими обставинами. Саме в рамках мережевої системи відтворюються стратифікаційні відмінності, пов'язані з нерівним доступом до соціальних мереж. Вимірюється ж соціальний капітал ступенем включеності до тих чи інших мережі, а також розмірами і щільністю цих мереж, силою й інтенсивністю мережевих зв'язків.

В основі інституціонального підходу знаходиться проблематика довіри. Дослідники по-різному розглядають довіру відносно соціального капіталу. Р. Патнем [7] розцінює його як елемент соціального капіталу. Е. Лессер [10] висловлює думку про те, що довіра являє собою окреме поняття і може бути як джерелом соціального капіталу, так і його результатом. Це твердження ґрунтується на тому, що довіра і соціальний капітал зміцнюють один одного. Соціальний капітал створює міцні відносини, а довіра, що виникає в їхньому результаті, у свою чергу продукує взаємність і довіру і як результат є довірою на макрорівні, що сприяє формуванню загальних цінностей.

Однак повною мірою в руслі інституціонального підходу перебуває позиція Ф. Фукуями, який дорівнює довіру соціальному капіталу. Довіра, за Ф. Фукуямою [11], є ключовою характеристикою розвинутого людського суспільства, що виявляється і на індивідуальному, і на соціальному рівні (довіра до соціальних інститутів і держави в цілому). Саме довіра визначає прогрес, а успіх самореалізації конкретного суспільства залежить насамперед не від ринкових принципів і не від наслідування традиціям, а лише від одного рівня довіри, що існує в суспільстві.

Уявляється, що безсумнівним достоїнством структурного й інституціонального підходів до дослідження соціального капіталу є те, що в його основу його кладуть системоутворюючі категорії, що дозволяє досить глибоко проникнути в сутність досліджуваних реалій.

Серед різноманіття поглядів на соціальний капітал Л. В. Стрельникова [1] виділяє чотири основні підходи до концепції його досліджень:

- соціо-антропологічний, заснований на уявленнях щодо природних прагнень людей до об'єднання. Так, Ф. Фукуяма [12] підкреслює біологічну основу соціального порядку і бачить корінь соціального капіталу в людській природі;

- соціологічний, в якому соціальний капітал розглядається як норми, мережі та організації, за допомогою яких індивіди мають користь. З цієї точки зору особливий інтерес викликає праця Р. Роуза [9];

- економіко-інституціональний, підставою якого є твердження про те, що люди при взаємодії один з одним прагнуть до максимальної індивідуальної корисності та використовують ресурси соціального капіталу при здійсненні різних видів діяльності;

- політологічний, в якому особливу увагу приділяють ролі інститутів, соціальних норм у формуванні людської поведінки. Р. Патнем [7] припускає, що розвиток демократії передує матеріальному добробуту. Досліджуючи взаємозалежність особливостей культури й економічного стану різних суспільств, він робить висновок про те, що високий рівень матеріального добробуту не є причиною розвитку соціального капіталу, а навпаки, економічне зростання спостерігається у тих країнах, де є розвинута громадянськість. Соціальний капітал може розглядатися як передумова економічного розвитку й ефективного керування.

Проаналізувавши підходи, запропоновані автором, можна умовно віднести їх до предметно-функціонального типу, тісно пов'язаному зі структурно-інституціональним типом, утім, як і з концепцією трирівневого підходу до дослідження соціального капіталу.

Незважаючи на всі ці відмінності, які існують у зазначених типах, їх об'єднує те, що більшою чи меншою мірою в них виявляється реляційний аспект: аналіз соціального капіталу, визначення його сутності відбуваються не лише через дослідження його елементів та структури на різних рівнях (мікро-, мезо-, макро-), а й через його відносини, зв'язки з іншими об'єктами, тобто не усередині його, а ззовні, у системі його зв'язків. І це цілком зрозуміло, адже більшість учених наполягають на тому, що ні наявність заснованих на довірі відносин, ні включеність у мережі взаємовідносин ще не є соціальним капіталом. Це можна розглядати як соціальний ресурс, який стає капіталом лише в тому разі, коли можна встановити чіткий зв'язок між наявністю цього ресурсу та зростанням інших форм капіталу, перш за все економічного. Тому дуже перспективним є дослідження конвертації форм капіталу (особливо економічного, культурного, адміністративного, політичного, символічного та соціального), а якщо розглядати можливості цієї конвертації як чинник нерівності, то це дозволить зробити суттєвий внесок у визначення стратифікаційної моделі українського суспільства.

Проте на сьогодні реляційний підхід як такий ще не визначився, незважаючи на те що деякі автори вже, по суті справи, застосовують його повною мірою [3; 14; 15].

Таким чином, з огляду на викладене, можна зробити такі **висновки**.

1. На підставі аналізу різних підходів до дослідження соціального капіталу, узагальнивши результати аналізу, можна виділити чотири основні типи: трирівневий, структурно-інституціональний, предметно-функціональний та реляційний, який можна вважати інтегруючим.

2. Зазначені типи підходів до дослідження соціального капіталу перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємно доповнюють один одного, що видно хоча б із того, що теорію того ж самого автора, класифікуючи її за різними підставами, можна віднести до різних типів.

Подальші дослідження в руслі даної проблеми дозволять теоретично коректно описувати процеси формування нового інституціонального середовища в країні, використовувати концепцію соціального капіталу як одного із способів уявлення соціальної структури в парадигмі раціональної поведінки, отримати нові можливості аналізу сутності, форм та механізмів відтворення соціальної нерівності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стрельникова, Л. В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов / Л. В. Стрельникова // Общест. науки и современность. — 2004. — № 2. — С. 33–41.
2. Демків, О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 99–111.
3. Радаев, В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Общест. науки и современность. — 2003. — № 2. — С. 5–16.
4. Социальный капитал как научная категория: [матер. «круглого стола»] // Общест. науки и современность. — 2004. — № 4. — С. 5–23.
5. Turner, J. The Formation of Social Capital. Social Capital: A Multifaceted Perspective / J. Turner. — Washington, 2000.
6. Бурдьє, П. Формы капитала / П. Бурдьє // Экон. социология. — 2002. — Т. 3. — № 5. — С. 60–75.
7. Putnam, R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community / R. Putnam. — N. Y., 2000.
8. Fukuyama, F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity / F. Fukuyama. — N. Y., 1995.
9. Роуз, Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России / Р. Роуз // Общест. науки и современность. — 2002. — № 3. — С. 23–38.
10. Lesser, E. L. Communities of practice, social capital and organizational knowledge [Text] / E. L. Lesser, L. Prusak // Knowledge and Communities. — Boston: Butterworth Heinemann, 2000. — P. 123–131.
11. Фукуяма, Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма: пер. с англ. — М.: АСТ: Ермак, 2004.
12. Фукуяма, Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма: пер. с англ. — М.: АСТ: Ермак, 2004.
13. Рукавишников, В. О. Межличностное доверие: измерение и межстрановые сравнения [Текст] / В. О. Рукавишников // СОЦИС (Социол. исслед.). — 2008. — № 2. — С. 17–25.
14. Тихонова, Н. Е. Социальный капитал как фактор неравенства [Текст] / Н. Е. Тихонова // Обществ. науки и современность. — 2004. — № 4. — С. 24–35.
15. Мачеринскене, И. Социальный капитал организации: методология исследования [Текст] / И. Мачеринскене, Р. Минкуте-Генриксон, Ж. Симанавичене // СОЦИС (Социол. исслед.). — 2006. — № 3. — С. 29–39.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ТЕОРІЙ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Золотарьова Ю. І.

Приведена систематизация теорий социального капитала. Рассмотрены четыре основные типы подходов к его изучению: трёхуровневый, структурно-институциональный, предметно-функциональный и реляционный. Последний трактуется

автором как интегрирующий. Исследовано их соотношение и перспективы применения в дальнейшей разработке концепции социального капитала.

Ключевые слова: социальный капитал, типология, трёхуровневый подход, структурно-институциональный подход, предметно-функциональный подход, реляционный подход.

Ordering of theories of the social capital is resulted. Four basic are considered such as approaches to its studying: three-level, structural-intuitional, subject-functional and relational. Last is treated by the author as integrating. Their parity and prospects of application in the further development of the concept of the social capital is investigated.

Key words: the social capital, typology, the three-level approach, the structural-intuitional approach, the subject-functional approach, the relational approach.